Aurélien Sauvageot

Magyarországi életutam

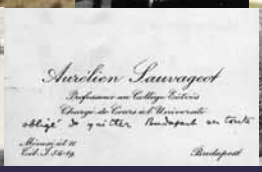

ELTE Eötvös József Collegium – Budapesti Francia Intézet
2013

Aurélien Sauvageot

Magyarországi életutam

ÚJ SZÉCHENYI TERV

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszechenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

MAGYARORSZÁG MEGÚJUL

A projektek az Európai Unió
támogatásával valósulnak meg.

A mű megjelenését a Budapesti Francia Intézet a Kosztolányi Könyvtámogatási Program (P.A.P.) keretében támogatta.

INSTITUT FRANÇAIS
BUDAPEST

Aurélien Sauvageot

Magyarországi életutam

ELTE Eötvös József Collegium - Budapesti Francia Intézet
Budapest, 2013

Jelen kiadás az Európa Könyvkiadónál 1988-ban, Várady-Brenner Mária fordításában, *Magyarországi életutam* címmel megjelent szöveg felhasználásával készült. Az új magyar kiadás az egyidejűleg ismét megjelenő francia szöveghez igazodik, így a korábbi fordításhoz képest minimális változtatásokkal éltünk.

A nyomdai előkészítés az ELTE Eötvös József Collegiumban fejlesztett szemantikus környezet (TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0030 „Önálló lépések a tudomány területén") támogatásával történt.

Felelős kiadó: Dr. Horváth László
az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója

Szerkesztő: Vargyas Brigitta

Közreműködők: Csikós Annamária, Gyuris Kata, Herner Máté, Farkasvölgyi Noémi, Major Dóra, Márkus Virág, Polgár Tibor, Szatmári Zsófia

Olvasószerkesztő: Vidumánszki László

Demax Művek Kft.
Ügyvezető: Tábori Szabolcs

Borítóterv: Egedi-Kovács Emese

Minden jog fenntartva: ELTE Eötvös József Collegium

Tartalomjegyzék

Előszó (Jean-Robert Armogathe) 9

Elöljáróban 13
Bevezető 13
Utas poggyász nélkül 17
A fogadtatás 20
Kísértetország 26
Érdekházasság 30
Bajvívás a magyar nyelvvel 33
A magyar irodalom tornácán 35
A múlt lidérce 42
Meghonosodás 44
Zarándokút Bécsbe 52
A hivatalos oldal 57
Lassan fészket rak a madár 66
Látogatások, melyekre készültem 80
Beszélgetés egy asztal körül 87
A franciák szemszögéből 93
A francia diplomácia és Magyarország 99
A frankhamisítás 105
Mélyfúrás 110
Az első fordítás 120
Disszertációgondok 124
Kirándulás az arisztokratákhoz 131
Vissza az időben 140
Irodalmi közjáték 150
Kirándulás falura 154
A föld súlya 160
Az újonnan érkezettek 169
Kelet fia 175

Újabb fejezet a magyar nyelv harcában 178
Merész vállalkozás 187
Vacsora egy mecénásnál 200
Emberek, találkozások 205
Franciaország magyar szemmel 223
Eklekticizmus 236
A francia követség 240
Propaganda 248
Vonzások és választások 263
Villanások az ég alján 269
Viták egy magyar tanszék körül 282
Meditáció 285
A hazatérő poggyásza 288
A Keleti pályaudvaron 290
Látogatóban 292
Zárszó 300

Aurélien Sauvageot köszöntése
(Kiss Jenő, 1964. április 20.) 301
Utóhang (François Laquièze és Horváth László) 303

Előszó

A révész különös ember: életét a folyó két partja között tölti, kompja kötélen közlekedik, így hidal át néhány tízméternyi távolságot. Léte látszólag nyugodt, egyhangú, eseménytelen. De hány és hány történet fordul meg kompja fedélzetén: a két partról utazók és kereskedők, hittérítők és katonák özönlenek felé, egész népcsoportok tódulnak be a tölcsérré szűkülő átkelőn. A királyoknál is jobban ismeri a legtávolabbi országok történéseit, néma tanúja minden áthaladásnak, legyen az átkelés, szállítás, *translatio studiorum* vagy járvány. Aurélien Sauvageot révész volt: egész világok tartottak felé, értek össze, és kavarogtak benne, hogy azután ő közvetítse és továbbítsa ezeket mások gondolatai felé, mint a nyelvek, kultúrák, idők és világok révésze.

Volt alkalma felkészülni a feladatra, hiszen 14 éves koráig Konstantinápolyban élt, ahol építész apja egyike volt Abdul Hamid (1842–1918), a „vörös szultán", majd annak 1909-ben bekövetkezett bukása után utóda, V. Mehmet (1844–1918) külföldi tanácsadóinak. Otthon franciául beszéltek, de tanulmányait a pérai Brit Kollégiumban végezte, és mindenekelőtt hamar megtanult görögül és törökül. Franciaországba visszatérve, 14 évesen az 1911-es tanév kezdetén, mivel már négy nyelvet beszélt folyékonyan, a párizsi Lycée Henri IV német tagozatára íratták be. Írásaiban vall arról,[1] miként ismertette meg vele tanára, Adolphe Schnurr Wagner *Tetralógiá*ját. Wagner magával ragadta, és vonzotta a skandináv világ: a bölcsészettudományi előkészítő osztály első évében Paul Verrier-nek (1860–1938), a Sorbonne svéd- és norvégtanárának előadásait hallgatta. A már 17 évesen a népek azonosságtudatát szívén viselő ifjú lelkesen követte a norvégok nyelvi küzdelmét, hogy az alávetettség dán–norvég nyelvét a függetlenség újnorvég nyelvével, a *nynorsk*kal váltsák fel. A nép beszélt nyelvét kívánták nemzeti irodalmi szintre emelni.

„Így hát születési helyétől, gyermekévei helyszínétől, a Földközitenger partjaitól egyre északabbra ment, mígnem odáig jutott, hogy ő,

[1] *Rencontre de l'Allemagne*, Paris, 1947.

aki pajtásaival még törökül és görögül beszélt, a skandinavisztika teljesen eltérő világa mellett kötelezte el magát."[2] A *Párizsi Nyelvészeti Társaságba* tanára, az eszperantista Téophile Cart (1855–1931), a társaság kincstárnoka vezette be. Itt találkozott először a mindenható Antoine Meillet-vel (1866–1936), a Keleti Nyelvek Intézetének egykori örménytanárával, aki az École Pratique des Hautes Études-ön a szerbhorvát szak vezetője, 1910-től a Collège de France professzora volt. Meillet szervezte meg Franciaországban a balti nyelvek oktatását, litván tanulmányi központot hozott létre. Rosszakarói szerint minden nyelven értett, még azokon is, amelyeket valójában nem is ismert. A lelkes és tehetséges hallgató lenyűgözte Meillet-t, aki a mindössze húszéves fiatalembert felvetette a Nyelvészeti Társaság tagjai közé. Robert Gauthiot, akit Meillet a Keleti Nyelvek Intézete Finnugor Tanszékének élére szánt, 1916 szeptemberében belehalt háborús sebesülésébe. Mindez meghatározta Sauvageot sorsát is, aki az École Normale Supérieure tagjaként éppen ekkor kezdett felkészülni a német versenyvizsgájára. 1918 októberében, Ernest Lavisse, az École Normale igazgatója az ifjú normalistát követségi attasénak Svédországba küldte. Ezekről a rendkívüli évekről Bernard Le Calloc'h számol be. Az ifjú Sauvageot Stockholm, Upsala, Turku, Helsinki, Tallinn és Riga között ingázott, német szabadcsapatok, lett egységek, fehérorosz hadtestek és bolsevik csoportok felvonulási útjait keresztezte. Mindeközben szorgalmasan tanulmányozta a finnugor nyelveket...

Miután visszatért a rue d'Ulm-re, Aurélien Sauvageot pályáját, amelyet Antoine Meillet akarata egyengetett, sem a német versenyvizsga kudarca, sem Louis Eisenmann (1869–1937) ellenszenve nem tudta fékezni: 1923-ban kinevezték az Eötvös Collegium anyanyelvi lektorának, ahol 1931 nyaráig maradt. Ezek voltak „Magyarország felfedezésének" évei (ez idő alatt, 1924-ben jelent meg „A magyar nép eredete" című cikke a *Revue des études hongroises et finno-ougriennes*-ben). 1932-ben látott napvilágot a *Francia–magyar nagyszótár*a, amelyet 1937-ben követett ennek magyar–francia párja.

[2] Bernard Le Calloc'h, « Aurélien Sauvageot : les années d'apprentissage », *Études finno-ougriennes* XXIX, 1992, 130-155, 134.

Miután doktori értekezését 1929. június 11-én megvédte, megvalósult Meillet terve: Sauvageot-t a Keleti Nyelvek Intézetében kinevezték megbízott előadónak, majd 1932 áprilisában a finnugor nyelvek tanáraként véglegesítették. Hivatalát – azt a visszatetsző időszakot leszámítva, amikor szabadkőműves tagsága miatt 1942-ben a kormányzat megfosztotta közalkalmazotti beosztásától – nyugdíjazásáig viselte. Ennek kapcsán Sauvageot több ízben megjegyezte: „a Francia Állam kormánya minden további nélkül úgy távolított el engem, mint amikor lopáson vagy pimaszságon kapnak egy inast, és kilökik az utcára".[3] Később a finn és a magyar követségek közbenjárásának köszönhetően a Keleti Nyelvek Intézetében mégis folytathatta pályafutását, ahonnan végül nyugdíjba vonult. Ebben az időszakban sok finn és magyar regényt fordított franciára.

Egyetemi pályafutása alatt Sauvageot számos nyelvészeti tanulmányt írt, így az *Esquisse de la langue finnoise* (1949) és az *Esquisse de la langue hongroise* (1951) című elismert tudományos műveket. Tíz évvel később jelentette meg a *Les Anciens Finnois,* majd a *Premier Livre de hongrois* (1965), az *Histoire de Finlande* (1968), a *L'Édification de la langue hongroise* (1971) és a *L'Élaboration de la langue finnoise* (1973) című könyveit, de ne feledkezzünk meg nagyszámú, a francia beszélt nyelvről és nyelvtanról írt tanulmányáról sem. Sauvageot-t olyan ritka nyelvek is érdekelték, mint a tahiti, az eszkimó, a jukagir – utóbbinak két nyelvjárását 1987-ben mindösszesze kétszázan beszélték – és a szamojéd nyelvek.

A kultúrák e fáradhatatlan révésze utolsó könyvét 91 éves korában jelentette meg *Magyarországi életutam* címmel (1988), amelyben az 1923 és 1933 közötti magyarországi éveiről számol be.[4] A Budapesten megjelentetett francia (Sziklay László jegyzeteivel) és magyar nyelvű kötetek régóta hozzáférhetetlenek: de miért éppen most jelennek meg ismét? Ennek úgy tűnik, két jó oka van.

---

[3] *Rencontre de l'Allemagne,* 291.

[4] 1992-ben posztumusz jelent meg a *La Structure du langage* című kötet (Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence).

Először is, akárcsak Giovanni Paolo Marana *L'espion turc* (1684) vagy Montesquieu *Lettres persanes* (1721) című regénye, ezek az emlékezések is az idegenből érkező, jó szándékú és tájékozott, ám mindig kritikus megfigyelő szemszögéből íródtak. Sauvageot, mint mondja, azt a célt tűzte ki maga elé, hogy „a magyarországi életet a maga valóságában fedezze fel". Az emlékiratokban mintegy kétszáz személyt idéz fel – akikről a szerkesztő a jegyzetekben további adatokat közöl –, és ezzel a két világháború közti magyar kulturális élet pótolhatatlan *Ki kicsodáját* tárja az olvasó elé. Sauvageot nem riad vissza attól sem, hogy gyakran szigorú, ritkábban lelkesedő véleményt alkosson. A ragyogó krónikás mögött mindig ott rejtőzik a jól képzett nyelvész – ez a Móricz Zsigmondról szóló részből is kitűnik *(Egy keleti férfi)*. Az Európa bábeli felmorzsolódásáról írott gondolatok pedig mindmáig megőrizték időszerűségüket...

A mű újrakiadásának van azonban egy másik oka is: a *Magyarországi életutam* nem pusztán egy különleges forrás, amely a húszas évek magyar értelmiségi és egyetemi életét mutatja be. A leírást gyakran az emlékezés, az összetett érzelmekben gazdag személyes emlékek játékossága hatja át, így válik élvezetes olvasmánnyá.

1937-ben Sauvageot *Découverte de la Hongrie* [Magyarország felfedezése] címen (Párizs, Alcan) már kiadott egy kötetnyit a Magyarországon szerzett benyomásairól. A trianoni békeszerződéstől szétszaggatott magyarországi tartózkodása után lejegyzett emlékirataiban azok az érzések (és előítéletek) tükröződnek, amelyekben Sauvageot a budapesti szellemi elittel osztozott. „Közép-Európa nyugtalan ege" azután hosszú éveken át nem látta Sauvageot-t (1964-ben tért vissza Magyarországra). A benyomásokat a személyesebb és derűsebb hangvételű *Életutam* követte, amelyben Sauvageot, a fáradhatatlan értelmiségi bátran megvallja rokonszenvét és együttérzését az iránt a nép iránt, amelyet annyira szeretett.

Jean-Robert Armogathe professzor
École Pratique des Hautes Études
Hittudomány, Sorbonne

(Fordította: Márkus Virág)

Elöljáróban

Ezek a lapok azt beszélik el, amit 1923 és 1933 között a magyar életből láttam.

Tanúvallomás ez arról, hogy milyen volt itt az élet ezekben a nehéz esztendőkben. Mint minden tanúvallomás, csak részleges és így részrehajló. Igaz minden, amit leírtam, hisz mindez személyes élményem. És mivel személyes, természetesen szubjektív is. Magától értetődik, hogy az egész magyar kultúrát nem tudtam átfogni. Nyelvész lévén, akit elsősorban a nyelv, az irodalom, a történelem, az etnológia érdekel, látásmódom óhatatlanul egy kicsit egyoldalú; de ez a magam egyéni látásmódja, s csupán engem magamat érint.

Semmit sem rejtegetek, ami korántsem jelenti azt, hogy mindent jól láttam és hűségesen tolmácsoltam. Magánéletemről nem mondtam el többet, mint amennyi feltétlenül szükséges az elbeszélendők pontos megértéséhez. És végül, a könnyebb érthetőség kedvéért, többször is ismétlésekbe bocsátkoztam, hogy ne kelljen írásomban túl gyakran visszalapozni.

Biztosan lesznek, akik ezt az őszinte tanúvallomást túlságosan jóindulatúnak, és olyanok is, akik túl szigorúnak fogják tartani. Talán a szememre vetik majd, hogy ítéletemet inkább bíztam a szívemre, mint a józan eszemre, annál is inkább, mert a franciákról azt tartják, hogy többnyire az értelem vezeti őket. Csak hát egy közösségen belül nem lehet elválasztani egymástól értelmet és érzelmet. Egy kultúra nem csupán szellemi, hanem emberi is, és megérteni csak akkor lehet, ha érzelmi indítékaival ugyanúgy megpróbálunk azonosulni, mint gondolataival. Ez az, amit megkíséreltem. Másképp nem tehettem.

Bevezető

1900-at írunk. Fiatal anya utazik az Orient expresszen két kisgyerekkel. A nagyobbik, a kisfiú, hároméves, a másik, a leányka, tizennégy

hónapos. A fiatalasszony Konstantinápolyból Párizsba utazik. Egyedül van, mert férjét hivatalos ügyei a török birodalom fővárosában marasztották. A férfi francia, párizsi születésű. Az asszonyka belga, vallon; kicsi és törékeny.

Éppen mielőtt a vonat a budapesti pályaudvarra befutna, eltörik a tengelye annak a vagonnak, amelyikben az asszony ül. Át kell szállnia egy másik kocsiba, hogy folytathassa útját Párizs felé. Két kisgyerek és néhány kisebb csomag, ez bizony sok a fiatal mamának. Egy magyar házaspár a segítségére siet. A férfi is, az asszony is jól tudnak franciául. Karjukra veszik a két kicsit, átviszik őket a másik kocsiba, és addig el sem mennek, míg mindenkit kényelembe nem helyeztek. A fiatalasszony soha nem felejti el ezt a közjátékot a magyar fővárosban, sem az ismeretlen magyar házaspár kedvességét. Fülében mindörökre kedvesen cseng ezután a Magyarország és a Budapest név.

A fiatalasszony az édesanyám volt. Magyarok siettek a segítségére, mikor gondban volt. Magyar karok emeltek gyöngéden engem...

Eljött az 1917-es esztendő. A kisgyerek, akit ezek a magyar karok vittek egyik vagonból a másikba a budapesti pályaudvaron, a párizsi Lycée Henri IV[1] diákja. Most akar felvételizni az École Normale Supérieure-re.[2] Egyetemre szeretne menni, nyelvész szeretne lenni. Szakterületéül a germán nyelveket választotta: az angolt, a németet és a skandináv nyelveket. Nagy buzgalommal veti bele magát tanulmányaiba.

Egy este, hazaérkezve, csőpostalevél várja; Antoine Meillet küldte, a nagy francia nyelvész, akinek két esztendeje a tanítványa. A mester érdeklődéssel kíséri munkáját, bátorítja tanulmányaiban. Másnap reggel a diák felkeresi mesterét. Komoly tekintetű férfi fogadja. Fontos ügyben hívatta, kezdi, majd rögtön azzal folytatja, hogy Robert Gauthiot nyelvész belehalt háborús sebesüléseibe. A diák elszomorodik. Robert

---

[1] *Lycée Henri IV* (IV. Henrik Gimnázium): Franciaország egyik legnagyobb presztízsű gimnáziuma.

[2] Az egyik legtekintélyesebb francia felsőoktatási intézmény. 1794-ben a Konvent alapította, és azóta számos kiemelkedő tanárt és kutatót adott Franciaországnak.

Gauthiot-ról annyit tud, hogy több fontos tanulmány, többek közt az *Indoeurópai szóvégződések* írója. Azon töpreng, vajon emiatt hívatták-e ilyen sürgősen. Nem, nem emiatt.

Antoine Meillet mindjárt a tárgyra tért: „Azért kérettem, mert Gauthiot halála önt is érinti. Bizonyára tudja, hogy a finnugor nyelvekkel foglalkozott. Ő alapozta volna meg Franciaországban ezeknek a nyelveknek az oktatását. De nincs többé. Paul Boyer (akkoriban az Élő Keleti Nyelvek Főiskolájának igazgatósági tagja), Vendryes (a Sorbonne professzora) és én abban egyeztünk meg, hogy utódja csak ön lehet, önre vár, hogy ezeknek a nyelveknek az oktatását bevezesse nálunk. Ön Konstantinápolyban született; beszéli az oszmán-török nyelvet. Ennek a nyelvnek a szerkezete sokban hasonlít a finnugor nyelvekéhez. Ezenkívül jól tud svédül is, ami nagy segítségére lehet a finn megtanulásában, és mivel jó germanista is, könnyen boldogul majd a magyarral. Változtatnia kell tehát eredeti célkitűzésén. Amint lehetséges, Uppsalába megy, hogy a finn és a lapp nyelveket tanulmányozza Wiklundnál. Máris írok neki ebben az ügyben. Onnan elmegy Finnországba, ahol Setälä, barátom és kollégám veszi majd gondjaiba. Utána újra vissza kell jönnie Párizsba, remélem, addigra már az École Normale diákja lesz. Ekkor a némettel foglalkozik majd, úgyis ez a feladata ebben az intézetben. Elmegy tehát Németországba. Tanulmányai végeztével Magyarországra, Budapestre fogjuk küldeni, ahol szintén van egy, a miénkéhez hasonló École Normale Supérieure. Ott nekifekszik a magyarnak. Megírja a disszertációját. Ha ledoktorál, visszatér Párizsba, ahol addigra már létesül egy önálló finnugor tanszék. Ön fogja átvenni."

Mintha fejbe kólintottak volna. Búcsút kellett tehát mondanom az északi nyelvterületnek, melybe már olyan jól bedolgoztam magamat. Észak a szerelmem volt. A vikingekről álmodoztam, a skandinávok örökletes demokráciájáról, emancipált asszonyaikról és világnézetük tiszta szigorúságáról. Fia, unokája, ükunokája voltam azoknak a francia republikánusoknak, akik mindig „1789 nagy eszméjének" tiszteletében éltek. Elbűvölt Észak individualizmusa. Az izlandi sagák hőseire és hősnőire gondoltam, arra a világra, ahol az embert csupán annak alapján ítélik meg, amennyit ér...

Meillet fölállt, és az egyik székről felvett egy szíjjal összekötött könyvcsomót. Dolgozószobája zsúfolva volt könyvekkel, tele volt velük minden szék, sőt még a padló is. Kezembe adta a könyvcsomagot, és azt mondta: „Összeválogattam önnek néhány munkát. A finn grammatikával meg a magyarral foglalkoznak, egyikük pedig a lappal. Vessen beléjük egy pillantást, de ne többet, mert magának most a felvételi az első. Utána azt teszi, ami jólesik." Egyetlen szóval sem kérdezte, hogy a változtatás, amit előírt nekem, kedvemre van-e vagy sem.

Félénken megkockáztattam a kérdést, vajon mit szól ehhez majd tanárom, Paul Verrier, a skandináv nyelvek professzora, akinek én voltam az egyetlen tanítványa, mielőtt az északi országokba küldték volna. Verrier ragyogó elme volt, Skandináviában nagy hírnevet szerzett magának az összes germán nyelvben való döbbenetes jártasságával. Engem barátságába fogadott, és nem sajnálta a fáradságot, hogy beavasson, többek között, az óizlandi nyelvbe és irodalomba. Fájt a gondolat, hogy el kell szakadnom tőle. Meillet, aki, nem tudom, miért, nem nagyon kedvelte, ridegen azt felelte: „Nekünk most finnugristára van szükségünk. Skandinavisták mindig akadnak majd. Különben is, Paul Verrier fiatal, sok ideje van még a nyugdíjig, és addig még talál magának másik utódot. Maurice Cahen, aki idősebb önnél, hamarosan befejezi a tanulmányait. Ön úgyis elkésett."

Nem volt már mit mondanom. Szédülő fejjel felálltam. Vége hát a lebilincselő kutatásnak a vikingek nyomai után. Hazafelé menet egy mondat csengett a fülemben, melyet a *Heimskringlá*-ban[3] olvastam: „Vedd utadat *Napkelet*nek!" Ez az út, melyen főként a svédek jártak, egészen a Volgáig vezetett, sőt, még délebbre, Bizáncig, a szülővárosomig. Vissza kell hát térnem, hogy úgy mondjam, a kiindulópontomhoz. Pedig milyen elragadtatott boldogsággal búcsúztam el 1911 szeptemberében a Boszporusz partjaitól! Nemcsak azért, mert Franciaországba tértem vissza, hanem mert Észak felé közeledtem, mintha egy varázslatos kaland várna rám odafönn, messze, a világ végén.

[3] Snorri Sturluson (1179-1241) izlandi költő, történész és államférfi főműve, mely a norvég királyok történetét meséli el 1177-ig. Az izlandi prózairodalom klasszikus alkotása.

A metróban hazafelé azon tűnődtem, hogy ugyan mit is tudok ezekről a nyelvekről, melyekkel majd foglalkoznom kell. A finnről hallottam már egyet-mást, Beidar Öksnevadtól, a Sorbonne norvég lektorától, akinek finn nő volt a felesége. Megvallotta nekem, hogy az ő számára ez a nyelv „hétpecsétes titok" maradt. Viszont ismertem egy bűbájos finnországi házaspárt is. A férfi újságíró volt, az asszony énekesnő. De mindkettőjük anyanyelve a svéd volt, és bevallották, hogy egyetlen sort sem tudnak finnül elolvasni. Azért sok mindent megtudtam tőlük a finnről, főleg a finnországi nyelvi harcokról. Ami Magyarországot illeti, arról pontosan annyit tudtam, amennyit a tankönyv elmond. Hogy a magyarok „a mongoloktól származnak". Ők magukat „magyaroknak" nevezik. Nyelvükről semmit sem tanultunk. Különben is, ki a csudát érdekelt ez az akkori Franciaországban, melynek szálka volt ugyan a szemében a brit *splendid isolation,* de a franciák is csak bezárkóztak a saját kultúrájukba, és fogalmuk sem volt a körülöttük elterülő világról.

Amikor hazaértem, anyám, gondterhelt arcom láttán, kérdezősködött, mi történt Meillet-nél. Mindent elmondtam neki. Nem rendült meg egy csöppet sem. Épp ellenkezőleg. Azt mondta: „Szóval a magyarokkal lesz dolgod. Hisz azok csodálatos emberek." És meghallgathattam ismét, isten tudja, hányadszor – s hadd éljek itt egy regénycímmel, egy olyan magyar regénynek a címével, mely a második világháború előtt elég szép sikert aratott – a „budapesti kaland"-ot.

Utas poggyász nélkül

Múltak az évek. A Meillet kijelölte program kezdett valóra válni. Tanultam Uppsalában. Elmentem Finnországba. Elvégeztem az École Normale Supérieure-t, és 1923 nyarán végig Párizsban maradtam, a hivatalos utasításokra várva. A Közoktatásügyi Minisztérium felhatalmazásával a Külföldi Francia Kulturális Intézmények Hivatalának kellett engem Magyarországra irányítania, s tanárnak kineveznie az École Normale-nak megfelelő budapesti intézménybe, melynek Eötvös Collegium (pontosabban: Báró Eötvös József Collegium) volt a neve. Az a feladat várt rám, hogy bevezessem a francia szakos hallgatókat a jelenkori francia kultúrába.

18

Alighogy felvettek az École Normale-ra, rögtön elővettem a Meillettől kapott könyveket, és ízlelgetni kezdtem a magyart, de nemsokára abba kellett hagynom a dolgot. Amikor a tanulmányaimat befejeztem, ismét kézbe vettem a könyveket, és nekiláttam „magolni". Három kis formátumú, német nyelvű kötetről volt szó, melyek a Sammlung Göschen kiadásában jelentek meg. Az első egy grammatika, szerzője Szinnyei József. Neve ismerős volt, Kangasala község postása beszélt nekem róla Finnországban. Ugyanabban a faluban éltem, ahol a magyar nyelvész. Évekkel előttem járt ott, és csupa jó emléket hagyott maga után. Őt is az öreg postás vette pártfogásába, mint ahogy később engem is. Mind a ketten ugyanabból a forrásból tanultuk a finn nyelvet. Ami a másik két kis könyvet illeti, az egyik szemelvénygyűjtemény volt magyar irodalmi művekből, de csak meglehetősen régiekből, a másik egy társalgási útmutató, de úgy éreztem, kiválasztott témái elég távol állnak a mindennapi élettől. Ez a két összeállítás Tolnai Vilmos munkája volt. Azt mindjárt megállapítottam, hogy a magyar nyelv egészen más, mint a finn, melyet előbb Uppsalában, később pedig Finnországban próbáltam elsajátítani. Az igazat megvallva, csekély finn tudásom semmiben sem volt segítségemre. Ugyanannyit ért, mint ha az oroszt a latin vagy a német segítségével akartam volna megtanulni. Szóba se jöhetett, hogy az egyiket a másikból fejtsem meg. Megértettem, hogy fokról fokra kell haladnom, úgy, mint amikor vadonatúj épületet épít az ember, téglát téglára rakva. De ha olyasmivel találkoztam, amit képtelen voltam kibogozni, senki sem volt, aki segítségemre lehetett volna. Várnom kellett, míg a helyszínre nem érek.

A magyarok országáról még ennyit sem tudtam. Az École Normale könyvtárában véletlenül rábukkantam egy könyvre, melynek az volt a címe: *Au pays des Magyars* (A magyarok földjén), s egy bizonyos Reguly írta. De ez csak egy újságíróstílusban írt, felületes tudósítás volt. Akadt ugyan benne néhány tehetségesen megírt oldal, nevezetesen a Nagyalföldről és a magyar csikósok lófuttatásáról szóló rész. De ahogy manapság mondani szokás, folklór volt ez csupán, ráadásul zavaros is.

Néhány nappal azelőtt, hogy elhagytam volna az École Normale-t, alacsony, fekete hajú, kissé már kopaszodó, napbarnított arcú kis

ember nyitott be az „odúmba”. Elegáns volt, nagyon jól tudott franciául, azzal köszönt rám, hogy Budapesten nagyon várnak már, és nagyon kedvesen elmondta, mi lesz a dolgom hazájában. A szegedi egyetemen tanított. Francia szakos volt, de egyúttal nyelvész is, és ennek nagyon megörültem. Zolnai Bélának hívták. Nagyon rokonszenves volt, és rögtön el is mondtam neki, milyen tervekkel indulok országába. Úgy éreztem, barátok leszünk. Látogatása egy kicsit megnyugtatott.

Az adminisztratív huzavonák miatt csak november 9-én hagyhattam el Párizst. Anyám ragaszkodott hozzá, hogy az Orient expresszre vegyen nekem jegyet. Nyilván, egy kicsit babonásan, úgy gondolta, hogy csak ez a híres vonat méltó rá, hogy elvigyen engem oda, ahol az új élet kezdődik számomra. Nem felejtette el azt az 1900-as budapesti pillanatot. Ezúttal az ellenkező irányba vitt a vonat. Talán, hogy így legyen kerek a világ.

Útitársam a fülkében, egy fiatal, nagyon elegáns, tiszteletre méltó külsejű férfi, rögtön beszélgetni kezdett velem. Kitűnően beszélt franciául, de a kiejtésén azért érezni lehetett, hogy külföldi. Nem kellett soká törnöm a fejemet, hogy ki lehet, mert azonnal belefogott élettörténetébe. Egy román tábornok fia volt. Tanulmányait Párizsban végezte. Egy híres csokoládégyár tulajdonosának a lányát vette feleségül. Most Bukarestbe utazott. Hagytam, hogy beszéljen, de egyetlen kérdést sem tettem fel neki. Úgy éreztem, ez tolakodás volna, és szöges ellentétben állna brit, francia és északi neveltetésem összes szabályaival. Az ő neveltetése nyilván egészen másmilyen lehetett, mert nem restellt valósággal kikérdezni engem, de én a kérdéseire csak kurtán válaszolgattam. Mikor megkérdezte, hová készülök, megmondtam, hogy Budapest az úticélom. „Mit keres abban a koszos országban?” – kiáltott fel. És végighallgathattam heves kifakadását a magyarság ellen, ez ellen a barbár elnyomó nép ellen, mely az emberiség ellensége. Sértett ez a szenvedélyes hang, fülembe, még serdülőkoromból, sok ehhez hasonló kirohanás csengett vissza: görögök a törökök ellen, bolgárok a görögök ellen, szerbek az albánok ellen. Egészen megmerevedtem ettől a gyűlöletkitöréstől. Hallgattam, és ez láthatóan zavarba hozta beszélgetőtársamat. A Balkán kellős közepére jutok hát? Hogy Románia odatartozik, azt tudtam, de hogy áll a dolog Magyarországgal? És Közép-Európával?

Egészében véve, mit tudtam én Európának erről a részéről? Jóformán semmit, hacsak Ausztriát nem számítom. Még csak Bécsig jutottam el egyszer, Németországból jövet. De ezt az Ausztriát a Reich valamiféle folytatásának éreztem. A hajdani kifejezéssel élve, ez volt az Ostmark. Vagyis nem hagytam el vele a már ismerős és nekem nagyon is kedvemre való német nyelvterületet. Más népekről úgyszólván semmit sem tudtam. A történelmükről meg aztán végképp csak nagyon halvány fogalmaim voltak. Az egyetlen, amit elutazásom előtt tehettem, az volt, hogy megtanultam a német könyvekből néhány magyar nyelvi alapelemet. Hangok, szótagok, szókombinációk voltak a fejemben, de azt sosem hallottam, hogyan kell őket kiejteni. Zolnai Bélának, rövid látogatása alatt, éppen csak arra jutott ideje, hogy kiejtsen nekem néhány hangot, nevezetesen az ajakkerekítéses *a*-t, melyről feltételezte, hogy gondot fog nekem okozni, de nagy meglepetésére azonnal elsajátítottam. Az persze eszébe sem jutott, hogy az angol van a segítségemre. Azt azonban még nem tudtam, kik ezek a magyarok, akik anyámban olyan jó emléket hagytak, sem azt, hogy honnan jöttek. Legföljebb annyit, hogy a mongol eredet, melyet a tankönyveink tulajdonítottak nekik, mítosz csupán, amit a tankönyvírók jámborul kézről kézre adnak egymásnak. Ezt is csak abból gondoltam, hogy sehogy sem egyezett azzal, amit már tudtam. A magyarok finnugor nyelvet beszélnek, a mongol pedig nem finnugor nyelv, a türk nyelvek közé sorolják, egy „altajinak" nevezett nyelvcsoportba. A magyarok tehát nem lehetnek mongolok. Egyelőre meg kellett elégednem ennyivel. Abban a pillanatban, amikor magyar földre tehettem a lábamat, fel kellett fedeznem, hogy a poggyászom ugyancsak könnyű. Poggyász volt-e ez egyáltalán? Nem tehettem róla, arra kellett gondolnom, hogy bizony üres kézzel és üres fejjel érkezem, idegen földre.

A fogadtatás

Magyarország felfedezése című munkámban leírtam már megérkezésemet a magyar fővárosba. Az ég szürke volt, a levegő hideg. A pályaudvar peronján magas, sovány, barna, élénk tekintetű fiatalember várt. Rögtön odamentem hozzá, mert teli torokból üvöltötte a nevemet

a kijárat felé igyekvő, gyér számú utas közt. Nem sokan szálltak le az Orient expresszről Budapesten. Így volt-e vajon 1900-ban is? A fiatalember bemutatkozott: Hincz Győző, az Eötvös Collegium francia szakos diákja. Őt bízták meg, hogy értem jöjjön a pályaudvarra és a Collegiumba kísérjen. Legelőször is az igazgatóhoz. Gondjaiba vette meglehetősen nehéz bőröndömet, és beültetett egy nem túl modernnek tűnő taxiba. A sofőr keresztülhajtott velünk a városon, aztán átvitt a Dunán egy hídon, ifjú kísérőm azt mondta, hogy Ferenc József hídnak hívják. Hamarosan megálltunk egy impozáns épület előtt, kapujához monumentális lépcsőfeljárat vezetett. Felmentem a lépcsőn, és egy hatalmas előcsarnokba értem, itt egy másik, ugyancsak monumentális lépcső volt. Újabb, rendkívül magas előcsarnok, majd széles folyosó, a folyosó végén széles ajtó, mely egy nagy terembe vezetett; itt, tekintélyes íróasztalnál, egy előkelő megjelenésű öregúr ült, aki mintha csak hasonmása lett volna Ferenc Józsefnek, legalábbis a császár fényképei alapján ítélve. Hála elbűvölő szívélyességének, melyet csöppnyi humor és egy kis hetykeség is fűszerezett, hamarosan egészen fesztelenül éreztem magamat mellette. Bartoniek Géza – ez volt a neve – mindjárt azzal kezdte, és csaknem tökéletes franciasággal, hogy valamikor ő is ösztöndíjas növendéke volt a mi párizsi École-unknak, a matematikus Tannery hallgatója. Biztosított rokonszenvéről, és elmondta, hogy igyekezett mindent úgy elrendezni, hogy a lehető legjobban érezhessem magam az intézményében. Terveimről érdeklődött; és mikor elmondtam, hogy szeretnék megtanulni magyarul, nem titkolta kételyeit. „Ez a nyelv ugyancsak barbár egy franciának" – fűzte hozzá. Hangjában egyszerre érződött sebzett érzékenység és valamiféle tehetetlen rezignáció. De ha ragaszkodom a magyartanuláshoz, a fiatal Hincz természetesen, amiben csak tud, a segítségemre lesz és elkalauzolgat majd.

Bevezettek a nekem szánt lakosztályba. Két tágas szoba, hatalmas ablakokkal, itt is ugyanolyan magas mennyezet. A bútorok szinte elvesztek benne, én pedig, mint egyszer már leírtam, úgy éreztem itt magamat, mintha egy termetemhez túlságosan bőre szabott öltönyt próbáltam volna fel. De hát azért mégiscsak kényelmes, jól fűtött hajlék volt. Még egy kicsit túl meleg is egy didergéshez szokott

párizsinak. Az északi vagy a németországi meleg emlékét idézte vissza. Összességében sokkal fényűzőbb, pompásabb hely volt ez, mint az Ulm utcai.[4] Az a vén ház a domboldalon egyszerre nagyon vedlettnek tűnt fel előttem. Elszégyelltem magamat, amikor „odúmat", melyben Jean Prévost-val, Pierre Puchau-val, Pierre Mesnard-ral dolgoztam együtt, a Collegium termeihez hasonlítottam. A könyvtár itt tágas és világos volt, a párizsi szűk kis zugokban pedig borús napokon csak az ablakpárkányon lehetett dolgozni, mely, hála a vastag falaknak, elég széles volt. Itt vékonyabbak a falak, de több a fény. Végigvezettek az egész épületen, teremről teremre, emeletről emeletre, és még a kerten is, ahol csupaszon álltak a fák. Ez a kert kisebb is volt, és nem is volt úgy beültetve, mint a miénk. Miután mindent bejártam, megint visszatértem a lakosztályomba. Elrendeztem a holmimat, és dolgozószobám ablakához léptem. Néztem a tájat. Szomorú vidék volt. A ház domboldalon állott, villákra és kertekre nézett, és távolabb ugyanolyan csúf épületek emelkedtek, mint Berlinben és Párizs külvárosaiban. Arra gondoltam, hogy most már itt kell élnem, ezek közt az örömtelen díszletek közt. A gondolat szíven ütött. Legszívesebben rögtön becsomagoltam volna, és felültem volna az első vonatra, Párizs felé. Mihez kezdek én itt?

Kopogtattak. Hincz volt, közölte, hogy másnap délelőtt tizenegyre várnak a francia követségen. Éppen most telefonáltak. Egykori tanulótársammal, Jean Mistlerrel fogok ott találkozni, ő mutat majd be Robien első tanácsos úrnak, aki a rendkívüli és teljhatalmú követ távollétében az ügyvivő. Nehezen értettem meg, miről van szó, mert Hincz azt mondta, hogy a követségen d'Auriol úr fogad majd. Kitűnt, hogy ez a név Jean Mistlert jelenti. Egy prózaibb közölnivalója is volt Hincznek: az ebéd két órakor lesz az ebédlőben. Azt ajánlotta, hogy addig is vessük bele magunkat máris az én magyartanulásomba, hacsak túlságosan ki nem fárasztott az utazás. Láttam, hogy fellelkesítette a rábízott feladat, és alig várja, hogy belekezdhessen. Munkához láttunk. Mindenáron le kellett győznöm rossz érzésemet, melyet ez a sehogy sem tetsző új környezet ébresztett bennem.

---

[4] Utalás az École Normale Supérieure-re, mely Párizsban, az Ulm utcában van.

Az első meglepetés mindjárt az ebéd volt. Hosszú asztalnál étkeztünk; engem az asztalfőre ültettek, az asztalnál többen ültek leendő tanítványaim közül. Köztük volt Ligeti Lajos is, a későbbi nagy mongolista és sinológus. Megtudtam, hogy a Collegiumban lakó tanárok egy asztalnál étkeznek tanítványaikkal. Az étkezés után azonban átmentek a szomszéd szobába, ahol kávét szolgáltak fel. Az ebéd szerény volt, italul csupán csapvíz. Sem jobb, sem rosszabb nem volt, mint egy párizsi átlagebéd. Ebéd után megismerkedtem néhány kollégámmal. Volt köztük két külföldi is, egy olasz, Italo Siciliano, aki csak kávézni jött, étkezni soha nem étkezett a Collegiumban. Magas, szikár, elegáns fiatalember volt, nagyszerűen tudott franciául, bár a kiejtése elég olaszos volt. Grenoble-ban volt négy esztendeig olasz lektor, Théodore de Banville-lel foglalkozott. A másik kolléga osztrák volt, égimeszelő, akinek Kleinmeyer volt a neve, és aki mindjárt élcet is faragott neve és termete mókás ellentétéről.[5] A magyarok közt ott volt Pais Dezső, aki ekkoriban kezdte meg, szerényen, nyelvészi pályafutását, és Szabó Miklós, a magyar középkor történelmének specialistája; róla mindjárt elmondták nekem, hogy igazgatónk egyik lányának udvarlói közé tartozik, a lány maga is történész volt, és szintén a középkorral foglalkozott. Megismerkedtem Zsirai Miklóssal is, aki viszont finnugor nyelvész volt, és ekkoriban éppen a vogullal foglalkozott. Oroszországban volt hadifogoly, és igen jól megtanult oroszul. A későbbiekben megtudtam azt is, hogy Oroszországban a kommunizmus vagy, ahogy akkor mondták, a bolsevizmus híve lett. De erre még célozni sem volt szabad, mert akkor mindjárt „destruktív elem"-nek számított volna, és azonnal kizárják a Collegiumból.

Másnap, megbeszélésünk értelmében, Hincz átkísért a Duna másik partjára, Pestre, a követségre. Jean Mistler fogadott. Iskolatársak voltunk; ő is akkor járt a Lycée Henri IV-ba, amikor én, de nem ugyanabba az osztályba, mert én két évet késtem. Az École Normale-on aztán újra találkoztunk. Tulajdonképpen nem volt sok kapcsolatunk egymással. Én az École Normale szocialista csoportjához tartoztam, ő viszont radikálisnak vallotta magát. Ő irodalomtörténetet hallgatott,

[5] A „klein" németül kicsit jelent.

én hivatalosan a német nyelvet tanultam. Ő valódi „irodalmár" volt, én szívesebben kerestem kapcsolatot a természettudomány szakosokkal. Ez valószínűleg abból adódott, hogy kezdetben a gimnáziumban is természettudományos tagozatra jártam. Csak második után váltottam, mert akkor fedeztem fel a nyelvészetet, és akkor határoztam úgy, hogy ennek a tudománynak fogom szentelni magam. Mistler kedvesen, de némi tartózkodással fogadott. Két éve volt már Budapesten. A Collegiumban nem nagyon ismerték, mert ott csak rövid időt töltött, hamarosan átkerült az egyetemre. Ott, természetesen franciául, francia irodalomtörténetet adott elő. Elmondta nekem, hogy mivel foglalkozik, és adott néhány tanácsot, hogy hogyan tanítsak a Collegiumban. Azt javasolta, hogy főképp magával a nyelvvel foglalkozzam, és amennyire lehetséges, ismertessem meg tanítványaimmal a francia szellemet, vagyis a filozófiát, a jelenségeknek azt a francia szemléletét, ami, véleménye szerint, Magyarországon ismeretlen. Őt ez az ország nem nagyon érdekli, mondta, és nem is szándékozik sokáig itt maradni. Az emberek nem nagyon rokonszenvesek neki. Nem kellemes a légkör sem. Igazi reakciós diktatúra. Mindenfelé elszabadult az antiszemitizmus, még az egyetemen is, ahol nemrégiben bevezették a *numerus clausus*-t. Folyton újabb és újabb incidensek vannak, bántalmazzák a zsidókat. Ami pedig az egyetemi kollégákat illeti, azokkal nem lehet összejárni. Ha az ember egy kicsit szórakozni szeretne, csak a magyar fővárosba akkreditált külföldi diplomaták jöhetnek számításba. Legfeljebb még gyorsan végig lehet látogatni azt a néhány szalont, ahol még „társalognak" franciául. Ezután bemutatott Robien úrnak, akivel szemmel láthatóan nagyon jó viszonyban volt. Robien úr magas termetű férfi volt, és korántsem olyan nagyképű, mint a mi Quai d'Orsay-nk[6] többi képviselője. Sőt szellemes volt, csípős nyelvű, egy kicsit kiábrándult, és Magyarországon ő sem érezte jól magát. Tőle tudtam meg, hogy Jean Mistler nemcsak egyetemi előadás-sorozatot tartott, hanem, ahogy ma mondanánk, „kulturális" ügyeket is intézett. Akkoriban a „kulturális" szó kerülendő germanizmusnak számított. Mindebből megértettem, hogy egykori iskolatársam pusztán hivatalos

[6] A francia Külügyminisztérium, mely Párizsban a Quai d'Orsay-n van.

körökben fordul meg, és egyetemi tevékenysége csupán a tanszéken leadott előadásaira szorítkozik. Egyébként ezek az előadások, melyek inkább beszédek voltak, minden hallgatójuk csodálatát kivívták. Nem is annyira a tartalmuk, mint inkább a formájuk, a tökéletes franciaság és a kiejtés rendkívüli csiszoltsága. Egyik tanítványa, Thienemann Tivadar, akivel hamarosan megismerkedtem, szerette így jellemezni: „nyomtatásban beszél". Vagyis hogy mindazt, amit Mistler mond, úgy, ahogy van, nyomdába lehetne küldeni. De igazából nem volt kapcsolat az egyetemi polgárok és e között a nagyon elegáns, nagyon is világfi francia között, a diákok inkább érezték diplomatának, mint professzornak. Nem tudták, hogy Mistlernek irodalmi ambíciói vannak.

Elég tanácstalanul tértem vissza a Collegiumba. Mi az ördögöt keresek én ezen a gályán? – tűnődtem. Nyugtalanított mindaz, amit Jean Mistler és Robien mondtak. Mi lesz ebből? Hogy fogok boldogulni magyar kollégáimmal?

Ismét csak a hűséges Hincz volt az, aki elvitt az Erzsébet Királyné Szállodába. A földszinti kávéházi részben, egy hosszú asztal mellett ültek össze rendszeresen a nyelvészek, minden kedden és csütörtökön este hat és nyolc között. Ezeken a szabad összejöveteleken, mint megtudtam, többnyire Szinnyei József professzor – vagy ahogyan a diákok hívták: Ukko –, a finnugor nyelvek összehasonlító grammatikájának specialistája elnökölt. Ismertem már hírből, és olvastam a munkáit is, néhány írása nekem is megvolt. Az ő magyar grammatikája avatott be a magyar nyelvbe, és azonkívül, mint már meséltem, a kangasalai postás is dicshimnuszokat zengett róla. Az Ukko becenév finn szó, öreget jelent, de régen mennydörgést vagy inkább a mennydörgő istent jelentette, akár a svéd *gusbe* szó. Zsirai Miklós volt szíves bemutatni minket egymásnak. Németül beszélgettünk, mert a legtöbb nyelvésznek gondot okozott a francia, arról pedig még szó sem lehetett, hogy az anyanyelvükön fordulhassak hozzájuk.

Szinnyei, a veterán, szívélyes szavakkal üdvözölt. Ezután Melich János professzornak, a szlovák születésű magyar nyelvtörténésznek és szlavistának mutattak be. Ő keresztelte el a nyelvészeknek ezt a kötetlen kis összejövetelét „Kruzsok"-nak, azaz kis körnek. Kezet nyújtott nekem, de azt mondta: „Uram, én gyűlölöm Franciaországot

mindazért a rosszért, amit a hazámnak tett, de mivel ön azt mondja, azért jött, hogy a nyelvünket megtanulja és megtudja, kik is vagyunk, megteszek mindent, ami tőlem telik, hogy küldetését megkönnyítsem." Meghökkentem. Milyen képet vágjak erre? Ebben a pillanatban felemelkedett asztalszomszédja, egy alacsony, zömök férfi, mongol hercegre emlékeztető tar koponyával, kezet nyújtott nekem, és kifogástalan franciasággal azt mondta: „Uram, bocsássa meg Melich barátomnak szókimondását! Az ön hazája, mint hallotta, mostanában nem nagyon népszerű minálunk. Felelőssé teszik a trianoni szerződésért. De higgye el, kollégám csupa szív ember, ön is meg fogja látni nemsokára." Nem is tudom, mi volt a varázsa ennek az embernek, az egyetlennek a társaságban, aki igazán elegánsan volt öltözve, és aki modorával kivált mindannyiok közül. Gombocz Zoltánnak hívták. Az első pillanattól éreztem, hogy rendkívüli személyiséggel találkoztam. Nevét ismertem a magyar nyelv régi bolgár-török jövevényszavairól írt nagy jelentőségű könyvéből, mely a *Helsinki Finnugor Társaság Értekezései* című gyűjteményben jelent meg német nyelven.

A kölcsönös bemutatkozások után Gombocz kérdezgetni kezdett, mi hozott engem Magyarországra. Láttam, hogy terveim megnyerték a jelen lévő nyelvészeket. Mind felajánlották, hogy segítségemre lesznek. Ezen az estén egy kicsit derültebb szívvel tértem vissza a Collegiumba.

Kísértetország

Néhány nap múlva meghívót kaptam egy fogadásra a francia követségre. Senkit sem ismertem a jelenlévők közül, egészen gyámoltalannak éreztem magam. Egy ötven körüli, nagyvilági megjelenésű úr felfigyelt rám, és mivel senki sem volt, aki bemutathatott volna bennünket egymásnak, megmondta a nevét: Perényi báró. Nem tudtam, hogy ő a külügyi bizottság elnöke abban az álparlamentben, mellyel az idő tájt büszkélkedett a hatalom. Elhalmozott kérdésekkel magyarországi terveimről. Elmondtam, mi a küldetésem. Helyeselte, aztán azt mondta, hogy majd még találkozunk, és elkérte a névjegyemet, amit rögtön oda is adtam neki. Hosszasan tanulmányozta, aztán, egészen természetes hangon, azt kérdezte, rajta van-e minden címem. Gyanútlanul

mondtam, hogy ez minden: az École Normale egykori diákja, az Eötvös József Collegium tanára. Tovább erősködött: „A valódi címeit szeretném tudni. Hogy legalábbis lovag-e." Most értettem csak meg, miről van szó. Nemesi címről. Elfutott a méreg. Ridegen vetettem oda: „Nem, uram. Szabad állam szabad polgára vagyok, és ez nekem elég." Elszégyellte magát, zavartan dadogta: „Ó, bocsásson meg, nem akartam megbántani." Meghajoltam és otthagytam. Forrt bennem a düh. Micsoda országba kerültem én? Durván visszalöktek egy gyűlöletes régmúltba, az 1789 előtti időbe. Hát nemesi cím vagy ahhoz hasonló kell Magyarországon ahhoz, hogy valamire becsüljék az embert, még a Francia Köztársaság követségének fogadótermében, francia felségterületen is? Semmi történelmi érzékük sincs ezeknek az embereknek? Egyszerűen tudomásul se vették, hogy, mihelyst ezt a küszöböt átlépik, minden címük és feudális kiváltságuk egy csapásra érvénytelen. Nevetséges és egyben undorító volt ez.

Sajnos, az elkövetkező napokban többször is szembe találtam magam ennek az elmaradottságnak a jeleivel. Hogy mindjárt ezzel kezdjem, Hincz beavatott a magyar társadalom különféle szintjein használatos udvariassági formulákba. Megtudtam, hogy egy tisztességes polgárasszonyt a „nagyságos asszony" megszólítás illet, az üzletben viszont azt szólítják „nagysád"-nak, aki már asszonynak látszik. Ez nem olyan megtisztelő cím. Egy fiatal nő, ha nem látszik férjezettnek, „kisasszony", ami látszólag megfelel a mi „demoiselle"-ünknek, de jó családból való fiatal lány (úrilány) esetében nem szabad használni. Őt bizonyos körülmények közt a „kegyed" megszólítás illeti meg. Magasabb társadalmi rangú személyiségnek már tiszteletteljesebb cím jár: „méltóságos úr", vagy, ha nő, „méltóságos asszony". De lehetett e helyett a „méltóságod" birtokos főnevet is használni, ennek *d* végződése egyes szám második személyű, tehát tegeződő forma. Ha az ember történetesen rangos hölgynek írt levelet, a levélborítékra rá kellett írni, hogy „úrasszony" vagy esetleg „úrnő", ami ugyanazt jelenti. A minisztert „kegyelmes úr"-nak vagy „kegyelmességed"-nek kell szólítani, ez határozottan a *Your Grace*-re emlékeztet, ami tudvalevőleg a londoni Lord Mayornak járó megszólítás. Igaz, hogy jelentéktelenebb embereknek lehetett azt is mondani, hogy „maga", ami megfelel a mi

„vous”-nknak, de mégiscsak egyes szám harmadik személy. Sokkal tartózkodóbb ennél az „ön” megszólítás.

Az esetek többségében jobb a foglalkozási címet használni: „igazgató úr”, „tanár úr” stb. Ilyen körülmények közt ugyancsak kínos lehet, mikor egy beszélgetés során, bármilyen rövid ideig tart is, minduntalan rázúdítják az emberre mindazokat a címeket, melyekhez joga van.

Ráadásul ezekhez a címekhez még udvariassági segédigék is tartoznak, többnyire a „tetszik”, de magasabb rangú személyiség esetében: „méltóztatik”. Ez a címkórság nem volt újdonság nekem. Találkoztam már vele Skandináviában, pontosabban Svédországban. A különbség csak az volt, hogy Északon, mihelyst egy kicsit jobban ismerték egymást, „letették a címeket” *(„lägga bort titlarna”),* és áttértek a tegeződésre. Ez Magyarországon ritkábban fordult elő. Viszont egy magasabb rangú személy gyakran tegezte alárendeltjét, akinek nem volt joga visszategezni őt, hacsak ugyanolyan rangú nemesi címet nem viselt. Az idők során kialakult egy ige is erre a magasabb rangúak gyakorolta tegeződésre: „letegez”. Jobb körökből való házastársak magázódnak, mint Franciaországban. Magyarországon úgy szólítják egymást, hogy „maga”, ami egy kicsit meghittebb, mint a francia „vous”. Volt még egy szokás, ami ugyancsak sértette bennem a feministát, akivé az északi nők iskolájában váltam: egy középosztálybeli asszony a férjét „uram”-nak nevezi, ezek az urak viszont azt mondják hitvesükre: a nejem. És semmiképp sem szabad azt mondani: „a nőm”, mert ezzel a szóval az alkalmi szeretőt jelölik. Később, liberális körökben, találkoztam asszonyokkal, akik házastársukat „férjem”-nek nevezték, és nem egy közülük elmondta, mennyire viszolyog attól, hogy „uram”-nak hívja urát és parancsolóját.

Kínos is, zavarba ejtő is volt megküzdeni ezzel a sok, ellenszenvesnél ellenszenvesebb formulával. Nekem, a kezdőnek, ezek csak még bonyolultabbá tették a társalgást. De még később is, mikor már elég jól ki tudtam fejezni magamat, sokszor viszolyogtam tőle, hogy alkalmazzam ezeket a szabályokat, melyek valamiféle feudális hűbériséget idéztek. Így aztán sok évvel később, egy francia követségi fogadáson, Almásy, a képviselőház elnöke, felfigyelt rá, hogy mindig csak franciául szólítom meg, holott szívesebben hallott volna az ő anyanyelvén

beszélni. Bevallottam, hogy nehezemre esnék megadni neki az összes címét, francia polgár voltomban alázna meg. Válaszom gondolkodóba ejtette.

Mindenütt ez az örökös szolgalelkűség, ez jellemezte az élet legegyszerűbb jelenségeit is. Az ember nem tehette be a lábát egy étterembe anélkül, hogy a személyzet rögtön ne hajbókoljon előtte, akár a mi grand hoteljeink és luxuséttermeink legalázatosabb lakájai. Még a Collegiumban is így volt. Nem mehetett el az ember a portásfülke előtt úgy, hogy mély meghajlással ne köszöntsék. Az inas, aki napról napra úgy kilenc óra körül behozta a reggelimet (tejeskávé, csaknem fekete kenyér, szinte egészen fehér vaj) és kitakarította a szobámat, zavarba jött kérdéseimtől, és csak tiszteletteljes tartózkodással válaszolt. Közte és köztem áthatolhatatlan fal volt. Hiába haladtam szépen a magyar nyelvben, hiába fejeztem ki könnyebben magamat, őt még mindig fogva tartotta alsóbbrendűsége. Elképesztette „demokratikus" viselkedésem. Azt gondolhatta, hogy ezek a franciák igazi csudabogarak, fogalmuk sincs a társadalmi érintkezés szabályairól.

Nem ő volt az egyetlen. Hamarosan meghívott új barátaim egyike, és az ajtót nyitó szobalány kézcsókkal tisztelt meg. Egy másik alkalommal a ház úrnője, megharagudván valamiért szobalányára, nem restellte énelőttem és más vendégek előtt erélyesen megpofozni. Ez itt szokás, mondták. Ezek a lányok egyszerűen állatok. Nincs olyan hiba, ami ne volna meg bennük. Az egyik vendég valami nem tudom már, micsoda botrányos históriát mesélt az inasáról, és azt mondta rá, hogy „hatökör"; ezt a címzést később is gyakran hallottam. Majd mindennap felfedeztem egy új kiváltságot, amit a rangos emberek élvezhetnek, és a rangnélküliek is, ha gazdagok. Hincz, mindennapos beszélgetéseink során, végül megértette, hogy rosszul érzem magamat ebben a számomra új környezetben, hogy egy másik világból jövök, és hogy 1789 híres forradalma meg az azt követő forradalmak végül mégiscsak létrehoztak egy más szellemű társadalmat. Hallani persze hallott már és olvasott is erről, de mindez valahogy elvont maradt a számára. Most pedig egyszerre itt áll előtte egy hús-vér mintapéldány ennek a forradalomnak a fiai közül. Vérszemet kapott. Kérdést kérdés után tett fel, kiprovokálta véleményemet; válaszaim hol mulattatták, hol meghökkentették.

De ahogy múltak a napok, kínos rossz érzésem nőttön-nőtt. Kihasználtam a hosszú karácsonyi és újévi vakációt, vonatra ültem, és visszatértem Párizsba.

Érdekházasság

A magyar határon túljutva, mintha könnyebben lélegeztem volna. Mégiscsak otthonosabb volt nekem az osztrákok német szava, mint a magyar. Aztán jött Svájc, a francia határ, és végre Párizs, palaszürke és mégis szelíd egével, ez az élettől pezsgő város, mely olyan szöges ellentétben állt a magyar főváros szétzilált állapotával, sivár bárgyúságával. Budapest lankadtan tespedt a háború utáni években, Párizs viszont újra felvirágzott. Soha ilyen szépnek, ilyen vendégszeretőnek nem láttam még.

Körbelátogattam a „főnökeimet", és elpanaszoltam nekik minden gondomat, de láttam, hogy nem tulajdonítanak túl nagy jelentőséget a dolognak; elláttak jó tanácsokkal, és buzdítgattak, hogy szedjem össze magam, próbáljak meg beleszokni új környezetembe. Egy kis jóindulat kell csak, és elrendeződik minden. Nyilvánvaló volt, hogy semmit sem várhatok tőlük. Ha nem törődöm bele a dolgokba, kenyértörésre kerülhet sor, és akkor ki tudja, mi vár rám. Visszatérni Franciaországba, beleilleszkedni a középiskolai oktatásba, aztán végeérhetetlen évek valami vidéki gimnáziumban. Mint a legtöbb kollégám, én is rettegtem a vidéki élettől. Ismeretlen volt. Nekem Párizs létezett csak, no meg a nyári szünidőben Briare és a Loire feledhetetlen partjai. Soha, még átmenetileg sem kötöttem ki egyetlen vidéki nagyvárosban sem, el sem tudtam képzelni, hogy ott is lehet élni, hogy ott is fejlődhet a szellemem. Párizs mítosza uralkodott mindannyiunkon, vagy legalábbis azokon, akiknek semmilyen jól körülkerített távoli kis földdarabon sem voltak gyökerei. Úgy éreztem tehát, hogy ha nem fogadom meg a bőkezűen osztogatott jó tanácsokat, semmiféle elfogadható pályát nem futhatok be. Nem maradt más hátra, a téli vakáció végén visszatértem állomáshelyemre.

Hóba süppedt Magyarország. Hincz a pályaudvaron várt, ezúttal egy másik tanítványommal együtt. Tízfokos hidegben érkeztünk meg

a Collegiumba. A fagy nem ijesztett meg. Megéltem én Skandináviában ennél sokkalta keményebbet is, de az nem ugyanez a hideg volt. Itt nem volt olyan derült, olyan szikrázóan fényes az ég, és a városban sem volt semmi Stockholm vagy Oslo szigorú tisztaságából. Ismét a vereség utáni nyomorúság fogadott: papírszalvéták a vendéglőkben, központi fűtés helyett még mindig vaskályhák, málladozó vakolatú épületek, süppeteg, macskaköves utak. A villamos zötyögött, s úgy csörömpölt, mint egy repedt fazék. Ebben a nyomorúságban kell hát élnem, ki tudja, meddig. A város teli volt menekültekkel, azokról a területekről érkeztek, melyeket a trianoni békeszerződés értelmében nemrégiben annektáltak az „utódállamok": Romániából, Csehszlovákiából, Jugoszláviából, sőt még a saint-germain-en-lay-i szerződés szülte kis Ausztriából is. A megcsonkított magyar állam területe lehetetlenné tette egy aránytalanul nagy adminisztratív apparátus fenntartását. Egymás után bocsátották el a tisztviselőket, bélistázták őket, és ez a lista napról napra nőtt. Másokat azért fosztottak meg állásuktól, mert az új hatalom szemében gyanús elemnek számítottak. Az általános zűrzavart még a gazdasági válság is súlyosbította. Zuhant a pénz értéke. A korona napról napra kevesebbet ért, a devalváció már-már olyan méreteket öltött, mint Németországban. Általános volt a levertség, az emberek szorongva néztek a holnap elé, nem is beszélve azokról, akik máris munka és mindenféle jövedelemforrás nélkül maradtak. A tőzsdén virágzott a spekuláció, mindenféle jöttment szatócs-népség meggazdagodhatott, ezek aztán nagy lábon éltek, és fényűzésükkel, dőzsölésükkel hivalkodva lenézték a szegényeket, de még a tehetősebbeket is, akik mintha már mindenbe belefásultak volna. Igaz, ez a dühödt elnyomás leverte azokat a népi erőket és azt a néhány politikust, akik úgy vélték, elérkezett az óra, hogy leszámoljanak a kapitalista társadalommal. Én nem ismertem ezt a közelmúltat, melynek következményei mindenütt érezhetőek voltak. Tanítványaim, ahogy apránként hozzászoktak reakcióimhoz, és meggyőződtek róla, hogy a közéjük csöppent francia republikánus végül is megérti majd őket, kezdtek félénk célzásokat tenni rá. Meséltek nekem az „őszirózsás forradalom"-ról – ahogy ezek a fiatalok nevezték –, melyet én rögtön átkereszteltem „krizantém-forradalom"-ra. Halva született forradalom volt ez, a halottak

napjára emlékeztetett. Hamarosan a „bolsevikok" ügye lett, úgy emlegették: a *kommün,* pedig ez az elnevezés nem illett erre a mozgalomra, hiszen annak, ami Magyarországon történt, semmi köze sem volt azokhoz az eseményekhez, melyekben nagyapám és a testvére részt vettek. Nem is volt ez a kísérlet hosszú életű. A román csapatok, nyomukban azzal a kis fehér hadsereggel, melyet Horthy tengernagynak Szegeden sikerült egyesítenie, hamar elűzték a forradalmárokat a hatalomból. És mivel Szeged abban az időben francia megszállás alatt volt, mindenki szentül hitte, hogy az akciót Franciaország szervezte, így akarván megakadályozni, hogy a „bolsevizmus" befészkelhesse magát Európa szívébe. Nemigen tudtam eldönteni, hogy mi igaz ebből és mi nem, hiszen nem kísértem figyelemmel az eseményeket. Akkoriban északon éltem, és egészen más dolgok foglalkoztattak. Így hát arra szorítkoztam, hogy figyeljek... és alaposan kinyissam a szememet. Annyit láttam, hogy az országban egészen eluralkodott a nacionalista reakció. Mindenütt feliratok, melyek azt hirdették a magyaroknak, hogy hazájuk fel fog támadni: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában." Másutt a keményebb hangnemű megfogalmazások mintegy kesztyűt dobtak a sorsnak: „Nem, nem, soha!" Mindez gyermekkoromra emlékeztetett, apámnak az 1870-es háborúról szóló elbeszéléseire, Elzász-Lotaringia elvesztésére és az ebbe való belenyugvás elutasítására. Ismertük a híres mondást: „Mindig rágondolni, soha nem beszélni róla." Valójában „a Vogézek kék vonalára szögezett tekintettel" mindig is beszéltek és írtak róla. De azóta volt alkalmam látni is ezt a vonalat, és inkább láttam feketének, mint kéknek. Engem nem háborított fel ennek a legyőzött és feldarabolt országnak a nacionalista elkeseredése. Sőt. A háború előtt én is ismertem ezt az érzést, és nem vetettem a magyarok szemére, hogy lázadnak a rájuk mért igazságtalan sors ellen. Az egyik nyelvész, akivel a Kruzsokon találkoztam, azt mondta: „Mi nem egy Elzász-Lotaringiát gyászolunk, hanem négyet." Majd hozzáfűzte: „Meg kell bennünket értenie." Ami a megértést illeti, azzal nem volt baj. Megértettem.

Ha már egyszer száműztek ide, nem volt más választásom, mint hogy megpróbáljak beilleszkedni ebbe az új életbe. Együtt kellett

élnem ezzel a Magyarországgal, mely nem mutatkozott túlzottan szeretetreméltónak. Nem fogott el az a bolond lelkesedés, mellyel az északi életbe vetettem bele magam. Ez itt más lesz. Érdekházasság. Szerelem nélkül. Talán mégiscsak lehetséges lesz az együttélés. Ha én is megteszem a magamét. Megfogadtam, hogy megpróbálom.

Bajvívás a magyar nyelvvel

Mint már mondtam, legelőször is sürgősen meg kellett tanulnom magyarul. Most valóban ott voltam a forrásnál. Már az első naptól mérkőzni kezdtem az élő nyelvvel, azzal a nyelvvel, melyet körülöttem beszéltek, és melynek segítségével meg kellett kísérelnem a magyarországi életet. Grammatikájába, mint említettem, valamelyest beavatott már az a német nyelvű kis könyv, a tudós Szinnyei Józsefé, akivel azóta személyesen is megismerkedtem, és aki olyan kedvesen fogadott. Fiatal irányítóim segítségével – a leglelkesebb közöttük Hincz volt – most lehetőségem nyílt, hogy közvetlenül a franciától jussak el a magyarhoz. Persze, ez csak a szóbeliségre vonatkozott, hisz a segédkönyvek most is csak németek voltak, pontosabban német nyelvű volt a szavak kulcsa, a szótár. Viszont felfedeztem, hogy a német a századok folyamán erős befolyást gyakorolt a magyarra. Így nem volt semmi értelme, de lehetősége sem, hogy elszakadjak a némettől. Továbbra is használtam tehát a német könyveimet, és így jobban a helyére is tudtam tenni a dolgokat. Két úton kellett haladnom.

Mind a két útra rátértem, s elhatároztam, hogy siettetem a folyamatot, és három fronton rohamozom meg a nyelvet: az újságok nyelvén, a tudományos közlemények nyelvén és az irodalmi nyelven keresztül. Azzal igazán nem elégedhettem meg, hogy csak a társalgásig jussak el. Naponta nyolc-tíz, néha tizenegy órát is dolgoztam. Sokszor akkora lendülettel, hogy valósággal forogni kezdett velem a szoba, és le kellett dőlnöm dolgozószobám kanapéjára. Ez aggasztotta Hinczet; ilyenkor azt ajánlotta, sétáljak egyet a városban, menjek levegőre.

Egyébként a nyelvészek összejövetelein is szorgalmasan részt vettem, sőt még a történészekén is. Jártam színházba, hogy jobban hozzászokjam a kiejtéshez, és általában megragadtam minden olyan alkalmat,

ahol a magyar nyelvet hallhattam. Apránként egyre több emberrel kerültem kapcsolatba, és egyszerre érezni kezdtem, hogy jólesően körülvesz az a magyar vendégszeretet, melyről annyit hallottam már, mindaz a kedvesség és előzékenység, melynek jelei később is, egész további pályámon végigkísértek.

Szüntelenül, újra és újra meg kellett harcolnom érte, hogy ki tudjam fejezni magamat magyarul. Hiába volt a finntanulás, hiába frissítettem fel az oszmán-törököt, itt egészen másról volt szó. Persze, akadtak fordulatok, szerkezetek, szavak, melyek a rokon finnugor nyelvekre utaltak, de ez csak akkor tűnt ki, ha az ember az összehasonlító grammatikát tanulmányozta. Az volt a furcsa, hogy ezek a szerkezetek most a mi nyugati világunk fogalmait fejezték ki. A hajdankorban az Urál néptelen tájain bolyongó vadászok és halászok ősi nyelvi eszközeit az azóta már közössé vált hagyatékunk, Athén és Róma hagyatékának az átmentésére is alkalmazták. Amit kimondtam Párizsban, különösebb torzítás nélkül magyarul is kimondhattam, ha élni tudtam a módszerekkel, melyek merőben mások voltak, mint amit az én francia anyanyelvem kínált. Az eszköz, melyet kézhez kaptam, nagyon különbözött a franciáétól, de mégsem volt egészen más.

Hozzászoktam a nyelv ritmusához, hangzóihoz, hangsúlyaihoz is. Nem volt egyszerű. Nem is a magánhangzók és mássalhangzók kiejtése okozott gondot, hisz ez határozott, világos és állandó volt, hanem a dallam, mellyel a mondatot kimondják, és amely túlságosan is kemény hangnemű volt az én hangomnak. Ha történetesen több órán át kellett magyarul beszélnem, berekedtem, megfájdult a torkom. Kifáradtak a hangszálaim. Ez azért van, magyarázta nekem az egyetem egyik kiváló fül-orr-gégésze, mert a hangom túl magas fekvésű. S az olyan nyelvek kiejtésmódja, mint a svédé vagy a norvégé, ezt még csak fokozta. Aztán meg beszéd közben egyáltalán nem kell „énekelni", azazhogy modulálni a mondatot. A hanglejtés ereszkedő, néha egészen a mélybe zuhan. Ezek az utolsó hangok kerültek nagy erőfeszítésembe, különösen olyankor, ha nem a megfelelő hangról sikerült elindulnom. De ha a hanglejtés viszonylag egyenletes volt is, hangnyomatékot mégis kellett alkalmazni. Méghozzá tudatos meggondolással, mert a magyar mondat szerkezete nem gépies, hanem szigorú architektúra

szerint épül föl. A hangsúly arra a kifejezésre esik, melyre a beszélő a figyelmet fel akarja hívni, a másodlagos kifejezések hol előtte, hol utána következnek, s ez bizonyos esetekben oda vezet, hogy a szavakat szigorú szabályok szabta sorrendbe kell állítani. A kifejezésmód információt hordoz, melynek tükröznie kell, milyen fontosságot tulajdonít neki a beszélő. „Semleges" mondat tulajdonképpen nincs is. Semmi sem közömbös. Kezdve rögtön az első szó első szótagján, melyhez meg kellett tudni találni a megfelelő hangfekvést, a neki kijáró hangsúllyal. Röviden, bármit mondott is az ember, azt gondolatban többé-kevésbé előre fel kellett építenie. Éppen ezért, sokkal kevesebb volt a „klisé", mint a franciában és főleg mint az angolban. Azzal nem sokra jutott az ember, ha megtanult kívülről néhány előre gyártott mondatot. Szinte minden alkalommal az elejétől a végéig meg kellett szerkeszteni a mondanivalót, figyelembe véve a szavak illeszkedési szabályait is. A rendelkezésre álló mozgásteret szigorú fegyelem uralta, nem úgy, mint a németben, ahol ha az ember az *Umgangsspraché*-tól[7] már eljutott az irodalmi nyelvig, sokkal szabadabban mozoghatott.

Viaskodtam ezzel a sok-sok akadállyal. Tanítványaimat egészen fellelkesítette a küzdelem, egyik buzgóbban magyarázta a másiknál, mit hogyan kell és hogyan nem szabad mondani. Arra biztattak, hogy ne csak olyan szövegeket olvassak, ahol a franciához a magyar fordítás is mellékelve van, mint eddig, hanem próbáljak meg magam is magyar szöveget franciára fordítani. Itt ők lettek a tanáraim, és ezt kimondhatatlanul élvezték. Tanóráink sokszor vidámak és igen élénkek voltak. Annál is inkább, mert tanítványaim nagy része alig volt nálam fiatalabb. A háború és a háborút követő évek késleltették tanulmányaikat. Meg is érlelték őket. Én pedig még huszonhét éves sem voltam...

A magyar irodalom tornácán

A nyelv az a gépezet, melynek segítségével testet ölt a szállongó gondolat. Ezért is árul el sokkal többet a kultúráról, mint az emberi szellem

[7] Köznyelv (németül).

bármely más nagy alkotása. Fontos volt, hogy tudjam, mit bízott gondolataiból a magyar ember finnugor eredetű nyelvére.

Tanítványaim, némi tanácskozás után, két szöveget tettek elém. Az egyik egy kis elbeszélésfüzér volt, címe: *A Gyurkovics lányok*. Szerzője bizonyos Herczeg Ferenc, a konzervatív körök legdivatosabb írója. Arról szólt, hogy egy vidéki nemes-, vagyis dzsentricsalád (a *gentry* magyar ortográfiával) milyen mesterfogásokkal adta férjhez egymás után mind a hét lányát hozomány nélkül. Kedves volt, egy kicsit bugyuta, de némely fordulata sok jellegzetes vonást tárt fel az ábrázolt személyek viselkedés- és gondolkodásmódjából. Utólag megértettem, hogy ez egy magyar társadalmi réteg rajza és egyben szatírája is volt. Francia olvasó számára volt valami tagadhatatlan báj ezekben az elbeszélésekben, valami a múlt illatából: ódon levendulaillat nagymamáink szekrényéből. Nyelve egyszerű, tiszta és világos volt, könnyen boldogultam vele, hamar a végére értem. Rövid elbeszélések gyűjteménye volt a másik kötet is, ezzel a szilaj címmel: *Ölj!* 1921-ben jelent meg. Íróját Szabó Dezsőnek hívták. Egykori Eötvös-collegista volt, néhány évvel a háború előtt a mi École Normale Supérieureünknek is hallgatója. Tanítványaim nem győztek mesélni róla. Lelkesen magasztalták 1919-ben megjelent nagy regényét, *Az elsodort falu*-t (értsd: a történelem vihara által). De ezt a nagy művet – mondták – inkább későbbre tartogatják nekem, ezt nem szabad elolvastatni olyannal, aki még nincs kellőképpen felkészülve rá, hogy egészében értékelni tudja. Megtudtam, hogy ez a Szabó az egyetemi ifjúság bálványa. A diákok mindenben utánozni próbálták, előadásain zsúfolásig megtöltötték a termet, órákig tudtak mesélni mindenféle különcségéről. Valósággal a magyarság inkarnációját látták benne, félelem és gáncs nélküli lovagot, aki minden viharok ellenében világgá kiáltotta az ő magyar igazságát, felmagasztosította a nemzeti erényeket, és zavarba hozta mindazokat, akik a magyarság ellenségei voltak. Vádolta a „más fajúakat", zsidókat, németeket, mindenfajta nemzetiséget, hogy megnyomorították a tiszta vérű magyarságot. A nemzet üdve azt kívánja, hogy ne bízzon bennük, hogy mielőbb megszabaduljon ezektől az álnok parazitáktól, akik húsán és vérén élősködnek, és akik csak egyre vágynak: hogy tönkretegyék. Gyalázat minden megalkuvás. Akkor

még sajnos nem tudtam, hogy ugyanezt a végsőkig kiélezett elméletet hirdeti hamarosan egy másik könyv is: a *Mein Kampf*. Most még csak a Szabó Dezső vezette harcnál tartottunk, akinek bármilyen mennydörgő volt is a hangja a Duna partjainál, Európában csak pusztába kiáltott szó maradt. Mivel ennek a csodálatos könyvnek az elolvasásával még várnom kellett, beértem azzal, hogy az *Ölj!* című kötet elbeszéléseibe mélyedjek el, melyekhez, tanítványaim szerint, elég volt jelenlegi tudásom is. Túlfinomult, dagályos, cirkalmas nyelvbe ütköztem, mely néhány külföldi modell utánzását sejtette velem. Könnyűszerrel felfedeztem, hogy írójukra nagy hatással voltak a legújabb német és francia iskolák. Egyes stílusfordulatai Giraudoux-ra emlékeztettek, bőbeszédűsége pedig Gabriele d'Annunzióra. Tanítványaim megdöbbenten és csalódottan fogadták, mikor ezt megmondtam nekik. De máskor is előfordult ilyen. Valószínűleg érzékenyebben figyeltem fel az idegen hatásokra, melyek ezt vagy azt az írót érhették, mint ők, hiszen ismertem az angol, német és az északi nyelveken írt műveket, sőt a finneket és az oroszokat is. Mihelyst a legapróbb olyan vonást is észrevettem, melyre egyik vagy másik már ismert műben is felfigyeltem, nem tudtam megállni, hogy össze ne hasonlítsam a két írást, és összefüggést ne keressek köztük. Magyar irodalmi tanulmányaimban mindig zavart, mikor egy magyar író olvasásakor rá kellett ismernem valami másnak az utánzására vagy átvételére. Szabó Dezső esetében ez az észrevételem a tanítványaim szemében szinte már istenkáromlásnak hatott. Hát nem Szabó Dezső volt-e a példakép, a magyarság hőse?

Érték még más meglepetések is ügybuzgó mestereimet. Váltig unszoltak, hogy olvassak verseket, mondván, hogy a költészet az irodalom leglényege. Nem értették, miért berzenkedem ellene. Ők a prózát alárendelt műfajnak tartották. Az igazi íróművész a költő. Én viszont szívesebben vetettem bele magam először a prózába, mert számomra, a nyelvész számára jobban és megbízhatóbban tükrözte a „köznyelv"-et. A költészet, természeténél fogva, mindenféle mesterfogással él, és többé-kevésbé szigorú megkötéseknek van alávetve, melyek sokszor erőszakot tesznek a nyelven. Mindamellett elfogadtam, hogy előkelő helyet foglal el a magyar irodalomban. A folyóiratok rengeteg verset közöltek, sőt még a napilapok irodalmi mellékletei is, és a könyvesboltok

kirakataiban is mindig voltak újonnan megjelent verseskötetek. Végül is engedtem „tanácsadóim"-nak. Legelőször is azzal a költővel akartak megismertetni, akit az egész nemzet a legnagyobb költőjének tartott. De ez az 1848-as mártír költő nem volt szerencsés választás. A verseket, melyeket elolvastattak velem, három csoportba lehetett osztani: 1. versek a magyar tájról; 2. versek az erényes és tiszta szerelemről; 3. forradalmi ihletésű versek. Utóbb láttam már, hogy ez a csoportosítás korántsem ölelte fel egész munkásságát annak a fiatal költőnek, aki huszonhat éves korában esett el a becsület mezején. Egyelőre csak csalódást okozott. Politikai versei semmit sem mondtak nekem. Pátoszuk 1924-ben kicsit naiv volt egy francia republikánusnak. Legfeljebb ha történelmi értékük lehetett számomra. Szerelmi versei meghatóak voltak ugyan, de mintha valami szentimentális kis masamód lelkét tükröznék. Engem mindenesetre nem tudtak megindítani. Maradt a magyar táj megidézése, különösen a Nagyalföldé és az ott élő paraszté. De annyi idealizmus színezte ezeket a leírásokat, hogy már hamisnak éreztem őket. Mindent egybevetve, Petőfi nem mondott nekem semmit. Időszerűtlen volt számomra.

Eljött 1924. március 15-e. A Collegium diákjai és tanáraik egybegyűltek a díszteremben, hogy megünnepeljék „március idusát", azaz az 1848-as forradalom kitörését. Ez volt az a nap, mikor Petőfi elszavalta a pesti tömegnek híres költeményét, a *Talpra magyar!*-t, mely állítólag a bécsi monarchia elleni felkelést kirobbantotta. Több rövid szónoklat után, melyek mind a történelmi nap jelentőségét idézték, fellépett a színpadra egy diák, akit nem ismertem, mert nem francia szakos volt, és szép, komolyan zengő hangon, tagadhatatlanul tehetségesen szavalni kezdett egy verset, melynek ez volt a címe: *Elhanyagolt, véres szívünk.*

És ezúttal rabul estem. Valami büszke siralom volt ez a vers, és mégis csupa kihívás. Egy kétségbeejtően magányos, elszigetelt, mindenektől elhagyott nemzet minden elszenvedett nyomorúságát, megaláztatását, igazságtalan sérelmét idézte fel, egy nemzetét, mely mindennek ellenére továbbra is szembe akar szállni a balsorssal. Akkor még nem tudtam, hogy ez egy állandóan visszatérő motívum a magyar költészetben, mert a magyar nép történelmének alakulása mindig újra

és újra időszerűvé tette. És most, e szívet-elmét lesújtó vereség után, magányosabb volt, mint valaha.

Íme hát a valódi probléma. Most láttam meg, hogy a magyarok nem érzik magukat biztonságban ebben az Európában, mely ellenséges hozzájuk, vagy legjobb esetben tudomásul sem veszi őket. Betolakodók maradtak, mióta csak 896-ban átlépték a Vereckei-hágót. Igaz, helyt tudtak állni a meghódított földön, szél és tengerár ellen, több mint egy évezreden át, ami nem sikerült egyetlen elődjüknek sem, de idegen test maradtak mégis, beékelve a körös-körül élő németek, románok, szlávok közé. Szorongásuk érthető, de bátorságukat csak csodálni lehet. Hősiesen verekedtek tatárral, mongollal, törökkel, még a némettel is, és csak nemrégiben a koncra leső népek egész falkájával. Pedig drágán megfizettek érte, hogy ebben a Közép-Európában rajtuk tört meg minden keletről és a Balkánról jövő támadás. Az ő vérük ömlött ki, hogy megóvják a Nyugatot az új ostromoktól, melyeknek következményei súlyosabbak lettek volna, mint a hunok vagy más hasonló barbárok betöréseié. Magyarország testén át vezetett volna az út Bécs falai alá. De mit számított mindez. Senki sem volt hálás érte. Gyűlölték őket. Magukra utalva kellett élniök, és saját finnugorságukból táplálkozniok. Érteni lehetett, érteni kellett kétségbeesésüket. Úgy éreztem, van valami nagyság ebben a magyar sorsban.

Megkérdeztem tanítványaimat, ki írta ezt a verset, amely annyira megindított. Bizonyos Ady Endre, mint mondták; még sohasem hallottam róla. Megtudtam, hogy 1919-ben halt meg, negyvenkét éves korában. Tanítványaim őt tartották a mai Magyarország legnagyobb költőjének, őt csodálták a legjobban minden költők közül. De figyelmeztettek, hogy költészete és személye nagyon is vitatott. Forradalmár híre volt, és ráadásul erkölcstelennek is tartották, ez pedig elég ahhoz, hogy a jóérzésű társadalom kiátkozza. De úgy vettem észre, diákjaim azért mégiscsak örülnek, hogy végre megtetszett nekem hazájuk egyik irodalmi életműve, méghozzá csupán egyetlenegy vers alapján. Mindjárt el is hozták nekem azt a néhány verseskötetet, ami ettől az Adytól, új felfedezettemtől megvolt nekik. Kezdték a kezdetnél, vagyis annál a versgyűjteménynél, amivel bemutatkozott, és ami az egyszerű *Új versek* címet kapta. Egészen lenyűgözött. Olyan

életmű zsengéi voltak ezek a versek, mely, az első sortól kezdve, egy nagy megújhodással volt viselős. Nem is annyira nekem jelentett újat, mint inkább a magyar társadalomnak.

Ezen életmű legmélyéig próbáltam meg lehatolni. Velem van most is, mikor e sorokat írom. Nehéz órákban belőle merítettem bátorságot és vigaszt. Számomra nemcsak szépirodalmi mestermű ez, sokkal több annál: breviárium, melynek sorait mindig újraolvassa az ember, hogy visszhangra, jeladásra leljen, egy hangra, mely arra késztet, hogy újra talpra álljunk és folytassuk a harcot. Az első kötet arról vall, hogy a költő felfedezte Párizst, méghozzá egy szenvedélyes szerelem fényében. Lédának hívták szerelmét, akiért bolondul fellángolt egy magyar vidéki városban, és aki megismertette vele Baudelaire-t, Verlaine-t és néhány más francia költőt. Párizs döntő élménye lett, érzelmei, gondolatai, egész magatartása belőle merített új erőt. 1904-ben lépett először Párizs kövezetére, követve azt a nőt, aki felfedeztette vele az asszonyiságot. Ő volt az első igazi női személyiség, akivel találkozott. Léda gazdag és művelt család lánya volt, egy jeles férfiú felesége, aki valószínűleg sem szerelemszomját, sem szellemi ambícióit nem tudta kielégíteni. Tulajdonképpen Léda szemelte ki magának Adyt, és mindent elkövetett, hogy méltó társává tegye. Egy látnoki pillanatában a költő is felismerte ezt, ekkor írhatta ezeket a sorokat.

Áldott ezerszer
Az asszonyságod,
Mert engem nézett,
Mert engem látott.

S mert engem szeretsz:
Te vagy az Asszony.

Mint minden szertelen szenvedélynél, a nagy mámort szakítás követte. De mit számít ez már minekünk, akiket táplál ez a szerelem és szenvedés minden illatával terhes költészet? Mindenesetre, ezek az Új versek más visszhangot vertek bennem, mint Petőfi erényes

sóhajai. Baudelaire, Verlaine és talán még Rimbaud lelke is érződött bennük. A költő nagyon is tudatában volt ennek: 1907-ben, mikor búcsút mond a Szajna-partnak, második kötetének *(Vér és Arany)* záróversében gyermekkora kicsi patakját idézi, mintegy összegezve azt a vágyát, hogy ettől a kis értől eljusson egészen az Óceán partjáig:

S ha rám dől a szittya magasság,
Ha száz átok fogja a vérem,
Ha gátat túr föl ezer vakond,
Az Óceánt mégis elérem.

Mikor olvastam ezeket a sorokat, nem tudtam még, hogy az egész magyar sors fogalmazódik meg bennük.

Mert Ady mindenekelőtt magyarnak érezte magát. Ember és hazafi egy volt benne, elválaszthatatlan. Múltja, öröksége, egész környezete úgy tapadt a bőrére, akár a tüzes Nessus-ing. Hiába volt minden vergődése, nem téphette le magáról. Szülőföldjéhez mindennél szorosabb kötelék fűzte: a nehézkedés ereje, a gravitáció. Ő volt az a föl-földobott kő, mely, hiába minden, újra meg újra visszahull:

Föl-földobott kő, földedre hullva,
Kicsi országom, újra meg újra
Hazajön a fiad.
...
Tied vagyok én nagy haragomban,
Nagy hűtlenségben, szerelmes gondban,
Szomorúan magyar.

Ez a hang felnyitotta a szememet. Ahogy lassanként közelebb kerültem a körülöttem élőkhöz, láttam, hogy ők is olyan emberek, akikben a nemzeti hovatartozás elválaszthatatlan a legbensőbb személyiségtől. Igaz, hogy a körülmények is hozzájárultak ehhez, hisz a hazát ért csapást mindenki megszenvedte, és mindenki rettegte a holnapot.

A múlt lidérce

A nyelvészek, filológusok, történészek, néprajzkutatók, régészek és antropológusok között, akikkel mind gyakrabban összejártam, mintha csak az Ady Endre-versek ébresztette gondolataim visszhangjára leltem volna. Szinte kizárólag a magyarság gyökereinek felkutatása foglalkoztatta őket. Másról sem esett szó, mint a messzi történelem előtti idők azon törzseinek bölcsőjéről, melyekből a magyar nép kialakult. Fel akarták deríteni, hogyan jutottak ezek a finnugor nyelvet beszélő, primitív halászok és vadászok a végtelenbe vesző tundrákról és tajgákról, az Urálon innenről és az Urálon túlról a sztyeppekig. Mikor és hol találkozhattak legelőször a szkíta lovasokkal és más észak-irániakkal? És főleg, hogyan olvadtak össze a törökökkel? A legizgalmasabb ez az utóbbi kérdés volt a számukra. Több erre vonatkozó tanulmányt is elolvastattak velem. Bizonyos csupán annyi volt, hogy a magyar harcosok a Vereckei-hágón keltek át 896-ban, és hogy a kortársak török hódítóknak tartották őket. Voltak, akik azt hitték róluk, hogy hunok, mert öltözékük és fegyverzetük, harcmodoruk, sőt még arcvonásaik jellege is hasonló volt, legalábbis ilyennek írták le őket a krónikás barátok, nevezetesen a svájci Sankt Gallen-i apátság szerzetesei. Körülöttem a tudósok versengve túrtak fel levéltárakat, régi kéziratokban böngésztek, mindenféle bűvös könyvekben merültek el. Arab és perzsa utazók írásait betűzgették. Régi kínai szövegeket tanulmányoztak át írásjegyről írásjegyre. A különféle értelmezések párthívei élénk vitákban csaptak össze, és a kávéházi asztaloknál, ahol a különböző szellemtudományok képviselői rendszeresen találkoztak, mindig akadt valaki, aki számot adott legfrissebb felfedezéséről vagy egy új hipotézisről. Engem is fellelkesítettek ezek a viták. A magam részéről egy akkoriban igen fontosnak tartott írás, Zichy István gróf, a kiváló archeológus cikkének franciára fordításával járultam hozzá az ügyhöz. Az írás a *Finnugor Tanulmányok Szemléjé*ben jelent meg, mely sajnos csak kérészéletűnek bizonyult. Meghívtak előadást tartani a Magyar Nyelvészek Társaságába is, és mivel a tudományos nyelvnek nemigen voltam még ura, megengedték, hogy németül beszéljek. Szerény hozzájárulásommal megnyertem a félelmetes Melich János kegyeit, aki annak idején olyan kurtán-furcsán fogadott.

Gratulált, amiért megmutattam: van képzelőerőm, mely nélkül semmiféle tudomány nem létezhetik, és hogy bebizonyítottam: egy francia tud németül is beszélni. De kiderült, hogy ez utóbbival nem mindenkinek nyertem el a tetszését. Vagy két héttel később levelet kaptam a Quai d'Orsay Európai Igazgatóságától, ahol megbotránkozva vették tudomásul, hogy egy francia küldött ebben a helyzetben németül merészelte kifejezni magát. Az ilyen illetlen megnyilvánulás, szögezték le, rontja a francia tudomány tekintélyét. A levél egy figyelmeztetéssel zárult: ha ilyesmi még egyszer előfordulna, haladéktalanul visszarendelnek. A levelet egyenesen a Collegiumba címezték, a követségen nem is ment keresztül. Nyilvánvaló, hogy ezekben a párizsi urakban fel sem merült a kérdés, miért is beszélhettem németül. Pedig egyszerűen csak az volt az oka, hogy a hallgatóságom nagy része nem tudott franciául, vagy nem tudott annyira, hogy előadásomat követhesse. Mindjárt fel is kerestem Jean Mistlert, hogy addig is, amíg Robien fogad, elpanaszoljam neki a dolgot. Mistler nem fogta pártomat, sőt még meg is leckéztetett ügyetlenségem miatt. De sem ő, sem Robien nem tudták, ki tehetett jelentést rólam. Robien, akit inkább mulattatott a dolog, azt mondta: „Kedves barátom, ebből levonhatja a tanulságot, hogy nem mozoghat szabadon. Fogalmam sincs, ki lehetett az a begyulladós patrióta, aki magát a Külügyminisztériumban bepanaszolta. Viszont csöppet sem lep meg ezeknek az uraknak a reakciója. Muszáj megjátszaniok, hogy törődnek a dolgokkal. Mindenesetre tartsa magát az utasításokhoz, mert higgye el, komoly kellemetlenségei lehetnek belőle, ha barátkozni kezd az itteniekkel."

Nem barátkozni a magyarokkal! Ez hát a parancs. Azonnal írtam mesteremnek, Antoine Meillet-nek, aki postafordultával válaszolt: „Folytassa munkáját, és tájékoztasson mindenről! Ha szükséges, lépéseket fogok tenni." Jóval később tudtam csak meg, hogy rögtön megkereste a képviselőház külügyi bizottságának elnökét, aki barátja volt, és segítségét kérte, arra az esetre, ha valami büntetést rónának ki rám.

Bízva oltalmában továbbra is „barátkoztam". Annál is inkább, mert megismertem ezt a nagy költőt, Ady Endrét, és versei megjelenítették nekem a magyarság drámáját, vagy, mint ő írta, azt a magyar átkot, mely ezt a népet évszázadokon át kísérte. Nem költői fogás volt ez.

Tudós barátaim kutatásai is ezt erősítették meg. És ezt foglalta össze Ady Endre előtt egy másik költő is, az, aki a nemzet himnuszát megírta, Kölcsey Ferenc:

Szánd meg Isten a magyart,
Kit vészek hányának,
Nyújts feléje védő kart
Tengerén kínjának.
Bal sors akit régen tép,
Hozz rá víg esztendőt,
Megbűnhődte már e nép
A múltat s jövendőt!

Meghonosodás

Apránként elrendeződött az életem Magyarországon. Megbarátkoztam tanítványaimmal, ők pedig befogadtak engem, olyan tisztelettudó kedvességgel, amilyet sehol másutt nem tapasztaltam tanár és tanítvány között. Igaz, hogy mint már említettem, alig voltam idősebb náluk, de ez más országokban inkább bonyodalmat okozott volna. Meg aztán azt is felfedezték, hogy könnyebb hangot találniok egy franciával, mint a honfitársaikkal. Köztük és köztem nem volt sem politikai, sem társadalmi feszélyezettség. Az én szememben mindegyik egyenlő volt, akár a pusztáról jött, akár valamelyik jó nevű családból. Sok mindent egyszerűsített, hogy egyetlen dzsentrifiú sem volt köztük, és a felső tízezerből, az arisztokráciából vagy a vagyonos nagypolgárságból való még úgy sem. Másrészt én is szigorúan tartottam magamat ahhoz, amit úgy neveznek: „kötelező tartózkodás". Soha nem engedtem meg magamnak semmiféle „hittérítést", sem a politikában, sem más területen. Ezt felrótták volna nekem, ami azonnali kiutasításomat vonhatta volna maga után. Jean Mistler ezen a téren ellátott bölcs tanácsokkal. Sőt még a Collegiumban is tapintatosan értésemre adták, hogy rendőrségi megfigyelés alatt állok. Számon tartották érkezésemet-távozásomat, nevezetesen a főportás volt az, aki mindig megkülönböztetett

figyelemmel kísérte, hogy mikor megyek el, és mikor érkezem meg. A címemre érkezett leveleken látszott, hogy fölbontották, és többé-kevésbé ügyetlenül visszaragasztották őket. Konzulunk, de Vrégille rögtön fel is ajánlotta, hogy levelezzek a futárpostán keresztül, de még ez a megbízható franche-comtéi is, akinek barátságát és segítségét olyan nagyra tartottam, hozzáfűzte: „Ne áltassa magát, hogy minden cenzúrát megúszhat! Cenzúrahivatal Párizsban is van. Mindenképp legyen óvatos!" Fölösleges tanács volt. Egy éven át dolgoztam a stockholmi francia követségen, és ahogy ezt a kémelhárító urak zsargonjában mondanák, „már ismertem a kódot". Atyai barátom, Jean Delavaud követ feladatának érezte, hogy mellettem álljon első lépéseimnél. Ma sem tudok hála nélkül gondolni erre a rendkívüli emberre, akinek olyan sokat köszönhetek.

Sokat számított, hogy sikerült már magamat az egyetemi körökkel elfogadtatnom. A francia oktatását a bölcsészkaron nemrégiben egy fiatal professzorra bízták: Eckhardt Sándorra. Családi neve arra engedett következtetni, hogy azoktól a délnémetektől származik, akik néhány évszázaddal ezelőtt telepedtek le Magyarország egyes részein, de igazából meghonosodni csak a közelmúltban tudtak. Őseitől örökölte fizikumát és valami merevséget is. De ez a merevség csak látszólagos volt, inkább félénkségéből adódott. Mihelyst egy kicsit feloldódott, kiderült, hogy csupa jókedv és szellemesség, és nagyszerű barát. Volt a természetében valami váratlanul kirobbanó féktelenség, ráadásul harcias is volt, majdhogynem agresszív, de mindig karakán. Kollégái többnyire tisztelték komolyságáért, szakértelméért, de utálták szókimondása miatt. Ezen a téren méltó vetélytársa volt a már említett szlovák Melich Jánosnak. Ennek ellenére tőle kevésbé tartottak, mert még nem szerzett olyan tekintélyt magának, mint Melich.

Én nem függtem tőle. Kedvem szerint alakíthattam ki tantervemet. Előadás-sorozatot csak 1925-ben kellett a tanszéken indítanom. Addig a Collegiumban egészen a magam ura voltam. Új szokást vezettem be: azt, hogy tanítványaimmal megbeszéljük és együtt állítjuk össze munkatervünket és munkamódszerünket. Szemmel láthatóan nagyon örültek ennek az újításnak. Megegyeztünk benne, hogy párhuzamosan tanulmányozunk egy modern francia írót és egy gondolkodót

vagy filozófust. Kérésükre elsőnek Anatole France-ot, illetőleg Henri Bergsont vettük elő.

A tanszéken ebben az időben Jean Mistler az őt különösen érdeklő Stendhal munkásságával foglalkozott. Mélyrehatóan és sokrétűen elemezte, tanítványai számára sokszor egy kicsit túlságosan is bonyolultan. Mintha csak az őt annyira lebilincselő író titkos fiókjaihoz keresne kulcsot. Ez nem akadályozta meg abban, hogy regényt is írjon Magyarországról, címe egy női név volt: *Etelka*. Márpedig ugyanezt a címet viselte a magyar irodalomtörténet egyik leghíresebb regénye is. Mistler címadása olyan volt, mint egy kihívás, hiszen az Etelka nevet egy tudós jezsuita, Dugonics András alkotta hősnője részére. Maga a regény a múltban játszódott, egy meglehetősen képzelet alkotta történelmi múltban, ami lehetővé tette, hogy rejtve és kerülő úton ugyan, de II. József asszimilációs politikáját is szóba hozza, a híres uralkodóét, akit a mi tankönyveink egytől egyig nagyra tartottak felvilágosult liberalizmusáért, de a magyarok szemében csupán az abszolutista uralkodó volt, aki osztrákká akarta tenni őket. Abban az időben volt ez, mikor a nagy Herder diadalmasan hirdette, hogy a nehézségekkel küzdő magyar nyelv helyét hamarosan a német fogja átvenni. Mistler nem sokat törődött vele, mit jelenthet a magyaroknak a jezsuita könyve. Az ő regénye, ugyanezzel a címmel, szatíra volt arról a magyar társadalomról, amit megismerni vélt. Egyúttal kulcsregény is. A Szamár professzor néven szerepeltetett egyetemi tanár például nem volt más, mint Eckhardt.

Kapcsolataim Eckhardttal kezdetben nem voltak valami szerencsések. Rendkívül dogmatikus volt, s az a magabiztosság, amivel tanított, nagyon imponált a hallgatóinak, de épp ezzel váltotta ki kollégái kritikáját is, ha netán tévedett előttük valamiben. Egy alkalommal például, egy délután a Centrál kávéház irodalmi asztalánál, ahol gyakran találkoztam vele, felvetette, hogy a francia nyelv zöngés mássalhangzói a szó végén elzöngétlenedésre hajlanak. Ez gyakran megfigyelhető, állította, olyan szavak szóvégi *r*-jénél, mint az *amer, amour, départ* stb. Ezt nem állhattam meg ellenvetés nélkül. Ő viszont, ragaszkodván megállapításához, bizonyítékul maga ejtette ki a kérdéses szavakat, természetesen eltúlozva a zöngétlenedést. Elég keményen feleltem neki:

„Az ön módszere tudományellenes. Ön nem a francia kiejtést mutatja be, hanem a magyart (mely valóban hajlik erre). Próbálja csak megfigyelni az én kiejtésemet! Az enyém a helyes. A tényekhez igazítsa az elméletét, mert csupán a tények számítanak!" Zolnai Béla, akit említettem már, és aki szintén jelen volt, gunyorosan megjegyezte: „Jó, jó, értem. Sehogy sem tudnak megegyezni az *amour* kiejtését illetően. No, míg csak a kiejtésről van szó, nincs olyan nagy baj..." Eckhardt elmosolyodott, és ettől felengedett a hangulat.

Zolnai Béla Szegeden adott elő, de gyakran jött Budapestre, vagy, ahogy itt mondták, Pestre. Élénk, nyughatatlan, örökkön tevékeny kis ember volt, egyik cigarettát a másik után szívta, de inni nem ivott, és rendkívül egyszerűen élt. A francián kívül, amit nagyszerűen tudott, még sok egyéb is érdekelte. Elsősorban mindenféle irodalom, főleg a stílusproblémákért lelkesedett szenvedélyesen. Megjegyzem, a stílus sok tudóst érdekelt akkoriban. Számos tanulmány jelent meg róla Németországban, ahol új tudományág tűnt fel, a *Geistesgeschichte*.[8] Zolnai egyik tanítványa, a már említett Thienemann Tivadar, német nyelv és irodalom szakos tanár ugyancsak a szegedi egyetemen, óriási lelkesedéssel vetette bele magát. Gyakran elkísérte Zolnait, így én is sűrűn találkoztam vele. Ilyenkor németül folyt a társalgás, részben Thienemann kedvéért, aki nem nagyon tudott franciául, de már csak a terminológia miatt is kényelmesebb volt németül megbeszélni az olyan közleményeket, melyek kivétel nélkül német nyelven jelentek meg, és sokszor tele voltak többé-kevésbé merész nyelvújításokkal. A Centrál kávéház asztalánál, sűrű füstfelhőben, órákig el tudtunk vitázni ezekről a kérdésekről. Színvonalas beszélgetések voltak ezek, sokszor túlságosan is elvontak. Időnként elképzeltem, milyen arcot vágnának azok a külügyminisztériumi urak a Quai d'Orsay-n, ha most hallanának. Igaz, hogy mit sem tudtak a kultúrák szembenállásáról, még csak észre sem vették, hogy a Párizs környéki békeszerződések megszövegezése és aláírása alkalmával az angol nyelv megfosztotta elsőbbségétől a franciát.

Zolnai volt az, aki először említette meg nekem Babits Mihály nevét. Mindjárt azon kezdte, hogy ez egy olyan író, aki megérdemelné

[8] Szellemtörténet (németül).

az irodalmi Nobel-díjat. Tamáskodtam. Jó, hát győződjem meg róla magam is, mondta, olvassam el az egyik regényét: címe *A gólyakalifa*. A könyv egy fiatal férfi megkettőződött személyiségéről szólt. Nappalait társadalmi környezete megnyugtató valóságának világában élte, ám éjszakánként egy másik, dúlt és zaklatott életet élt, melyben minden gonosz ösztöne elszabadult. Reggelenként kimerülten és elgyötörve kelt fel e lázálmokból. Csalódottan tettem le a könyvet. Úgy tűnt, olvastam már valami ehhez hasonlót. Azonkívül nem egy részlete egyszerűen kiagyaltnak hatott. Én is tanultam ezekről a tünetekről az iskolai és később az egyetemi pszichológiaórákon, és amit tanultam, sehogy sem volt összeegyeztethető Babits elbeszélésével. Jó volt, elgondolkoztatott az emberi sorsról, de azt már sehogy se értettem, hogy lehetne egy ilyen könyvvel a Nobel-díjat megpályázni. Már csak azért sem, mert amikor Uppsalában tanultam, megismerkedtem a Svéd Királyi Akadémia néhány tagjával, akik beavattak abba, milyen bonyolult folyamat ennek a díjnak az odaítélése, és nehezen tudtam elképzelni, hogy egy olyan író, mint akit Zolnai ismertetett meg velem, azt remélhetné, hogy a Svéd Akadémia választása éppen őrá essék. Kereken kimondva, amit leírt, az nem felelt meg az Alfréd Nobel-testamentum feltételeinek. Véleményem nagyon bántotta Zolnait. Megbántam magam is, annál is inkább, mert közben megtudtam, ki ez a Babits. Jó nevű vidéki polgárcsalád fia volt, kitüntetéssel végezte tanulmányait. Gimnáziumi tanárnak nevezték ki az ország legtávolabbi csücskébe, de versei és színvonalas irodalomkritikái hamarosan ismertté tették a nevét. A „kommün" idején professzor lett a budapesti egyetemen, irodalomtörténetet tanított. Ez bőven elég volt ahhoz, hogy a „bolsevikok" bukását követő úgynevezett restauráció bérenceinek haragját magára vonja. Minden teketória nélkül elcsapták állásából, holott nem volt sem forradalmár, sem marxista, hanem egyszerűen csak katolikus költő. Tegyük még hozzá, hogy szemlélődő természet volt, hajlott rá, hogy bezárkózzék elefántcsonttornyába, sőt ilyen esetben akár egy kolostorba is, ahol kedvére meditálhat. Mikor ezt megtudtam, még nem sejtettem, hogy ez lesz az én sorsom is, és egy szép nap engem is elűz majd valami bitor hatalom a francia egyetemről.

Zolnai, egy kicsit lecsillapodva, elolvastatott velem egy másik Babits-regényt is, a *Kártyavár*-at, mely akkor jelent meg. Nem boldogultam vele. Egy árva szót sem értettem az egész homályos históriából, mely csupa politikai és társadalmi botrányból állt. Keveset tudtam a magyar közéletben történtekről ahhoz, hogy kiismerhessem magam. A dolgot még jobban megnehezítette az író nyelvezete, ez az igen míves próza, Nietzsche szavaival élve: „eine schöne, schwere Kunst", „szép és nehéz művészet". Ez az érzés a későbbiekben is mindig elfogott, valahányszor csak alkalmam nyílt Babitsot olvasni.

A Collegium öregdiákjai havonta egyszer találkoztak annak a Szent Gellértnek a nevét viselő szállodának az éttermében, akinek hatalmas szobra ott magasodott a budai parton, a Szent Gellért-hegy oldalában. Én is rendszeresen ellátogattam ide. Itt ismerkedtem meg egy nyelvész házaspárral. A férfi neve ismerős volt, hiszen forgattam három kis könyvét, melyeket németül jelentetett meg a Göschen-gyűjteményben. Az első egy török nyelvtan volt, a második egy viszonylag könnyű szöveggyűjtemény, a harmadik pedig egy társalgási kézikönyv. Ezeket a könyveket szívesebben használtam, mint mesterem, Jean Deny páratlan remekművét, a *Dialecte osmanli*-t, mert áttekinthetőbbek voltak; Deny török grammatikájában annyi adat volt, hogy az ember minduntalan eltévedt benne. Németh Gyula – ez volt a neve – ismert és elismert turkológus volt, különösen Közép-Európában. Alacsony termetű férfi volt, tatáros arccal, kopasz, mint Gombocz, de ő nem egy előkelő mongol kán benyomását keltette az emberben. Felesége, a finn szakos Németh-Sebestyén Irén – egyetlen nő ebben a csupa férfi asztaltársaságban – méltóságteljes, finom modorú hölgy volt. Németh Gyula egy könyvön dolgozott, melyről várható volt, hogy nagy port fog fölverni. Már maga a cím is rögtön magára vonta a művelt olvasóközönség figyelmét: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Ez a kérdés napirenden volt. A nemzet eredete mindenkit nagyon érdekelt. A vesztett háború és minden vele járó nyomorúság arra késztették az embereket, hogy a múltban keressenek vigaszt és bátorítást. A forrásokhoz akartak visszatérni, a „tiszta forrás"-hoz, hogy a magyar zenetörténet találó kifejezésével éljek. Ugyanaz a természetes visszahatás volt ez, amit már a svédeknél is megfigyeltem. Az ember szívesen emlékszik

vissza az egykori dicsőség napjaira, és abban reménykedik, hogy ez egyúttal egy jobb jövő záloga. Fülemben még visszacsengett a svéd nemzeti himnusz:

> Trónt ülsz a régi nagyság
> napjainak emlékén,
> Hisz dicső neved egykor bejárta a földet,
> De tudom, az vagy, az leszel, ami voltál...

Márpedig a körülöttem lévő emberekben kínzóan vetődött fel a kérdés: vajon a törököktől származnak-e, vagy azoktól a talányos finnugoroktól, akik halászattal-vadászattal töltötték életüket valahol az Urál innenső vagy túlsó oldalán, akár a lappok, szamojédek meg a többi vad, egyik napról a másikra élő kis nép, melyek mindörökre a civilizáció peremén fognak élni? Sokan érezték elfogadhatatlannak ezt a rokonságot. Nem, akkor inkább a török eredet, nagy ősük pedig Attila, akitől egész Nyugat reszketett. Attilának valóságos kultusza volt, ami engem, enyhén szólva, meglepett. De hiába, a hun királynak olyan varázsa volt, hogy nem egy ismerősöm az ő nevét kapta keresztnévül. Senkit sem feszélyezett, ha családnevéhez csatolták ezt a nevet, melyet Európa többi részén még ma is egyöntetűen gyűlölnek. Igaz ugyan, hogy az én keresztnevem is egy olyan római császár neve, aki kegyetlenségéről volt híres. A római kegyetlenség talán elfogadhatóbb a hun kegyetlenségnél?

Az a könyv, melyen Németh dolgozott, nemigen számíthatott Attila párthíveinek megelégedésére. Azt mutatta ki, hogy a törököknek menynyiben volt részük a magyar nemzet kialakulásában, mellyel azonban nem olvadtak egybe. Igaz, hogy maga a név, melyen a különböző nyugati népek a magyarokat megnevezték, az *onogur* török eredetű, jelentése: „a tíz néptörzs" (latinosan *Hungarus,* utalással a hunokra, de németül *h* nélkül maradt meg: Ungar stb.). Volt egy másik érvük is a török eredet párthíveinek: Bíborbanszületett Konstantin türköknek nevezte őseiket, mert azt hitte, valódi törökök. De akkor mi a magyarázata annak, hogy a nyelv, melyet beszélnek, határozottan és minden kétséget kizáróan finnugor nyelv? Az, hogy a tíz törzsből, mely

a Duna-medence meghódítására egyesült, hét valóban finnugor volt és csupán három a török. De hiábavaló volt minden bizonyíték. Az emberek sehogy sem akarták elismerni a rokonságot ezekkel a szegény ördögökkel, akik a Szovjetunió különböző tájain tengették életüket, de még a finn és észt unokatestvéreket sem becsülték sokra, pedig azokat aztán igazán nem lehetett barbárnak nevezni. Az értelmiség egy része úgy megmakacsolta magát, hogy néhány történész, etnológus és antropológus még ma is folytat kutatásokat a török eredet igazolására, ha már megcáfolni nem tudja a finnugor rokonságot. És máig népszerű maradt az Attila keresztnév. Mi több, az anyakönyvi hivatal még „ajánlja" is ezt az Attila nevet!

Nem tehettem róla, ez az ellentmondás nagyon elképesztett. Az emberekkel való beszélgetésekből és a tanulmányokból, melyeket olvastam, az derült ki, hogy a magyarok egyhangúlag a nyugati kultúrához tartozónak szeretnék érezni magukat, hogy lépést akarnak tartani a Nyugat fejlődésével. Hogyan egyeztethető ez össze annak az Attilának a kultuszával, aki ugyanennek a Nyugatnak a lerombolója volt? Hát nem akadt elég hőstett a magyar történelem krónikájában, amely büszkeséggel és örömmel tölthette volna el ezt a nemzetet, mely nem akarta megadni magát a balsorsnak? Kezdtem már megismerni ezt a történelmet, mely nem volt egyéb kegyetlenebbnél kegyetlenebb háborúk sorozatánál. Volt a honfoglalás és a letelepedés. És alighogy ez befejeződött, máris védekezniük kellett a mongol áradat ellen, amely 1241–42-ben elsöpört, lerombolt, lemészárolt mindent. Mindent újra kellett építeniök, és akkor megjelentek a Balkánon a törökök. Amennyire tudták, visszaszorították őket, de a konstantinápolyi szultán hadai alatt megint csak romba dőlt minden: most a törökök gyilkolták le a férfiakat, hurcolták el a foglyokat, égették fel a falvakat, az ország központját pedig leigázták. A magyarok ellenállása megmentette a kereszténységet. Nem volt ez elég ahhoz, hogy elfogadják jelenlétüket itt a Duna-medencében, sőt hogy ugyanolyan dicsőséges nemességlevelet állítsanak ki nekik, mint amilyennel a franciák, angolok, spanyolok és a többi népek büszkélkedhetnek? Arra gondoltam, hogy Ady talán nem is volt olyan büszke a „szittya vérére", mint ahogy állította. De azt mindenesetre tudomásul kellett vennem, hogy

az emberek körülöttem érveket keresnek, hogy hinni tudjanak egyrészt a régmúltban, amikor a messzi Keleten éltek, másrészt a közelmúltban, amikor itt, Közép-Európában, egészen a trianoni szerződésig uralkodó nép voltak. Talán abból a vágyból született ez, hogy beékelve két világ közé, megmaradhassanak önmaguknak? Hogy mindezek ellenére fennmaradhassanak? Ha így van, azért van így, mert az a becsvágyuk, hogy külön sors legyen osztályrészük, melyről Ady szavával elmondható lesz: szép magyar sors.

Zarándokút Bécsbe

Azok a történészek, akikkel a Centrál kávéházban találkozgattam, nem is egyszer tanácsolták már, hogy látogassak el Bécsbe, abba a városba, ahonnan a XVIII. század végén a nagy nyelvújító mozgalom és a magyar nyelvű irodalom is elindult. Mintha csak zarándokútra küldtek volna. Valamit meg akartak velem értetni, amit fontosnak éreztek. Nem lelkesedtem ezért a gondolatért. Persze, imádtam az osztrák fővárost, melyben Németországból jövet csak néhány napot töltöttem el. Jól éreztem ott magam, bár ezt, tagadhatatlanul, csöppnyi melankólia is színezte: csupa nosztalgia volt ez a város a régi, letűnt nagyság után. Bárhová nézett is az ember, minden arra emlékeztette, ami egykor volt itt, és ami már eltűnt. Egy mondat csendült vissza bennem minduntalan, Pierre Gaxotte mondogatta gyakran, akivel együtt jártunk a Lycée Henri IV-ba és az École Normale-on újra találkoztunk: „Az érzékeny lelkek örömébe mindig belevegyül valami melankólia." Ezt a *Corinne*-ban olvasta, annak a Madame de Staëlnak a könyvében, akit e kor legnagyobb szellemének tartottam. Az ember nem mehetett úgy végig Bécs utcáin, hogy lépten-nyomon ne találkozzon a régi idők emlékével. Nem ez a város volt-e hajdan a muzsika fellegvára, de az ellenreformációé és a barokk művészeté is? Megdöbbentett a felfedezés, hogy németségébe olasz és francia hatások is színt loptak, és ez merőben megkülönböztette más német területek hagyományaitól. Egy francia otthonosabb volt itt: valami másfajta illatot, valami fűszeresebbet szimatolt meg a levegőben. De mikor először itt jártam, eszembe sem jutott, hogy akár a legkisebb mértékben is kapcsolatba

hozzam a német ajkú Ausztriát és Magyarországot. Az én szememben ez két elhatárolt, két teljesen különböző egység volt. A magyar történészek szavai ébresztettek rá, hogy ez távolról sincs így, hogy Ausztriát közös sors kapcsolta össze Magyarországgal. Különösen ketten unszoltak: Szekfű Gyula, és Eckhardtnak a bátyja, akiről később még szó esik. Úgy vélték, hogy ha nem látom azt is, ami ott történt, soha nem érthetem meg egészen a magyarokat.

Röviddel a húsvéti szünet előtt barátságos meghívást kaptam Bécsbe a Collegium Hungaricumtól, mely a mi Francia Intézetünk megfelelője volt. Igazgatója, Lábán Antal küldte.

A Collegium Hungaricum Mária Terézia egykori magyar testőrségi palotájában volt. Impozáns épület ez, hatalmas belső lépcsőjét rögtön megcsodáltam. Termei aránytalanul nagyok, de belső díszítésük katonásan egyszerű. Bútorzata, mely sajnos, nem korabeli, egészen elveszett a magas mennyezet alatt. A rendelkezésemre bocsátott lakosztály olyan mérhetetlenül tágas volt, hogy még kisebbnek éreztem magamat benne, mint az Eötvös collegiumiban. De hála istennek, az igazgató és a két történész annyi melegséggel fogadott, hogy ettől egy kicsit átmelegedtem. Végigvezettek az épület minden zegén-zugán, és meséltek a testőrökről, akik hajdan itt éltek. A testőrség kizárólag ifjú nemesekből állt, legtöbbjük nagyon művelt s egyben nagyon hazafias is volt. A legismertebb közülük Bessenyei György. Többek közt egy tragédiát is írt, az *Ágis tragédiájá*-t, mely 1772-ben jelent meg, abban az időben, mikor még a testőrség tagja volt. A magyar irodalomtörténészek ennek a műnek a megjelenésétől számítják a felvilágosodás korát. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az akkori Bécs volt a találkozóhelye az Itáliából, Franciaországból, sőt még Angliából is jövő szellemi áramlatoknak, az ébredező Németországról nem is beszélve. Bessenyei és néhány társa, akik már megalapozták műveltségüket valamelyik nagy magyarországi Collegiumban, kíváncsiak voltak, mi is történik Nyugaton. Bessenyei Sárospatakon kezdte meg tanulmányait, abban a protestáns Collegiumban, amelyből a magyar szellemi elit nagy része kikerült. Az ifjak egyik ámulatból a másikba estek. Írásaikból ez világlik ki. Megfordultak az udvarnál és Bécs előkelő társaságaiban, és felmérhették, hogy micsoda elmaradottságba taszította országukat

a török hódoltság és az utána következő háborúk az ausztriai uralkodóházzal. A kultúra nyelve még mindig szinte kizárólagosan a latin volt, és ennek következtében az anyanyelv annyira elsorvadt, hogy már csak a köznapi életben lehetett használni. Mihelyst tudományos, filozófiai, technikai fogalmakat kellett volna kifejeznie, vagy akár csak fordításban tükröznie németül, franciául vagy angolul írott irodalmi műveket, egyszerűen felmondta a szolgálatot. Egy olyan ember, mint mondjuk Bessenyei György, megtanult ugyan latinul, méghozzá kitűnően, és otthonosan mozgott a görögben is, akárcsak a mi művelt rétegünk a XVIII. században, de a nyugati világ, mellyel társaival együtt Bécsben találkozott, szinte teljességgel ismeretlen volt előtte, és azonnal megértette, hogy hazája nem születhetik újjá, míg egy tökéletesített és megújult magyar nyelv alkalmas nem lesz rá, hogy kifejezze a nyugati gondolatokat. Írásaik tanúsága szerint mindenkor két példa állott előttük: a francia és az angol. Bessenyei egyrészt Miltont, Shakespeare-t, Youngot, Pope-ot, másrészt Corneille-t, Despréaux-t (soha nem írja Boileau-nak), Molière-t, Montesquieu-t, Voltaire-t idézi. Utal Richelieu-re, akiben a francia klasszicizmus nagy úttörőjét látja, és csak csodálattal és tisztelettel említi XIV. Lajost. Érződik, hogy szeretné, ha honfitársai e nagy emberek nyomába lépnének. Úgy véli, ilyen mesterművekkel kell gazdagítani a magyar irodalmat is, és ezt elsősorban a színműírással lehet elérni. Álma, hogy a magyar színpadokon is olyan darabokat játsszanak, amilyeneknek a Napkirály és udvara tapsolt. Ebben különben a német újítókra hasonlít, akik Gottschedtől Goethéig, Lessingig és Schillerig szintén drámai művekkel próbálkoztak. Nem éppen Schiller mondta-e, hogy a színház a legnagyobb tanítómester? Az, hogy a színháznak ilyen elsőbbséget tulajdonítottak, annál is meglepőbb, mert a színműnek nem volt hagyománya a közép-európai irodalmakban. Az uralkodó műfaj a múltban is és később is a lírai és az epikus költészet volt. Ami a magyar irodalmat illeti, és engem elsősorban ez érdekelt, fel kellett fedeznem, hogy a dráma korántsem játszott olyan szerepet benne, mint Bessenyei óhajtotta volna. Hozzá kell fűznöm, hogy Bessenyei nem szorítkozott kizárólag csak a drámairodalomra, reformgondolatai messzebbre nyúltak. Szorgalmazta a tudományos oktatás fejlesztését, sőt szeretett volna valami olyasféle

intézményt is létrehozni, mint a mi francia akadémiánk, melyet egész Közép-Európa irigyelt. Vagy, ha ez nem lehetséges, a németek példáját akarta követni, akik *Sprachgesellschaften*-be[9] tömörültek, hogy megtisztítsák és tökéletesítsék nyelvüket, nemzeti összetartozásuk legfontosabb kötelékét.

Hosszú órákon át beszélgettünk mindezekről két történész barátommal és Lábánnal is, aki a magyar nyelvtanár szemével nézte a dolgokat, és megajándékozott a bécsi diákjai kedvéért német nyelven írt magyar grammatikájának egyik példányával. Beszélgetéseink sokszor késő estébe nyúltak; üldögéltünk a Mariahilferstrasse valamelyik sörözőjében, vagy a Bécs környéki utakat jártuk, különösen a Wiener Waldot, esetleg kikötöttünk valamelyik zöldvendéglőben, ahol könnyű, savanykás bort szolgáltak fel, mely, Szekfű szerint, jobbat tett a gyomornak, mint a mi testes boraink. Én, burgundi származásom ellenére sem lévén nagy borivó, nem osztottam véleményét. A vidék viszont elbűvölt, és nagyon megkapott az emberek kedvessége, az a *Gemütlichkeit,*[10] ami mindennapjaikat uralta. Csaknem nyári napsütéssel köszöntött ránk a nagypéntek, és szombaton délután végignéztük a feltámadási körmenetet, mely hatalmas tömeg részvételével vonult végig az utcákon; a kirakatokban mindenütt szentkép állt és gyertya égett. Hát igen, a történelem nem hazudtolta meg magát, Bécs mindig az ellenreformáció fellegvára volt. Valószínűleg sokkal inkább így volt ez abban az időben, mikor Bessenyei és társai „őrt álltak" Magyarország aszszony királya mellett, aki trónusán fogadta a magyar nemesség lovagias hódolatát. Vendéglátóim elmesélték, hogy Bessenyei, a protestáns sárospataki Collegium protestáns neveltje, végül is áttért a katolikus vallásra, *katolizált,* ahogyan ezt akkoriban magyarul mondták, némi pejoratív mellékízzel.

Este, amikor némiképp kimerülten végigdőltem táboriágy-félémen, felnéztem a mennyezetre, és elgondoltam, hogy egykor talán ugyanebben a szobában, ugyanerre a mennyezetre nézett fel Bessenyei is. És elfogott valami megmagyarázhatatlan megindultság. Itt voltam

[9] Nyelvészeti társaságok (németül).

[10] A sokat emlegetett osztrák kedélyesség.

hát, azon a helyen, ahol egykor valami nagyon fontos történt, valami, ami megváltoztatta egy nemzet sorsát. Úgy éreztem, csodálatos dolog, hogy ezen a helyen lehetek, ahol még itt lebeg a testőrök emléke, akik azóta már a kultúra hősei lettek. Ha ők nem lettek volna, lehetnék-e most ezek között a falak között, melyek tanúi voltak életüknek? – tűnődtem. És vajon lenne-e még Magyarország? És ha lenne, ugyanaz a Magyarország lenne-e, mely egykor volt? És mindenekelőtt lenne-e még magyar nyelv?

Egy bizonyos: a nemzeti nyelvet az a nagy mozgalom mentette meg, melyben a bécsi magyar testőrök talán döntő szerepet játszottak. És végső ideje volt, hogy riadót fújjanak. 1784-ben II. József, a „felvilágosodott önkényúr", rendeletet adott ki, melyben a német nyelvet tette meg Magyarországon a közigazgatás nyelvévé az addig uralkodó latin helyett. Néhány esztendővel később a nagy Herder *Gondolatok az emberiség történetének filozófiájához* (1791) című művében kimondta a magyar nyelv halálos ítéletét, azt jósolván, hogy a magyar rövidesen el fog tűnni, hiszen, szerinte, már ekkor is haldokolt. Ám 1784-ben Molnár János jezsuita szerzetes már meghirdette a magyar nyelv megújítását, és megalkotta a *nyelvújítás* kifejezést, mely aztán híressé vált: a magyar művelődéstörténet krónikájában ez a szó jelenti azóta is a nemzetnek azt az évszázadokon át tartó, hősi erőfeszítését, hogy nyelvét ugyanolyan tökéletes eszközzé formálja, amilyenek a legnagyobb becsben álló kultúrnyelvek. Ebben az időben született az a mondat is, mely jelszóvá vált, s melyet később folyton emlegettek: *Nyelvében él a nemzet.* Még ma is időszerű, mikor e sorokat írom.

Persze, az a gondolat, hogy formáljanak és újraformáljanak egy kultúrnyelvet, ismerős volt nekem. Elsősorban a nyelvtörténetből. Figyelmesen olvastam Antoine Meillet *Aperçu d'une histoire de la langue grecque* (A görög nyelvtörténet rövid áttekintése) című munkáját. Tudtam, milyen tudós gonddal tökéletesítették a latin nyelvet, hogy méltó vetélytársa lehessen a görögnek. Minálunk ott volt a Pléiade kísérlete és az a nyelvszabályozás, melyet a Francia Akadémia első szótárának 1694-ben megjelent kiadása tükröz. Ugyanez idő tájt lendült fel a német nyelv megújítási mozgalma is. A XVIII. század magyar tudósai, akik tudvalevőleg rendkívül műveltek voltak, tudtak minderről.

Én a magam részéről az újnorvég nyelvért való harcban vettem részt, és tudtam, hogyan küzdöttek Finnországban a finn nyelv kultúrnyelvi rangra emeléséért. Arról is volt némi fogalmam, hogy mi történt az észt nyelv érdekében. Tudtam, hogy egy nyelvre lehet tudatosan hatni, és lehet ilyen vagy olyan irányban továbbfejleszteni. De ami a magyarok ügyét a többiekétől mégis megkülönböztette, az a nyelvi harc mérete és időtartama volt. Egy egész nép vetette latba minden erejét és minden áldozatkészségét, hogy megmentse a nemzeti nyelvet és ezzel magát a nemzetet is. A magyarok többet, nagyobbat, maradandóbbat tettek minden más népnél. Nemhiába jöttem hát Bécsbe. Valóban zarándokút volt ez, megvilágította számomra és felfedeztette velem a magyar kultúra egyik fontos alapelvét: soha nem lemaradni, idejében követni minden haladást, minden megújulást, sőt ha lehet, megelőzni mindenki mást.

Hogy ez még ma is így van, arra, mintegy visszhangként, egy magyar író, Páskándi Géza nemrégiben tett kijelentése is utal: „Önbecsülésem megköveteli, hogy lépést tartsak a népek leghaladóbb kultúráival, gazdag tudásukkal, hogy ne kelljen szégyenkeznem, és főként ne kelljen nyomorognom elmaradottságom miatt. Tudom, hogy a franciák és minden más nép is, kicsik és nagyok, ápolják hagyományaikat. Nem lehetek hát kivétel. Tudták ezt elődeim is, ezért fordították Molière-t (mint például Kazinczy). Műveiket bízvást egybevethetem az eredetivel. Sőt a színházban az anyanyelvemen élvezhetem. Büszkélkedhetem vele. Saját nyelvrendszerünkre fordítjuk így az egyetemes kultúra egy-egy alkotásának még ma is hozzánk szóló „üzenetét”.”

Mint nyelvész, csak bámulni tudtam azon, amit Bessenyei György akart tenni. Bécsi zarándokutam megerősített benne, hogy valóban a nyelv az, mely megnyitja előttem a magyar kultúra szentélyét. Jó úton haladtam hát.

A hivatalos oldal

Bármilyen lazák voltak is kapcsolataim Franciaország hivatalos magyarországi képviselőivel, apránként mégis kezdtem átlátni, részben Mistler bizalmas közléseinek és tanácsainak, részben követünk,

de Vrégille megjegyzéseinek jóvoltából, hogy mi is történt a magyar kormánypolitikusok és a francia kormánypolitikusok között.

Először is, a magyar állam helyzete bizonytalan volt, miután kilábalt egyrészt a háborúból, amely a trianoni szerződés szigorú határozatait hozta neki, másrészt abból a belső megrázkódtatásból, mely megdöntötte a háború előtti államszervezetet. Magyarország elméletben királyság maradt. Minden intézményen, minden kormányhatározaton ott éktelenkedett a *királyi* szó, a hatalmat azonban egy összetett oligarchia gyakorolta. Az államfő szerepét hivatalosan Horthy Miklós tengernagy töltötte be, aki nem tartozott sem a felső tízezerhez, sem a régi arisztokráciához. A háború alatt az osztrák–magyar flotta nagyszerű vezetésével tűnt ki, kivívva ezzel ellenfelei, a szövetséges tengerészek megbecsülését, de ez a megbecsülés csupán a tengerésznek szólt, hiszen a szövetséges tengerészet tisztjeit, pontosabban a francia és angol tengerészet tisztjeit ennél több nem is érdekelte. A végrehajtó hatalmat Bethlen István gróf gyakorolta, aki viszont a régi arisztokráciához tartozott, pontosabban a Magyarország történelmében oly nagy szerepet játszott és az ekkoriban Romániához csatolt Erdély főnemességéhez. Művelt férfi volt, és több irányban is hathatós összeköttetései voltak, mindenekelőtt az angol arisztokráciával. Nagy politikusnak tartották, és tény, hogy elég egységes erővé tudta szervezni a különböző hatáskörű politikusokat, akik aztán szinte vakon támogatták többé-kevésbé tekervényes „kanyarjait", hogy az autós szaknyelv kifejezésével éljek.

A Magyar Királyságnak lényegében nem volt törvényes uralkodója. Ennek következtében az uralkodó osztály egy része továbbra is a Habsburg-dinasztiához húzott. Tagjai közül többen még osztozkodtak is a hatalomban azokkal a politikusokkal, akik többé-kevésbé őszintén elfordultak az úgynevezett osztrák uralkodóháztól, ettől az ellenségtől, melynek leverésével néhányan a mi államférfiaink közül is dicsekedtek. Nehéz lett volna felmérni a súlyát ezeknek a „legitimisták"-nak, mert legtöbbjük nem lépett a nyilvánosság elé, és mint később tapasztaltam, csak baráti beszélgetés közben vallottak színt. Óvatosak voltak. Annál is inkább, mert nemrégiben fulladt kudarcba a trónfosztott király visszatérési kísérlete. Magyarország nem fogadta vissza, és neki tovább kellett járnia a száműzetés útját bánatával, ahogy

ezt egy nagy francia mondta nemrégiben. Megoldást jelentett volna, ha új királyt választanak. Volt már erre példa a történelemben. Csak éppen másik dinasztiából kellett volna választani, nem a Habsburgból, és ettől még azok az elszánt royalisták is visszariadtak, akik érzelmeikben Habsburg-ellenesek voltak. Nem akadt egyetlen jelölt sem, hisz nem kellett különösebb tájékozottság hozzá, hogy az ember átlássa: Magyarország koránt sincs a nyugalom állapotában. A „kommünt" felszámolták ugyan, de nem győzték le. Vezetői idejében el tudták hagyni az országot. Bécs utcáin kódorogtak, vagy a Szovjetunióba mentek. Néhányan pedig szétszóródtak a világban. Nemsokára újra csoportosultak, újraszerveződtek és segítették egymást. A kimondottan kommunista harcosokon kívül sokan emigráltak a liberális polgárságból is, legtöbbjük értelmiségi volt, és ahhoz az előkelő réteghez tartozott, mely 1919-ig a magyar politikai élet lelke volt. Londonban, Berlinben, Párizsban lehetett őket megtalálni. Itt-ott újabb harcra kész fegyveres csoportokká szerveződtek.

Az országban új intézmények működtek jól-rosszul, a belső propaganda által többé-kevésbé manipulált lakosság megtűrte őket. Volt parlament, de már maga a mód is, ahogyan megválasztották, a hatalom passzív eszközévé tette. Alibiként szolgált arra az esetre, ha kapcsolatba akartak kerülni a Nyugattal. Parlamenti küldöttségeket küldtek mindenhová, ahová csak lehetett, és meg is hívtak mindenkit, hogy jöjjön el és nézze meg, milyen jól működik Magyarországon a képviseleti demokrácia. Aki tudta, hogy mi folyik a választásokon, csak nevetni tudott az egészen. A kisvárosokban és a kisebb településeken a választóknak szóban, hangosan és érthetően kellett leadniok szavazatukat egy választási bizottság előtt, mely kizárólag a hatalom képviselőiből és párthíveiből állott. És ha valamelyik járásban ellenzéki képviselő lépett fel, a rendőrkordonok az utcán és az igazoltatások gondoskodtak róla, hogy a választók csak a szavazás berekesztése után jussanak az urnákhoz. Ettől függetlenül akadtak egyéb választási csalások is.

Amin az átutazó idegen még ennél is jobban megütközött, az az volt, hogy érkeztekor és távoztakor egyaránt papírokat töltettek ki vele, különös tekintettel a vallására. Ha az ember megtagadta ennek

a rovatnak a kitöltését, a tisztviselő, hogy a bonyodalmakat a szabályzat megsértése nélkül elkerülje, saját szakállára írta be a hiányzó adatot. Mikor tanulótársam és barátom, Jean Carrère a Párizsba visszatért Jean Mistler helyére megérkezett, úgy gondolta, jobb, ha semmiféle utalást nem tesz a vallásra. Két nappal később megkapta a bejelentkezésről szóló igazolást, melyen legnagyobb meglepetésére azt olvasta, hogy ő katolikus. Protestáns volt. A rendőrség buzgó ügyintézője úgy gondolta, hogy a franciák szükségképpen mind katolikusok. Hát nem vonták-e vissza a nantes-i ediktumot?

Volt még valami, ami sértette a Nyugatról érkezőket: bizonyos újságokat és bizonyos kiadványokat nem engedtek be Magyarországra. A tanszéken, a Francia Intézet bejárati ajtaja fölött egy felszólítás volt olvasható: emlékeztette a katolikus diákokat és diáklányokat, hogy el ne mulasszák tanáruk tanácsát kikérni, mielőtt egy francia művet kézbe vennének, nehogy lelküket annak a veszélynek tegyék ki, hogy indexen lévő művet olvasnak.

Amennyire a Budapestre helyezett diplomatáink megítélhették, a magyar „királyi" kormány két közeli célt tűzött maga elé: 1. a konzervatív társadalom fenntartását Magyarországon, 2. kellő számú értelmiségit megnyerni a kisantant politikájának meghiúsításához. Márpedig ezt az „értelmiséget" lehetőleg mindenütt biztosítani kellett, még olyan országban is, mint Franciaország, melyben pedig több okból sem bíztak. Elsősorban azért nem, mert Clemenceau-nak rótták föl, hogy prédául dobta a magyar államot a románoknak, a cseheknek és a szerbeknek. Másrészt nyugtalanította őket, hogy Franciaország sok liberális gondolkodású, sőt szocialista emigránst is befogadott. Harmadszor pedig azért, mert Franciaország és Párizs botrányköve volt a konzervatív köröknek. Emlékeztek még rá, hogy a magyar főnemesség teljesen eredménytelenül folyamodott a francia arisztokrácia bizonyos személyiségeihez; ezek az átkozott radikális republikánusok egyszerűen ügyet sem vetettek annak az arisztokráciának a szavára, melynek hatalmát háromszor is lerombolták. Az egyháztól különvált francia állam félelmetes volt.

A legfurcsább az volt, hogy Franciaországra vagy legalábbis a francia kormányra azért is haragudtak, mert Szegeden – melyet

Franchet d'Esperay marsall csapatai tartottak megszállva – támogatta a magyar reakciót. Szerintük a keleti hadsereg katonái, de még inkább a tisztjei voltak azok, akik fegyverrel látták el a Horthy és cinkosai által újraszervezett hadsereget. Azonkívül állítólag ők uszították és segítették a románokat is, hogy a „bolsevikokat" elkergessék. Mivel a történtekről semmi biztosat nem tudtam, természetesen nem tudtam kibogozni, mi az igaz és mi a hamis, mi hiteles és mi a rosszindulatú ferdítés, mennyi a valóság és mennyi a többé-kevésbé elfogult értelmezés. Mindez zavarba hozott, de most is azt vettem észre, amit már más országokban is megfigyeltem, hogy az eseményekről kialakult gondolat több súllyal esik latba a jelen, de főleg a jövő szempontjából, mint maga a történelmi valóság. Az a kevés, amit személyesen megélhettem, és Jean Delavaud tisztán látó és ugyancsak vigasztalan magyarázatai, melyekkel igyekezett a szememet felnyitni, óvatosságra intettek a hivatalos vagy akár nem hivatalos dokumentumokban lefektetett teóriákkal szemben. A történelemben az írásos dokumentum lehet megtévesztő is, és tény, hogy sokszor volt már megtévesztő. Mindig volt minden eseménynek egy nem látható oldala is. Ha valaki bepillantást akart nyerni egy eseménybe, személyesen kellett megélnie, vagy legalábbis magukkal a főszereplőkkel kellett beszélnie róla. A dokumentált történelemben túl sok a kelepce, hogysem óvatosság nélkül elfogadhassuk. Hiszen én magam is közvetítettem már, fiatal korom ellenére vagy talán éppen azért, „pusztán szóbeli" információkat olyan felek között, akik feltehetően egyáltalán nem ismerték egymást. Utána a tulajdon szememmel elolvastam az írásos dokumentumokat, melyek e titkos lépések eredményei voltak. Tükrözhették-e a valóságos eseményeket? Mellőztem hát ezeket az információkat, akár hivatalosak vagy félhivatalosak voltak, akár nem. Az személyes meggyőződésem volt, hogy Clemenceau-nak nem volt sok köze azokhoz a határozatokhoz, melyeket a nyakába varrtak. Meggyőződésemet arra alapoztam, és ezt elégséges érvnek éreztem, hogy Franciaország egész Duna menti politikája Philippe Berthelot-ban fogamzott meg, ő pedig, mint már mondtam, nagyon is megszívlelte Beneš javaslatait. A másik ok, hogy a románok igen biztos helyet foglaltak el Párizsban, már régóta bejáratosak voltak azokba a körökbe, melyeket ma „intelligenciának"

neveznek, sőt a párizsi „előkelő” világba is. Uralkodtak a szalonokban. Bizonyos körökbe a szerbek is bejutottak. Sőt volt köztük egy-két forróvérű tábornok, aki még a legjobb társaságok dámáinak a kegyeit is elnyerte.

Pesti környezetem nem fogta fel, hogy Magyarország tulajdonképpen a háború előtti mulasztásainak az áldozata. Abban az időben nemigen törődött vele, hogy jelen legyen Párizsban. A tanult réteg persze eljött, főleg a költők, festők, szobrászok, de hiszen éppen ők voltak azok, akiket elsöpört az ellenforradalom. Említettem már, hogy sokan menekültek ide közülük, és természetesen nem csináltak valami jó propagandát annak a rendszernek, ahonnan elmenekültek. De ez sem akadályozta meg, hogy liberális szellemű emberek, sőt olyanok is, akik hajlottak a forradalmi eszmére, ne Franciaországot vádolják azzal, hogy a reakció visszatérését elősegítette.

És, ahogy erről később meggyőződtem, ami itt történt, az valójában nem is visszatérés volt az 1914 előtti *status quo*hoz, hanem valami sokkalta súlyosabb: olyan új rend jött létre, mely a régi béklyókat állította vissza, sőt ezeket még újakkal is tetézte. Feudalizmus, melyben a polgári és katonai hatalmat néhány kiváltságos osztály gyakorolta: az arisztokrácia, a nemesség, a dzsentri, a vagyonos polgárság, az úgynevezett szabad foglalkozásúak, a katolikus és protestáns papság. A határvonalak a különböző osztályok közt nem voltak nagyon élesek. A legegységesebb kétségkívül az arisztokrácia volt, az ő kezében volt az irányítás és a földbirtokok nagy része. A vagyonos polgárság már összetettebb volt, mert ide tartozott az előkelő zsidóság és sok más idegen eredetű, hosszabb-rövidebb ideje bevándorolt család is.

Olyan jellegű középosztály, mely a Francia Köztársaság ereje volt, itt nem létezett. Volt egy maroknyi derék ember, akik halványan emlékeztettek a mi kispolgárságunkra, és akik keservesen megkínlódtak a szűkös megélhetésért, aztán már csak a parasztok óriási tömege, és a munkásosztály, mely korántsem volt egységes, hisz túlnyomó többsége faluról jött, és még nem tudott beleilleszkedni új helyzetébe. Rossz volt tehát a magyar társadalom felépítése. A nemzet egészén egy oligarchákból álló osztály uralkodott. Mi volt a szándékuk? Tudták-e legalább? Megőrizni kiváltságaikat? Bizonyára, no de azután? Visszaállítani

Magyarország régi hatalmát? Hát igen, hiszen jobb egy gazdag és erős országot szipolyozni, mint rágódni maradékának a csontvázán. Valahányszor átmentem a Duna valamelyik hídján, mindig fölpillantottam a folyóparti dombon álló királyi palotára, és arra gondoltam, hogy lakói mindenre készek, hogy fennmaradhassanak és tovább élvezhessék a magukhoz kaparintott hatalmat. Ez a hatalmi téboly kissé meghökkentett, mert akaratlanul is Franciaországgal hasonlítottam össze ezt a meggyötört, szétdarabolt, megnyomorított országot, és azon töprengtem, hogyan lehetséges az, hogy itt ennyire versengenek az uralomért és a hatalomért. Akkor még nem tudtam, hogy eljön a nap, mikor egy megalázott, kiéhezett, legyőzött Franciaország fölött csapnak majd össze a hatalom másféle tébolyodottjai nem félve még a haláltól sem, hogy akár csak néhány pillanatra megízleljék azt a gyönyörűséget, hogy miniszternek vagy valami ehhez hasonlónak nevezik őket.

A magyar urak minden tőlük telhetőt megtettek, hogy fenntarthassák a pompát, a fényűzést, a kényelmet, melyet megszoktak. Illő tisztelettel vették őket körül mindenütt, ahol megjelentek. Egy magyar miniszternek sokkal nagyobb hűhót csaptak, mint egy francia miniszternek, és ugyanúgy az egyetemen is nagyobb súlya volt egy nyilvános rendes tanárnak, mint Franciaországban. Ebben egy kicsit emlékeztettek azokra a német urakra, akiknek a közelébe kerülhettem, sőt egy kicsit még a svédekre is. Volt a magatartásukban valami majdnem középkori. Megint csak úgy éreztem, mintha 1789 soha nem is lett volna.

Azokban a körökben, ahol megfordultam, elég nagy gondot okozott a megélhetés, és az emberek akarva-akaratlanul összehasonlították mostani csaknem-nyomorukat, nyomorúságos helyzetüket azzal a jóléttel, melyben a háború előtti rendszerben volt részük. Visszasóvárogták a múltat, még ha elismerték is, hogy sok hátránya volt. A történészek törték magukat, hogy magyarázatot adjanak a nemzetet ért csapásra. Minden baj okát a letűnt rendszer mulasztásaiban és bűneiben látták. Körülöttem mindenki a történész Szekfű Gyula ekkoriban megjelent könyvéről beszélt. *Három nemzedék* volt a címe. Szerzője konzervatív katolikusnak vallotta magát, és kifejtette, hogy a haza minden nyomorúsága abból ered, hogy a magyar társadalom nem tudott idejében megújhodni, és nem tudta megbecsülni legnemesebb

hagyományait. A csapás, írta, Magyarország erkölcsi és társadalmi összeomlásának az eredménye. Ez a magyarázat felháborított. Micsoda vakság! Mintha nem egyszerűen csak egy romboló orkán söpört volna végig Magyarországon, melynek rom és pusztulás maradt a nyomában. Megszabadulhatott volna akár a legjobb akarattal is a vezetőitől? Egyedül ő elkerülhetett volna-e egy olyan konfliktust, mely az egész világot felkavarta? A háború előtti Magyarország olyan ország volt, ahol különböző nyelvű, kultúrájú és világnézetű emberek néztek egymással farkasszemet évszázadok óta. Még nem fejeződött be a 896-os honfoglalás. Az uralkodó nép még mindig nem tudta és még csak nem is akarta beolvasztani a meghódított területen élő idegen elemeket. Az egymást követő szörnyű csapások nyomán valóságos sivatagok maradtak az országban, melyeket a szomszédos országokból érkező bevándorlókkal kellett benépesíteni. A magyar államot a dolgok kényszerítő ereje vitte a háborúba. Eleve csak vesztes lehetett, hisz az fel sem merülhetett, hogy Szerbia rovására növelje területeit. Egyedül Ausztria remélhette, hogy ez a veszedelmes játék némi előnyhöz juttatja. De micsoda előnyhöz? Megérte ez a nyomorúságos tét azt az árat, melyet végül fizetnie kellett érte? Ezen tűnődtem újra meg újra, de józan magyarázatot nem találtam. Eszembe jutott apám egyik levele, melyet Konstantinápolyból küldött nekünk, ahol hivatalos ügyei miatt kellett időznie. A levél 1914 elején kelt, és szó szerint ezt olvastam benne: „Megbolondult Berchtold? Bele fog rántani a háborúba mindannyiunkat. Eszébe se jut, hogy ez lesz Ausztria vége." Ha az ember egy kicsit jobban belegondolt, be kellett ismernie, hogy a háborútól egyedül mi, franciák remélhettünk valamit, hiszen mi Elzász-Lotaringia visszaszerzéséről álmodtunk. Még az olaszok is gondolhattak irredenta területeikre, de a többiek?

Nagyon fiatalon kezdtem politizálni. Valószínűleg az a légkör késztetett rá, melyben a Közel-Keleten éltem. Emlékszem, 1909-ben a *Harper's Magazine*-ben olvastam Lord Landsdowne egyik nyilatkozatát, melyben figyelmezteti az angolokat, hogy sürgősen fegyverkezniök kell, hogy szembeszállhassanak a német veszedelemmel. Az a korszak volt ez, melyet a *Drang nach Osten* jellemzett. Aztán itt

volt az Agadir-ügy[11] és röviddel előtte a Kaiser tengeri látogatása, és még sok egyéb olyan eset, amikor a németek így vagy úgy zaklattak bennünket. No de miért? Utóbb meggyőződtem róla, hogy a németek jobban élnek, mint mi. Jobb módúak, gazdagabbak voltak, házaik kényelmesebbek, bútoraik fényűzőbbek, étkezéseik kiadósabbak. Mikor visszatértem Franciaországba, valósággal szégyelltem, hogy Párizs építészetileg szebb ugyan, de sokkal szegényebb, rosszul világított utcáival, sötét és komfort nélküli lakóházaival, és népével, mely nem ismeri azt az életörömöt, mely ott tündökölt mindenütt a Rajna túlsó partján. Mi kellett volna még nekik? Nem sikerült-e beugratniok bennünket abba a hatalmas gyarmati vállalkozásba, mely felemésztette nemzeti vagyonunk nagy részét, pontosan úgy, ahogy Bismarck eltervezte? Biztonságban lehettek, hogy nem támadjuk meg őket, hisz a világ különböző pontjain teljesen el voltunk adósodva. Ahogy ma mondanák: nyugodtak lehettek, mi pedig, távol tőlük, „szabadultunk meg gátlásainktól". De akkor miért volt ez a fegyverkezési hajsza, miért ez a fékeveszett militarizálódás, miért ezek a nagy manőverek, ez a nagy csinnadratta? Mintha csak egy vadállatot ingereltek volna, hogy kerül, amibe kerül, előcsalják rejtekéből, hogy aztán leölhessék.

Mindezeknek az emlékeknek és még sok egyéb más emléknek a fényében egyszerűen nevetségesnek találtam Szekfű elemzéseit. Trianont nem egyedül a háború előtti Magyarország gyengeségei eredményezték, hanem azok a magyar nemzettől merőben idegen, irracionális erők, melyek elszabadultak és magukkal sodorták. Nemcsak a „falut", az egész országot elsodorta a forgószél, és nem maradt utána más, csak rom és omladék.

Mindez mit sem változtatott azon, hogy magyar ismerőseim szemében ne Franciaország, helyesebben a francia kormány legyen balsorsuk legfőbb okozója. Ami nem azt jelentette, hogy mindenki elfordult Franciaországtól. Mindennek ellenére azért voltak franciabarátok. Leginkább az értelmiség köréből, de olykor az egészen egyszerű emberek köréből is. Igaz, hogy ezek nem sokat tudtak rólunk, de homályosan

[11] Az 1911-ben odavezényelt „Panther" német ágyúnaszád megjelenése az agadiri vizeken kirobbantotta a második marokkói válságot.

azért volt valami fogalmuk róla, hogy Franciaország olyan ország, ahol minden másként van, mint őnáluk. Lehet, hogy „1789 halhatatlan eszméi" érintették meg őket? Erről még nem tudtam megbizonyosodni. Az értelmiség viszont az irodalmunkat, a festészetünket, a szobrászatunkat és a muzsikánkat szerette. Sokan voltak tájékozva arról, ami Párizsban történik. Előfizettek a *Nouvelle Revue Française*-re és a *Nouvelles Littéraires*-re, de a francia napilapokat nem nagyon olvasták, és egyáltalán nem kísérték figyelemmel Franciaország belpolitikáját.

Lassan fészket rak a madár...

Hirtelen fordult tavaszba a tél. A Collegium kertje estéről reggelre virágba borult. Zolnai meghívott, látogassak el jó Szeged városába, és úgy rendezte, hogy egyúttal előadást is tartsak a nemrégiben bemutatkozott francia írókról: Giraudoux-tól Proustig, beleértve Paul Morand-t, François Mauriacot, André Maurois-t és a többieket is. Vonatra ültem hát.

A fülkében rajtam kívül csak egy ötven körüli úr ült. Elég jómódúnak látszott, utazó üzletember lehetett. Alighogy elhagytuk az állomást, megszólított... németül. Én is ezen a nyelven feleltem, s megkérdeztem, miért nem magyarul szólított meg. Elmosolyodott egy kicsit, és önelégülten közölte, hogy elég jó emberismerő, rögtön látta rajtam, hogy nem lehetek magyar. „Ön csak német lehet. Németet mondok, mert osztráknak egy cseppet sem látszik, és a kiejtése is arra mutat, hogy a *Reich*-ból való." Nem világosítottam föl tévedéséről, így aztán meglehetősen zavarba hozott egyik-másik, egyenesen nekem szögezett kérdése. Bele kellett képzelnem magamat egy német helyébe, és ezt nem volt könnyű rögtönözni. Legjobb tudásom szerint játszottam szerepemet, és a beszélgetés hamarosan olyan irányba terelődött, hogy már nem került erőfeszítésembe elrejteni, hogy más is lehetnék, mint német. Magyarországról kezdett beszélni, és én megvallottam, hogy nem nagyon ismerem még ezt az országot, ő viszont kijelentette, hogy gyűlöli a magyarokat, jóllehet maga is magyar állampolgár. Zsidó, és semmi közösséget nem érez a magyarokkal. Igazán nem tehet

róla, hogy éppen ebben az országban született, ahol szülei nemrégiben letelepedtek. Vannak itt üzleti ügyei és érdekeltségei, de ez minden. Nem közösködik ezzel a népséggel. Hosszasan beszélt a zsidók helyzetéről. Dühöng az antiszemitizmus. Ha tanulni akar az ember, ki kell mennie külföldre, mert az egyetem gyakorlatilag zárva van a zsidó fiatalok előtt, hacsak nincsen komoly protekciójuk. Minden pillanatban zavargás törhet ki, és ez mindig jó ürügy arra, hogy a zsidókat zaklassák. Több esetet is említett, melyek az elmúlt hetekben itt-ott megtörténtek. Naivul megkérdeztem, miért nem emigrál barátságosabb vidékre, mondjuk az Egyesült Államokba. Megmagyarázta, hogy nem hagyhatja itt érdekeltségeit, nem bocsátkozhat kalandokba. Élni kell, és minden szál ideköti ehhez a magyar földhöz, ahol annyira roszszul érzi magát.

A szegedi vasútállomáson Zolnai Béla és Thienemann Tivadar vártak; hozzám siettek, Zolnai franciául szólt hozzám. Útitársam is leszállt, és láttam meglepett arcát. Észrevette, hogy franciául beszélek, és hogy valószínűleg nem az vagyok, akinek képzelt. Barátaimnak egy szóval sem említettem, hogy miről beszéltem ismeretlen útitársammal. De a zsidókérdés új szemszögből vetődött fel bennem. Akárhogyan is, nem zártam még le magamban ezt a kérdést, de ekkor ezt még csak nem is sejtettem.

Szeged szép, tiszta város, különösebb látnivalók nélkül. Hamar végigjártuk. A szálloda, ahol szobát foglaltak nekem, szép épület volt, abban a kissé vaskos stílusban, amilyenhez már hozzászoktam. Rendbe volt hozva, s most ugyanolyan pompásnak, sőt fényűzőnek látszott, amilyen a háború előtt lehetett. Megtudtam, hogy idejár Szeged előkelősége. Elvittek az egyetemre, melynek termei bízvást vetélkedhettek a mi felsőoktatási intézményeink termeivel. Bemutattak néhány egyetemi tanárnak, akik kimagasló személyiségnek tűntek, nevezetesen egy bizonyos Szent-Györgyi professzornak, aki, mint megtudtam, a vitaminokat tanulmányozta. Nem volt kétségem, hogy egy jövendő Nobel-díjassal ismerkedtem meg. Délután válogatott közönség jött el az előadásomra. Este Zolnai és Thienemann elvittek vacsorázni egy Tisza-parti kiskocsmába. Meg kellett kóstolnom az igazi magyar halászlét. Egészen más volt, mint amit eddig ezen a néven ismertem.

Jókora pontyszeletek úszkáltak sűrű, nagyon erősen fűszerezett lében. Az asztalt egy mennyezeten függő ódon lámpa világította meg, körülötte ezernyi szárnyas rovar rajzott, s az éjszakát betöltötte a békák kuruttyolása. Nagyon egzotikus volt, jól érezte magát az ember. Másnap Zolnai elvitt Tápéra, egy népes nagyközségbe, ahol búzaszentelés volt. Akár Beauce-ban is képzelhette volna magát az ember, ha a celebráló pap nem másképpen ejti a szertartás szavait. De a parasztok másként öltözködtek, mint minálunk, és a templom is kisebb, szerényebb volt, mint a francia alföld plébániatemplomai. Ott a harangtornyok merészen szöktek az égbolt felé, itt azonban, ezen a Tisza menti vidéken, szinte elcsenevészedtek, mintha a földben nem volna elég nedv, hogy táplálja őket.

Röviddel ezután Birkás professzor hívott meg, aki a pécsi egyetemen adott elő franciát. Ennek a városnak sajátosabb arculata volt, mint Szegednek. Lenyűgözően szép volt a székesegyháza, és épületeit, utcáit valahogy meghittebbnek éreztem. Ezúttal Anatole France-ról kellett előadást tartanom, aki az idő tájt hírneve csúcsán volt. Ő volt az az író, akit mindannyian gyönyörűséggel olvastunk a gimnáziumban is, az egyetemen is. De ismerték Franciaországon kívül is, hiszen *Az istenek szomjaznak* finn fordítását, a Biblia és más, fakult kötésű könyvek szomszédságában, ott láttam egy háméi parasztember szerény házikójának könyvespolcán is, Finnországban. Így szívesen tettem eleget ennek a meghívásnak. Birkást, akivel Eckhardt hozott össze Budapesten, alig ismertem. Otthonába vitt, ahová néhány barátját is meghívta. Először történt, hogy egy magyar egyetemi tanár otthonába léptem. Bemutatott a feleségének, aki nagyon szép, elegáns asszony volt, néhány percet elbeszélgettem vele. Szerencsére elég jól megtanultam már magyarul, mert ő nem tudott franciául. Ennek ellenére, mint később felfedezhettem, nagyon művelt volt, és nemcsak az irodalom érdekelte, hanem a képzőművészet is. A hódolók egész kis udvara alakult ki körülötte. Megtudtam, hogy szalonja csaknem mindig nyitva áll a jó barátok előtt, akik boldogok, hogy ilyen szép asszony társaságában beszélgethetnek el mindarról, ami érdekli őket. Nagyobbrészt kollégák voltak a tanszékről, de akadtak köztük más neves emberek is. Volt ebben valami nagyon vidékies, de volt valami bája is. S annál

is hasznosabb volt, mivel Pécs városa nemigen kínált egyéb szórakozási lehetőséget. A neves embereknek ez a találkahelye afféle művelődési otthon volt. Később megértettem azt is, hogy milyen szerepük volt ezeknek a szalonoknak a magyar kultúra történetében. Kicsiben azoknak a híres szalonoknak feleltek meg, melyekre Franciaország olyan büszke. Párizsi létemre nem tudtam, hogy Franciaországban is vannak ilyen vidéki szalonok, ahol, akárcsak itt, neves emberek jönnek össze, és amelyeknek elég jelentős szerepük van.

Az egyetem előadótermében meglepetés várt. Csak az utolsó pillanatban értesítettek róla, hogy Zichy őeminenciája, a pécsi püspök is ott lesz hallgatóim között, egész kíséretével. Ott ültek az első sorban. Úgy döntöttem, hogy semmit sem változtatok tervbe vett előadásomon. Anatole France nem viseltetett valami gyöngéd érzelmekkel az egyház iránt, és ebből nem akartam titkot csinálni. Nem lehettem az árulója. Ám a püspök igazi nemesúr volt; szemrebbenés nélkül hallgatta végig előadásomat, megtapsolta, ragaszkodott hozzá, hogy bemutassanak neki, és bókot is mondott választékos francia nyelven. Első találkozásom volt ez a magyar katolikus papsággal, és rögtön észrevettem, hogy ez a papság korántsem olyan szemellenzős, mint a francia papság egynémely képviselője. Inkább a német papságra emlékeztetett, vagy még régebbről, arra az olasz klérusra, melyet a Közel-Keletről ismertem. Ennek igen nagy hatalma volt, és így még inkább fölötte állt minden kicsinyességnek.

Azoknak az oktatóknak, akiknek nem kellett vizsgáztatniok, májusban véget ért az egyetemi év; én is ezek közé tartoztam. Hazamentem hát Franciaországba, ahol pártfogóim, miután élménybeszámolóimat végighallgatták, felszólítottak, hogy most már fogjak hozzá bölcsészdoktori értekezésem kidolgozásához. Akkoriban az volt a szokás, hogy a témát a tanár adta meg. Meillet hallani sem akart az én javaslatomról. Azt terveztem ugyanis, hogy főtételem a magyar igeragozás fejlődéstörténete lesz. Túlságosan szűknek találta ezt a témát, és főleg, nem illett bele az ő elgondolásába. Az ő szándéka az volt, hogy újra felvetesse velem az uráli (finnugor és szamojéd) nyelvek és a török, mongol, tunguz és esetleg még más nyelvek feltételezett rokonságának alapvető problémáját. Úgy vélte, most érkezett el az ideje, hogy kidolgozzuk

a nyelvek hasonlóság szerinti osztályozását, és minden egyes nyelvcsoportot és nyelvcsaládot abba az együttesbe soroljunk be, ahová tartozik. Ez a gondolat volt a kiindulópontja annak a kollektív munkának, melynek a *Les langues du monde* (A világ nyelvei) címet adta, és ebbe tartozott volna bele az a finnugor és szamojéd nyelvekről szóló cikk, mellyel engem bízott meg. Meghatározta, mit vár főtételemtől: annak a kimutatását, hogy az urál-altajinak nevezett nyelveknek van egy közös szókészletük, és ezt a címet javasolta: Kutatások az urál-altaji nyelvek közös szókincséhez. Ez a cím egy kicsit utánérzése volt egyik régebbi munkája címének: *Kutatások az ószláv nyelv szókincséhez és etimológiájához*. Ami a melléktételt illeti, rám bízta a téma megválasztását. Csak annyit jegyzett meg, hogy szívesen venné, ha nem nyelvészeti volna, és Magyarországhoz kapcsolódna. Egy Ady Endréről szóló monográfiát javasoltam, elfogadta.

A nyár azzal telt, hogy mindkét témámhoz kidolgoztam a módszert, melyet a kutatásban kellett alkalmaznom.

Az előadások szeptemberben kezdődtek. Most már jobban éreztem magam, hiszen ismerős területre tértem vissza. Csak folytatnom kell, amit elkezdtem. De aztán történt egy s más, ami miatt ez a második esztendő döntő állomás lett.

Először is, Eckhardt Sándor javaslatára, az egyetem megbízott egy francia nyelvtörténeti előadás-sorozattal. Ez nem volt egészen ingyenes, a tanszék vezetősége engedélyezett valami igen szerény, a beiratkozott hallgatók számától függő tiszteletdíjat. A francia ismereteiket gyarapítani szándékozó diákok számát felbecsülve, ez a jövedelem (tandíj) valóságos kis vagyont tett ki, ami ugyancsak kapóra jött nekem, lévén, hogy a Külügyminisztériumtól (a Külföldi Francia Kulturális Intézmények Hivatalától) kapott fizetésem elég szűkösen volt megszámítva. A Közoktatásügyi Minisztérium ennek nagyon is tudatában volt, így aztán meg is toldotta némi szubvencióval, de ez sem volt jelentős összeg. Ráadásul semmiféle napidíjat nem kaptam. A francia állam nem fektetett nagy súlyt a francia kultúra terjesztésére.

Megtudtam, hogy Eckhardt javaslata a legjobb fogadtatásra talált az egyetemi tanácsban, és ezt figyelemre méltóan alátámasztotta, hogy szót emelt értem Melich János is, aki már nem vette zokon

francia polgár mivoltomat, és akiben végül oltalmazóra és jó barátra leltem. De általában is befogadott a nyelvészek köre, s ez később hasznomra vált. Meillet a maga részéről Gombocz Zoltánnak írt, és megkérte, hogy irányítson tételem kidolgozásában, és ezt a kényes feladatot ez a nagy magyar tudós rögtön a szívügyének tekintette. A francia nyelvészek párizsi beszámolóimból tudták, hogy magyar vetélytársaik kiváló munkát végeznek, és hogy a tapasztalatcsere velük mindkét fél részére csak gyümölcsöző lehet. Gombocz ez idő tájt kezdte tanulmányozni Ferdinand de Saussure *Cours de linguistique*-jét (Nyelvészeti előadások), és tágabb értelemben is tájékozódott az általános nyelvészet fontosabb kérdéseiről.

A Collegiumba új kolléga érkezett. A francia irodalom fiatal szakértője volt, a neve Szegő, de Gyergyai Albert írói néven ismerték. Éppen négy esztendővel volt idősebb nálam, és lefordította André Gide *Meztelen* című művét. A mondatformálás szigora és nagyon finom kritikai szellem jellemezte. Mivel a háború Franciaországban érte, ahol ösztöndíjas diákként tartózkodott, Noirmoutier-ba internálták, és ott az egészsége annyira megsínylette a rossz életkörülményeket, hogy a svájci Vöröskereszt a háború befejezéséig biztos helyre szállította. Volt több magyar is abban a barátságtalan táborban, a vendée-i partvidéken, nevezetesen egy Kuncz Aladár nevű tanár, aki idősebb volt nála, és akinek végig kellett szenvednie a száműzetés öt végeérhetetlen esztendejét, s az internálótáborok minden kegyetlenségét el kellett viselnie. Nincsen szívet tépőbb, mint végigolvasni azt a csodálatos könyvét, melyet akkor írt, mikor végre visszakapta szabadságát, testileg annyira megtörve, hogy soha többé nem tudott lábra állni, és 1931-ben meg is halt. Franciaország, melyet ezúttal a táborőrök képviseltek, kegyetlenül bánt ezzel a művelt emberrel, aki pedig olyan odaadóan szerette ezt az országot, hogy neki áldozta egész életét. És a legmegrendítőbb, hogy ez a megalázott, bántalmazott, kétségbeesésbe hajszolt ember soha nem neheztelt meg a francia népre. Utolsó percéig a francia kultúra ügyét szolgálta. Még találkozhattam vele egyszer, és soha nem fogom elfelejteni szavait, egy emelkedett szív és elme megindító megnyilatkozását. Egyetlen könyvet tudott csak írni, *A fekete kolostor*-t, mely internálását beszéli el. Ez nemcsak a magyar irodalom egyik legszebb

könyve, hanem mindenekelőtt olyan könyv, mely azokhoz szól, akik áldozatul estek vagy áldozatul eshetnek nacionalista előítéleteknek, testvérirtó háborúknak, a civilizáció tragédiáinak. Kuncz Aladár szeretett mindent, ami francia, s ezáltal sokkal inkább volt Franciaország fia, mint a börtönőrei. Valahányszor visszaidézem emlékét, mindig megborzongok arra a gondolatra, hogy milyen sokszor megtörtént már, hogy Franciaország ilyen elvakultan bántalmazta azokat, akik pedig fogadott fiai voltak, azzá tették magukat. Mártíriumuk szégyen ránk, de vigasz is olyankor, amikor kétség fog el bennünket: mit is jelenthetünk mi a világnak. Mégiscsak kell lennie bennünk valami vonzónak, ha minden durva visszautasítás ellenére is annyi nemes szellem jött el hozzánk és maradt mellettünk.

Gyergyai Albert ezen a téren hasonlított Kunczra. Franciaország, mely oly mostohán bánt vele, megőrizte szemében aranyló glóriáját. Legjobb íróit fordította, és a mi gimnazistáink is okulhatnának, ha elolvasnák tollából a francia regény történetét. Sok tanulmányt is írt a francia irodalomról, főleg a jelenkor irodalmáról.

Nagyon jó volt nekem, hogy a Collegiumba került. Rögtön barátságot kötöttünk, és ez a barátságunk egészen a haláláig tartott. Magára vállalta, hogy megismerteti velem az irodalmi világot, melyben ő már előkelő helyet foglalt el. Valamiféle aszkéta volt Gyergyai, akinél a szellem mindenek fölött állt. Magas, kicsit hajlott alakja volt, mozdulataiban árnyalatnyi esetlenség, melyet kimértséggel próbált ellensúlyozni. Hangja kellemes és lágy volt, beszédmódja kicsit lassú, fegyelmezett, hanghordozása egyenletes. Öltözéke mindig egyszerű és kifogástalan, ha nem is kimondottan elegáns. Modora finom, udvarias, egész személyisége a szellem arisztokratájára vallott. Csaknem tökéletesen beszélt franciául. Legfeljebb egyszer vagy kétszer vettem észre, hogy hibázik, mikor *plus-que-parfait* helyett véletlenül *imparfait*-t használt. De egy magyarnak olyan nehéz francia igeidőkben gondolkozni!

Legelőször Babits Mihályhoz vitt el, akinek, mint említettem, néhány könyvét Zolnai már elolvastatta velem. A nagy író akkoriban a Reviczky utcában lakott, majdnem szemközt a mi követségünkkel. Felesége és ő minden szerda délután, hat órától fogadták barátaikat. Fiatal írók jöttek itt össze, közülük nem is egy később híres lett. Babits

magas férfi volt, és tiszteletet parancsoló, kicsit a Párizsban megismert jugoszlávokat juttatta az eszembe. Elég sötét bőre volt, makrancos haja, tömött fekete bajusza és nagy fekete szeme. Állán erős bemélyedés. Egyébként az ő mozdulataiban is volt valami esetlen, szinte „lerítt" róla a félszegség. Halkan beszélt, hangszíne különös ellentétben állt tartásának méltóságával. Szavait lassan formálta, mély hangfekvésben. Nem volt jó szónok, és jó szavaló sem, észrevettem, hogy még a saját verseit is rosszul adja elő. Ez annál inkább is szembeötlött, mert a költeményei igazi zenedarabokként voltak megkomponálva, költészete nagyon „míves", nagyon szigorú, a harmónia minden szabályát nagyon tiszteletben tartó muzsika volt. Az idő tájt, amikor megismertem, még nem tudott elszakadni egy bizonyos fajta parnasszizmustól.

Bonyolult antik versmértékeket használt, és örökösen a görög mitológiát idézte. Leconte de Lisle-re emlékeztetett, néha még Herediára is. Nála minden művészi gonddal volt kimunkálva, de verseiből többnyire hiányzott az önkéntelen érzelem. Nyilvánvalóan nem az volt ez, amit mélyből feltörő költészetnek neveznek. Tele volt kultúrával, klasszikus kultúrával, vagyis a miénkkel volt rokon, ugyanabból a forrásból táplálkozott. Az embernek önkéntelenül is az jutott eszébe, hogy ez az a költészet, mely beteljesíthette volna a mi XVII. századunk klasszicizmusát. Ez a gondosan kimunkált művészet nekem olyan volt, mint egy remekbe faragott márvány, mely mindennek ellenére hideg marad és érzéketlen. Ez az egész tudós költészet – egy-két vers kivételével – hidegen hagyott. Csak a háborús költeményei indítottak meg, ezekben felemelte hangját és Istenhez kiáltott, mert mélyen vallásos volt, a katolikus hagyományokhoz kötődött, és ezekből vigaszt és megbékélést merített a nehéz órákban.

Gyergyainak gondja volt rá, hogy mielőtt elvitt volna a Reviczky utcába, elolvastassa velem Babits verseit, és csalódottan és elszomorodva vette tudomásul véleményemet. Babitsot ő még inkább, mint Zolnai, nemcsak a magyar, de a világirodalom legnagyobbjai közé sorolta. Nem fogta fel, hogy nekem ez egyáltalán nem lehet ilyen magától értetődő. Nekem megvolt az az előnyöm vele szemben, hogy bepillantást nyerhettem olyan irodalmakba is, melyekhez ő nem juthatott el. Angol, német, skandináv, orosz költészetet szívtam magamba, ő pedig

elsősorban a francia költészetet ismerte, meg az angolt, és természetesen a németet is, mint minden művelt magyar. De mikor elmondtam neki, hogy bizony a finn Koskenniemi és Manninen is, Babitstól teljesen függetlenül, az antik metrumokhoz nyúltak vissza és gyakran a görög mitológiához is, hogy kifejezzék érzelmeiket, kedvesen meghallgatott, de meggyőzni nem nagyon tudtam. Emellett alábecsülte azokat a hatásokat, melyek Babitsot érték. Hatott rá az angol költészet, de ugyanúgy az antik költészet is, a görög és a latin, hiszen Babits egyetemi tanár volt, a klasszikus oktatást adó, szigorú magyar gimnázium neveltje. Latin és görög versek fordításán edzette magát. Sokat olvasott, hamar felfedeztem, hogy alig volt háború utáni francia költő, akit ne ismert volna. E téren sokkal tájékozottabb volt, mint én, és ráadásul ő időt fordított néhány olyan műre is, melyektől én azonnal visszariadtam. Magyarul beszélgettünk, mert Babits nem beszélt más nyelven, holott olvasni kitűnően olvasott franciául. Később sem hallottam soha, hogy kimondott volna egy szót. Én a magam részéről hálás voltam, hogy hallhattam magyar beszédét, ha nem volt is beszédes természetű.

Babits mellett ott volt a felesége is, aki az irodalomban Török Sophie néven vált ismertté. Szép asszony volt, verseket írt; most sürgött-forgott vendégei körül, és pergő nyelve éles ellentétben állt Babits szűkszavúságával. Első látogatásom alkalmával valósággal kétségbe ejtett, olyan gyors lüktetésű volt a beszéde. A későbbiekben csak spanyolok közt találkoztam a szavaknak ezzel a száguldó iramával. Ritka az ilyen Magyarországon. Gyergyai bemutatott az íróknak, akik gyakori vendégek voltak a házban. Mondanom sem kell, hogy a beszélgetés szinte kizárólagosan az irodalomról folyt, és tekintettel jelenlétemre, a legfrissebb francia újdonságokról. Igen tájékozottak voltak, de azért észrevettem, hogy nem nagyon figyeltek fel Giraudoux-ra, Paul Morand-ra, François Mauriacra, és Proustot sem ismerték még. Így aztán bőven volt beszédtémánk. Kedvesen hívtak, menjek el szerdánként, ha van kedvem. Volt kedvem.

Így hát gyakori vendége lettem Babitséknak. S valahányszor náluk voltam, mindig úgy éreztem, hogy a nyelvet leszámítva, olyan világ ez, amelyikben én nagyon is otthonos vagyok, csaknem százszázalékosan a nyugati civilizáció világa. Sőt gyakran előfordult az is, hogy

eszembe jutott valamelyik északi író, Hjalmar Söderberg vagy még inkább Arne Garberg, és meg kellett állapítanom, hogy őket bizony sokkal egzotikusabbnak érzem. Amit Babitstól olvastam, abban nem volt semmi olyan, amit ne írhatott volna meg a mi íróink közül bármelyik. Ugyanez vonatkozott a költeményeire is, melyek sok tekintetben a nagy angolokra emlékeztettek. Leszámítva, természetesen, a versek muzsikáját. Ez a muzsika békített ki tudós költészetével. Hiába volt Babits elvont, különösen a prózájában, mégiscsak nagy muzsikus volt. Ami verseiben dalolt, talányos, de súlyos szavú üzenet volt. Megfejteni nem tudtam, de dallamának bűvölete rabul ejtett. Ez annál is különösebb volt, mert a magyar nyelv nem nagyon dallamos. A hangközök a szótagok közt szűkek, ám ott van helyette a ritmushangsúly meg a hosszú és rövid szótagok váltakozása. Babits csodás művészettel építkezett ezekből az elemekből. A legkülönfélébb időmértékekkel élt, ebben emlékeztetett a finn Ottó Manninenre, mint ahogy abban is, hogy fordító is volt. És micsoda fordító! És mégis, mindezek ellenére és éppen ezek miatt, volt valami hiányérzetem. Semmit sem hallottam ki belőle, ami tisztán magyar lett volna, egzotikusan magyar. Megvallottam ezt Gyergyainak meg Zolnainak, és a tanítványaimnak is, hiszen ők igazi izgalommal lesték, hogyan nyomozok a magyar entitás után. Ott éreztem az utcákban, a körülöttem levő emberek viselkedésében, de az irodalom nem tárta föl előttem. Egyedül a nagy Ady Endrénél éreztem, hogy az eredeti magyar költészet testesül meg benne.

Tapogatózásaim arra mégis jók voltak, hogy egyik jellegzetes vonását felfedezzem azoknak a magyaroknak, akikhez közel kerültem. Ami őket érdekelte, az egészen más volt, mint amit én kerestem. Ők azt érezték a magyar kultúra legnagyobb eredményének, hogy formában és minőségben utolérte annak a Nyugatnak a legjobbjait, melyre egyfolytában rászögezték tekintetüket. Mintha azt gondolták volna, hogy levedlették ősi nemzeti jellegüket, és helyébe – szemmel láthatóan úgy vélve, hogy előnyös cserét csináltak – annak a világnak az arcát öltötték magukra, mely a nemzetek közt élen jár abban, hogy minden ember jobb jövőjét kereste. Tanítványaim elbűvölten, valóságos rajongással beszéltek bizonyos Szomory Dezsőről, csodálattal olvasták könyvét, mely ezt a jellegzetes címet viselte: *A párizsi regény*. Engednem kellett

unszolásuknak, és bele kellett pillantanom a könyvbe, de én nem láttam benne mást, csak Goncourt regényeinek szélsőséges utánérzését. Lehet, hogy tévedtem, de ez a fajta irodalom nem érdekelt. Gyergyai, kifinomultabb ízléssel és biztosabb ítélettel, Ambrus Zoltán műveit adta a kezembe, melyek, ha a nyelvet nem nézzük, a megtévesztésig hasonlítottak a Párizsban divatos, ugyanilyen műfajú könyvekre. Végre aztán megértettem, hogy tanítványaim is, mások is makacsul arra törekednek, hogy bebizonyítsák nekem: a magyar irodalom is van olyan színvonalas, mint a francia. Holott nem erről volt szó. Én éppenséggel valami olyat akartam felfedezni, amiben a magyar irodalom különbözik a többitől. Sokra megyek vele, ha elolvasom magyarul is ugyanazt, amit franciául már olvastam! Még ha másféle módon volt is megírva, én bizony elcsépeltnek éreztem. Olykor afféle Diogenésznek éreztem magam, aki körbehordozza lámpását, hogy végre rábukkanjon valami nyomra, ami elvezetheti a magyar „én" megismeréséhez.

Addig erősködtem, míg magyar barátaim végül is taktikát változtattak. Tanítványaim azt tanácsolták, hogy olvassam el Mikszáth Kálmán műveit. Elsőnek egy rövid elbeszélést adtak a kezembe, *A gavallérok* volt a címe. Sok-sok humorral megírt rajza ez a dzsentrinek, vagyis a vidéki magyar kisnemesnek, aki szeretne is, de kénytelen is magasabb színvonalon élni, mint ahogy megengedhetné magának. Ugyancsak beszűkült világuk, gyakran már-már a bűnözés határát súroló kétségbeesett fogásaik, hogy „a látszatot megőrizzék", naiv illúzióik, csalódásaik, a finom humor és a nagyszerű kifejezőerő ellenére a magyar társadalom sebeiből fedtek fel valamit. Mikszáth novellái ugyan az első világháború előtti állapotokat festik (*A gavallérok* 1898-ban jelent meg), de ez az idő végül is nem volt olyan régen, és lehet, hogy a magyarok, akikkel anyám a budapesti pályaudvaron találkozott, maguk is azok közé tartoztak, akik, mint Mikszáth hősei, ebben a cifra nyomorúságban vergődtek. Ezúttal Magyarországon voltam, nem pedig holmi francia irodalmi szalonban. És mindezekhez még az író stílusa, nyelvezete. Ha kezdő voltam is még a magyar nyelvben, ahhoz már eleget tudtam, hogy megfogjon a varázsa ennek a páratlan mesemondónak, aki Alphonse Daudet-ra vagy Guy de Maupassant-ra emlékeztetett. Valósággal rávetettem magam a többi művére, és

egyik elragadtatásból a másikba estem. Többek közt voltak olyan elbeszélései, melyek döbbenetes választási manővereket, mindenféle körmönfont, kicsinyes politikai ravaszkodásokat írtak le, leleplezve egy társadalmi osztály, a vidéki kisnemesség viselkedésmódját. Mikszáth a tárgy ismeretében beszélt, hisz annak idején országgyűlési képviselő volt, és nagyon is jól ismerte politikus kortársait. Regényei is voltak, melyek közül többet is jelentősnek éreztem, kezdve mindjárt annak a rendkívüli házasságnak a történetével, melynek körülményei az egyházzal szövetkezett uralkodó osztály mindenhatóságáról árulkodnak. *Különös házasság* volt a címe, de inkább illett volna rá a „furcsa házasság". Még ma sem értem, hogy e csodálatosan megírt, szigorú szerkezetű regény, mely vetekszik a legjobb nyugati írásokkal, miért ismeretlen az európai irodalomtörténetben. De ez még nem minden. Egy másik regénye, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* egy dzsentrifiú kalandját meséli el egy világot járt gazdag polgár lányával. Ez újra csak elemzés a magyar társadalomról, a vidéki nemesek zárt kasztjáról, mely kénye-kedve szerint kormányozza a vármegyét, hiszen ez ülésezik a megyegyűlésen, abban az intézményben, melyet néhány tájékozatlan történész képes volt a cári Oroszország *zemsztvó*-jához hasonlítani. Nos, ebben a regényben a hozományvadász vidéki nemesúrfi be akarja hálózni egy olyan gazdag polgárnak a lányát, aki Amerikában megvagyonosodott, és így a helyi feudális rendszerrel a pénz hatalmát állíthatja szembe. Ez a könyv előrevetíti a harcot két osztály között, melyek közül az egyik már csak a közigazgatási hatalom gyakorlásával tudja fenntartani magát, mégis azt képzeli, hogy ráerőszakolhatja akaratát a győzedelmeskedő kapitalizmus képviselőire, akik viszont szintén arra vágynak, hogy érvényre juttathassák hegemóniájukat. Hasonló konfliktusról szólt figyelemre méltó mesterségbeli tudással egyik történelmi regénye is, melyben a szabad királyi városok nemessége és polgársága csapott ádázul össze. Ebben a műben az a sajátságos, hogy a történet, mely a XVII. század második felében játszódik, akkor ereje teljében lévő két társadalmi osztályt állít egymással szembe. És Mikszáth minden művében a saját nyelvükön szólaltatta meg alakjait. Ez már nem a nyugati civilizáció visszfénye volt, élő magyarok szólaltak itt meg a magyar civilizáció keretei között. *Magyarul,* hogy Ady Endre olyan

gyakran használt szavával éljek. Mindazt, amit Ady Endre a verseivel kiáltott bele a világba, ebben a csupa humor és elbűvölően kifejező nyelvben újra megtaláltam.

Mikor tanítványaim látták, hogy mennyire tetszik nekem Mikszáth, nekibátorodtak, és a kezembe adták egy másik, számomra még ismeretlen írónak a regényét is: Móricz Zsigmondét. *Sárarany* volt a címe, később *Fange et or* címen fordították franciára. Ebben a könyvben az író a parasztokat mutatta be. Igaz, hogy a gazdag parasztokat, de mégiscsak a parasztokat, vagyis azokat, akik abban az időben a népesség négyötöd részét tették ki. Közelebb volt a magyar földhöz. Tanítványaim bolondultak érte. Talán nyers stílusa és tájnyelve miatt is, melyből mintha áradt volna a magyar föld illata, de valószínűleg azért is, mert a történet hőse egy parasztlegény, aki mindenben sikert arat, uralja az egész falut, és igaz, hogy nem minden durvaság, sőt erőszak nélkül, de ráadásul a földesúr feleségének kegyeit is elnyeri. Tanítványaim szemében tehát nemcsak a társadalmi osztályát ért megaláztatások megbosszulója volt, hanem egyúttal diadalmas hím is, aki rá tudja kényszeríteni akaratát az asszonyra. Vagyis hős, minden tekintetben. Igaz ugyan, hogy ez a történet nem volt nagyon meggyőző, de hát istenem, volt már várúrnő, aki odadobta magát a lovászának vagy valami más bugrisnak. Megesett ilyesmi Franciaország történelmében is. Mindegy, hogy bujaságból vagy bosszúból történt-e, magyar keretek közé helyezve, az ilyesmi elvben nem volt lehetetlen. Több középkori francia elbeszélés is az eszembe jutott, s bizonyos szempontból nem volt-e Magyarország még mindig a középkorban? Aztán meg a Móricz hőse iránti csodálat csak megerősítette azt, amit már érteni véltem. Bizalmas vallomásokból tudtam, hogy a magyar Don Juan-ideál megfelelt annak, amit huszáros szerelemnek neveznek. *Magyarország felfedezése* című írásomban utaltam már rá, hogy engem milyen mélységesen megbotránkoztatott ez, annyira nem volt szokásos abban a világban, amelyben eddig éltem. Nehezen tudtam volna elképzelni angol, skandináv vagy francia nőt, aki elviseli az ilyen bánásmódot. Lehet, hogy nem volt igazam. Később megértettem, hogy akkor sem volna igazam, ha azt feltételezném, hogy a magyar nők ebbe mind beletörődnek.

Tény, hogy ez az olvasmány nemcsak egy nagy magyar írót fedeztetett fel velem, hanem, amennyire meg tudtam ítélni, a sajátos magyar gondolkozásmódot is. Amikor például Babitsot olvastam, olyan gondolati kategóriák közt mozogtam, amelyekben otthon voltam, még ha magának a nyelvnek a szerkezete nagyon elütött is egy nyugati indoeurópai nyelvétől, de amit Móricz írt, az más volt. Csak hosszú kérődzés után tudtam megemészteni. Ezúttal egy másfajta szellemi alkat nyilatkozott meg a finnugor nyelv eszközeivel, és hajlottam rá, hogy ezt tartsam az igazinak.

Elmondtam ezt őszintén Gyergyainak. Abban egyetértett velem, hogy Móricz egyike a jelenkori magyar irodalom legnagyobb egyéniségeinek, de éreztem, hogy szíve szerint nem kedveli. Elismerte, hogy jó képességű író, de szemére vetette, hogy nagyon felületes. „Ez a nagy tohonya ember egyszerűen csak odaül az írógépéhez, és megállás nélkül kopogtatja egyik oldalt a másik után – mondta. – Ez érződik is írásain." Minthogy nem vagyok magyar, nem tudtam erre mit felelni. Az egyetlen, amit tehettem, hogy elmondjam Gyergyainak: Móricz írásaiból sok mindent megtudtam, Babits tökéletes művészete viszont olyan csiszolt, olyan gondosan kimunkált, hogy a Royale utcai ékszerészek kirakatait juttatja az eszembe. Ötvösmunka ez, Móricz prózája viszont népművészet.

Egy előre nem látott esemény jóvoltából több kortárs magyar írót is megismerhettem. A Magyar Tudományos Akadémia megalapításának századik évfordulójára különféle ünnepségeket rendeztek, és ezekre meghívták a Francia Intézet küldöttségét is. Itt találkoztam a nagy Jean Perrinnel is, egyik évfolyamtársam, Francis Perrin apjával. Nobel-díjas volt, és így ő lett a francia delegáció vezetője. Párizsban többször találkoztam vele. Baloldali volt, közel állt a szocialistákhoz, akik közé én is tartoztam, de mindenekelőtt rendkívül jó modorú ember volt, a francia tudomány büszkesége. A különböző fogadások alkalmával, ideértve a francia követségi fogadást is, két olyan íróval sikerült megismerkednem, akikről ha sokat nem is, de hallottam már. Az egyik Didier Kosztolányi volt (ragaszkodott hozzá, hogy a Dezsőt Didier-nek fordítsák franciára, holott ez a keresztnév a Désirének felel meg, melyből etimológiailag is származik), a másiknak Karinthy Frigyes volt

a neve. Kosztolányi nagyon jól tudott franciául, Karinthy viszont egy árva szót sem. Örült, hogy ha nem is túl jó, de elfogadható beszélgetőtársra lelt bennem. Még francia tolmácsa is voltam. Kosztolányi hívott, hogy látogassam meg, Karinthy pedig elmondta, hogy minden este hat után találkozik a barátaival a Hadik kávéházban, nem messze a Collegiumtól. „Ha kedve van, szívesen látjuk." Egyik legszívbemarkolóbb emlék nekem ez a találkozás, mert Karinthy, miután elmondta, hogy milyen nagyra értékeli a francia irodalmat, elpanaszolta, mennyire fáj neki, hogy a magyar irodalmat a franciák csak közönnyel fogadják. Újra és újra elismételte: „Mondja el nekik, hogy rettenetes, rettenetes ez a közöny." Kosztolányi látszólag nem vette ezt ennyire a szívére, de Gyergyaitól, aki jól ismerte, megtudtam, hogy titokban nagyon bántotta *Nero, a véres költő* című könyve francia fordításának teljes kudarca. Karinthy sem volt szerencsésebb *Capillária* című könyvével, melynek szarkasztikus és nőgyűlölő humora franciául nemigen érvényesült. Egyikük sem értette a bukást. Hiába is próbáltam őket azzal vigasztalni, hogy az északi írók sem találtak jobb fogadtatásra. Őket az sértette, hogy a franciák mindent közönnyel fogadnak, ami magyar. Én viszont örömmel fogadtam el meghívásukat.

Látogatások, melyekre készültem

Nem vagyok újságíró, és sohasem is voltam az, ha időnként előfordult is, hogy egy-egy írásom megjelent valamelyik lapban. Így aztán elképzelhetetlennek tartottam, hogy csak úgy felkeressek egy írót, föltegyek neki egy-két jobbára hóbortos kérdést, és ebből „riportot" készítsek. Nekem előbb tudnom kellett valamit arról az emberről, akivel dolgom volt, feltétlenül el kellett olvasnom legalább ízelítőül néhány jellegzetes írását, mielőtt elmentem volna hozzá vagy találkoztam volna vele.

Gyergyai azt tanácsolta, hogy felfedező utamat Kosztolányi néhány ismert és elismert írásával kezdjem. Kezembe adta azt a két művét, melyet a legalkalmasabbnak tartott erre: egy titokzatos című kisregényt *(Pacsirta)* és egy regényt: az *Aranysárkány*-t, ami franciául *Dragon d'or* is lehetne, de *Cerf-volant d'or* (Arany szarvasbogár) is, lévén, hogy a „sárkány" szó „dragon"-t és „cerfvolant"-t is jelent, egyéb jelentéseiről

nem is szólva. A *Pacsirta* elég kíméletlenül rajzolta meg a magyar vidéki nemesek – pontosabban egy bizonyos magyar vidéken élő nemesek – életének néhány jellegzetességét. Egy kicsit Maupassant-ra emlékeztetett, és egy kicsit Csehovra is, de kiegészítette vagy legalábbis gazdagította képemet erről a magyar társadalomról, melyet szerettem volna közelebbről megismerni. Mikszáth *A gavallérok*-jának a párja volt ez, de nem volt benne annyi humor, és nem volt olyan sodrása. Viszont csodálatos tisztaságú nyelve volt. Ízelítőt adott a magyar prózából. A másik terjedelmesebb mű volt, hőse egy középiskolai tanár, aki komisz diákjainak lesz az áldozata. Első pillantásra nem érdekelt különösebben, de most, újraolvasva, úgy érzem, előrevetíti a kálváriáját sok tanárunknak, akik úgyszólván védtelenül ki vannak szolgáltatva a diákok durvaságának és szadizmusának. Kosztolányi, anélkül hogy sejtette volna, ezzel az ekkoriban (1924-ben) megjelent könyvével negyvennégy esztendővel megelőzte korát. Legalábbis ami a francia oktatásügyet illeti.

De a tartalomnál még sokkal jobban megragadott a forma. Először találkoztam ilyen átlátszóan tiszta nyelvvel; világos volt és kifejező, és akár egy lakkozott bútorfelület, sima és makulátlan. Nem Babits súlyos és fáradságos művészete volt ez, nem is Mikszáth romantikus nyelve, s még kevésbé Móricz vaskos tájnyelve. Kosztolányi kifejezésmódja egyenértékű volt a mi francia irodalmunk legjobb stilisztáiéval. A francián kívül legfeljebb az angol irodalomban találhattunk ehhez foghatót, esetleg még Turgenyevnél vagy Puskinnál. Elmondhattam, hogy hazataláltam. Egyébként még az író gondolatmenete is hasonlított a mieinkéhez.

Tüstént el akartam olvasni azt a könyvét is, mely olyan kevés sikert aratott francia fordításban: a *Nero, a véres költő*-t (1922), ami franciául *Le poète sanguinaire* (nem pedig *Le poète sanglant!*). Okosan megírt könyv volt ez, finoman árnyalt, ugyanúgy írhatta volna egy francia író is. Ez az írása erősített meg abban, amit már a korábban elolvasott művei is sugalltak: hogy Kosztolányi a nyugatos magyar irodalom egyik legragyogóbb képviselője. Jobban fel voltam már készülve rá, hogy meghívásának eleget tegyek.

Ugyanígy készültem a Karinthy Frigyessel való találkozásra is. Gyergyai először a *Tanár úr kérem* című művét ajánlotta. Ez mintha

Kosztolányi iskolaregényének ikerdarabja lett volna, de itt minden a diákok szemszögéből volt bemutatva. És, amennyire én megítélhettem, írója jobban belelátott a dolgokba. Megtudtam belőle, hogy a budapesti iskolás gyerekek gondolkozásmódja nem sokban különbözött az én időmbeli francia iskolás gyerekekétől. Ők is, mi is annak a görög–latin szellemű klasszikus hagyománynak a fiai voltunk, mely közös kultúránkat meghatározza. Semmi egzotikum nem volt ebben a könyvben. Legalábbis olyan egzotikum nem, amilyent én kerestem, és melyről úgy éreztem, magyar örökség. A nyelven kívül sem az egyik, sem a másik írónál nem találtam semmit, ami lényegében más lett volna, mint amit más égtájak alatt kiadott könyvekben, más nyelvi megfogalmazásban ne olvashattam volna már.

De azt észrevettem, hogy ezeknek a könyveknek a szereplői többnyire hasonló anyagi körülmények közt élnek. Egy francia polgár, egy német polgár, egy északi polgár vagy egy budapesti magyar polgár otthonában több volt a közös, mint az eltérő vonás. Emlékeimben egészen másmilyen volt egy angol otthon. De ha jobban megnézzük, többé-kevésbé egybemosódik ez a három terület: a brit, a francia és a középeurópai, ez utóbbihoz pedig hasonlít egy kicsit az északi.

Irodalmi vonatkozásban az összehasonlítás meglepő: Ibsen, Hjalmar Söderberg és sok más északi író hősnőinek a személyisége elüt az angolul, németül vagy franciául olvasott regények hősnőinek a személyiségétől. Úgy éreztem, modern szellemükben több az idegenszerű, mint abban, amit akár magyar nővéreikről, akár francia, német, sőt angol nővéreikről is olvashattam.

Újra csak az a fontos tény világosodott meg előttem, hogy a magyarok finnugor nyelve, akár a finneké vagy az észteké, elsősorban olyan gondolatokat, olyan érzelmeket tolmácsolt, melyekben felismerhető a mi Nyugat-Európánk és Közép-Európa civilizációja. Mivel nem voltam romanista, és az újlatin nyelvű országokról csak nagyon korlátozott és kizárólag könyvekből szerzett ismereteim voltak, lehetetlen volt más összehasonlítási pontot találnom. Maradt még az oszmán török nyelv és a törökországi emlékeim. Kétségkívül ezeknek köszönhettem, hogy olyan konokul kutattam a magyar egzotikum után.

Erről egyébként mindenekelőtt a magyar barátaim akartak lebeszélni. Borzadtak tőle, hogy balkáninak vagy ázsiainak tartsák őket. Tekintetüket Nyugat felé fordították, és ha az ember Pest utcáin sétált, hajlott rá, hogy igazat adjon nekik, mert a Belváros leginkább Bécs belvárosára emlékeztetett. Legfeljebb az éttermek konyhája lepett meg sajátos ízeivel. A többé-kevésbé jól értesült átutazó idegen ezt gondolta magyar jellegzetességnek. Nem tudták ugyanis, hogy ez a konyha nagyrészt csak azoknak a „különlegességeknek" a lemásolása, melyekből a Napkirály lakmározott versailles-i kastélyában, és melyektől a derék Fénelon olyan ékesszólóan óvta a trónörököst, lepocskondiázva az „ínycsiklandó ételek"-et. Kisgyerek voltam még, mikor újra és újra elolvastam a *Télémakhosz kalandjai*-t, ez volt az egyetlen könyv, melyet egyébként nagyon is köztársasági érzelmű apám adott a kezembe. Nos, a magyar egzotikum még csak nem is a magyar uralkodó osztály vagy a magyar középosztály konyhaművészetében rejlett.

Néhány héttel azután, hogy könyveiket elolvastam, elhatároztam, hogy felkeresem ezt a két írót, akik olyan kedvesen meghívtak. Kosztolányihoz Gyergyai kísért el, mert elég nehéz volt odatalálni abba a kicsit félreeső budai kerületbe, ahol egy kicsike kerttel körülvett házikóban lakott, feleségével és fiával. Nagy, világos helyiségbe léptünk be, előkelő, német polgári stílusban készült bútorok közé. Rögtön fojtogatni kezdte torkomat a levegőben kékellő dohányfüst. A „mester" egyfolytában dohányzott, dolgozóasztalán a hamutartó peremig volt csikkekkel. Hatalmas üvegajtó nyílt a budai hegyekre. A fogadtatás melegebb már nem is lehetett volna. Kosztolányi magas, elég barna bőrű férfi volt, fekete hajjal és nagy fekete szemekkel. Eleven, szinte már bőbeszédű ember szavait minduntalan élénk kézmozdulatokkal kísérte. A beszélgetést franciául kezdtük – Kosztolányi gördülékenyen, szaporán beszélte a franciát –, de mikor Kosztolányiné is bejött, áttértünk a magyarra, mert az asszony nem tudott olyan jól franciául, és szívesebben beszélt az anyanyelvén. Színésznő volt. Magas, karcsú, elegáns, pergő nyelvű asszony, nagyon temperamentumosnak látszott. Később megtudtam, hogy irodalmi körökben sok körülötte a szóbeszéd. Én csak azt láttam, hogy elegáns, szókimondó nő, aki nem riad vissza attól, hogy kimondja, amit gondol. Megtudtam, hogy van egy

fiuk is, aki elég sok gondot okoz nekik. A beszélgetés nagyon fesztelen volt. Én inkább csak figyeltem, nem kérdeztem semmit, hiszen mint már mondtam, nem riportot készíteni jöttem, hanem hogy megismerkedjem a kor magyar irodalmának egyik vezéralakjával.

A csapongó beszélgetésből úgy vettem ki, hogy Kosztolányi ki nem állhatja Ady Endrét, aki pedig már öt esztendeje halott volt. Szinte ingerelte a halott költő hírneve. Nem vitatkoztam. Tudtam, hogy az irodalmi versengések könyörtelenek, és ez hamarosan be is igazolódott, mert röviddel ezután Kosztolányi valóságos polémiát robbantott ki, mintegy perbe fogva Ady Endrét.

Ha jól meggondoljuk, érthető volt ez a tiltakozás a magyar olvasóközönség egy részének Ady-kultusza ellen. Kosztolányi „nyugatos" volt, azoknak a magyar nyelvű íróknak hosszú lajstromára iratkozott fel, akik a századok folyamán az angol, francia, német és természetesen az antik szellemű kultúrát képviselték. Kiemelkedett közülük kitűnő stílusával és fölényes nyelvművészetével, mely rangot és tekintélyt adott neki, de épp ezért volt ellentétes a véleménye Adyéval, aki a Kárpátokon túlról jött ősök örökségét támasztotta fel. Nem így kiáltott-e fel Ady: „Góg és Magóg fia vagyok én"? És hozzáfűzte: „Verecke híres útján jöttem én / Fülembe még ősmagyar dal rivall." Sőt van egy rövid verse, melyben egyenesen azzal azonosítja magát, ami a leginkább igazán magyar, ami a honfoglaló magyarok hatalmát jelképezte, a lóval:

Kipányvázták a lelkemet,
Mert ficánkolt csikói tűzben,
Mert hiába korbácsoltam,
Hiába űztem, hiába űztem.

Ha láttok a magyar Mezőn
Véres, tajtékos, pányvás ménet:
Vágjátok el a kötelét,
Mert lélek az, bús magyar lélek.

A barbár erőknek ez a kitörése pontosan az ellenkezője volt mindannak, ami Kosztolányi szellemét vonzotta, a mértéknek, a józanságnak,

az érzelmek és ezzel együtt a nyelv harmóniájának. Közte és Ady között ott volt mindaz, ami Versailles kertjeit elválasztja azoktól a sztyeppektől, melyeken Tarasz Búiba vágtázik a lovával. És ha engem rögtön rabul ejtett Ady varázsa, és hívó szavára rögtön válasz ébredt bennem, ez pontosan azért volt, mert azt az egzotikumot testesítette meg, mely a nyelvi kifejezésen túl vonzott engem. Egzotikumot mondok, mivel barbárnak nevezni nem vagyok hajlandó embereket pusztán azért, mert egy másik civilizációhoz tartoznak. Volt sajátos személyiségük, és ez volt az a különbség, mely után kutattam. Miben magyarok a magyarok? Úgy éreztem, ezt a titkot fejthetem meg Ady verseiből, de Kosztolányi írásait olvashattam, amennyit akartam, mégsem találtam semmit, ami, ha szabad így mondanom, valamiféle személytelen eredetiséget fejezett volna ki. Mert Kosztolányinak, mint egyéniségnek voltak sajátosságai, melyek megkülönböztették minden más írótól és minden más embertől is. De az az egzotizmus, amire gondoltam, nem egyéni magatartásformákból áll, hanem ezeknél általánosabb állandó jegyekből. Más szóval, én azt kerestem, hogy mi is hát a lényege a magyar kultúrának, mi az, ami megkülönbözteti a némettől, az angoltól, a franciától, az északitól. És ami zavarba ejtett olyan író esetében, mint Kosztolányi, mint ahogy Babits, Szabó Dezső vagy Herczeg Ferenc esetében is, az volt, hogy sehogy sem tudtam kibogozni, mi az, amivel a gondolatok és az érzelmek valami egészen mást fejeznek ki, mint amit, árnyalatnyi eltéréssel, egyéb nyelveken is olvastam már. Közös sajátosságuk csak annyi volt, hogy ugyanazt a nyelvet használták, és hogy ez a nyelv olyan kategóriákat ismert, melyeket más nyelvek nem. Egyedül erre a nyelvi különbözőségre korlátozódnék a magyar kultúra?

Az sem világosította meg jobban a dolgot, amit Karinthytól olvastam. *Capillária* című művének levegőjében volt valami, ami *A pingvinek szigeté*-re emlékeztetett. Nem volt újdonság a nőgyűlölete sem. Írt erről eleget August Strindberg is, és ő volt az egyetlen északi író, aki ezt a nézetet vallotta. Régi téma volt, túlhaladottnak is éreztem. Engem már bosszantott ez a régi nóta. Mikor Skandináviában éltem, meggyőződhettem róla, hogy mennyivel barátságosabb egy feministább beállítottságú társadalom, s hogy mennyivel kellemesebb ott élni. A világháború után Franciaországban is megkezdődő női emancipáció

bizakodóvá tett, és amit később Magyarországon láttam, csak megerősített abban, hogy egy régi mintájú társadalomban valóban lehetetlenné vált az élet.

Mindezek után egy késő délután elmentem a Hadik kávéházba. A Collegiumtól nem messze, azon a hosszú sugárúton volt, mely akkoriban a kormányzó, Horthy Miklós nevét viselte, és amelyet azóta Bartók Béla útnak kereszteltek át.

A Hadik kávéház semmiben sem különbözött a többi kávéháztól, melyeket a fővárosi magyar értelmiség látogatott. Egy hatalmas terem volt, magas mennyezettel. Legbelül néhány összetolt asztal, az asztalfőn Karinthy. Fiatal, elég csinos, barna nő ült a jobbján, egyszerűen volt öltözve, mégis volt benne valami báj. Már első látásra az volt a benyomásom, hogy nem mindennapi ember. Tüntetően fesztelen volt, és látszott, hogy roppantul szeret hatást kelteni. A többiek mind férfiak voltak. A mester megszokott asztaltársasága, barátok, ismerősök. Úgy ülték körül Karinthyt, akár egy királyt az udvara. Kemény vita folyt, és a mesteré volt a döntő szó. Mindenkit meglepett, hogy betoppantam, csak Karinthyt nem, aki baráti szavakkal üdvözölt. Egy francia a Hadik törzsasztalánál kisebbfajta eseményt jelentett, tisztelgést a magyar irodalom előtt, Karinthy személyének szóló elismerést. Újra csak azt éreztem, mekkora súllyal nehezedik rám hazám tekintélye. De nehéz is franciának lenni és ráadásul Párizsból érkezni! Eszembe jutott, amit Jean Delavaud mondott 1918. november 12-én Stockholmban, és én is, akárcsak azon az estén ő, egyszerre ereklyehordozó szamárnak éreztem magamat.

A bemutatkozások és a kölcsönös üdvözlések után tovább folytatódott a beszélgetés, de hamarosan megszakította egy fiatalember érkezése, akit annak az újságnak a szerkesztőségéből küldtek, amelyikbe Karinthy írt. A fiú Karinthy aznap estére ígért kéziratáért jött, melynek a reggeli számban kellett megjelennie. De a kézirat még nem volt készen, és a küldönccel kíméletlenül közölték, hogy jöjjön vissza később. Ez a közjáték véget vetett a beszélgetésnek. A mester átült egy távolabbi asztalhoz, hogy lekörmölje a tárcát vagy humoros karcolatot, melyet a főszerkesztő várt. Élni kell valamiből, mondta nekem később Karinthy, s tele volt keserűséggel e mindennapi rabszolgamunka miatt.

Míg ő teljesítette penzumát, én a többieket figyeltem, akik az összetolt asztalokat körülülték. Újra megindult a beszélgetés, de itt-ott már kis csoportok különültek el. Észrevettem, hogy Karinthyné lelkesen beszél. Azon gondolkoztam, vajon milyen ember lehet. Mindenesetre egészen más volt, mint Kosztolányiné, és nem tudom, miért, valahogy úgy éreztem, hogy veszedelmesebb nála. Később a pletykákból megtudtam, hogy a Karinthy házaspárnak voltak ugyancsak viharos pillanatai, és ez nem tette könnyűvé az író életét. Talán innen eredt a nőgyűlölete. Érdekes volna megtudni, gondoltam, hogyan él egy magyar házaspár. Hármat már ismertem. A legnagyobb egyetértést Babits és a költőnője közt láttam.

Mikor ezen az estén visszatértem a Collegiumba, elgondoltam, hogy valójában nem sokat tudok a magyar életről. Azon töprengtem, vajon mivel magyarázható, hogy ilyen éles ellentétben állnak a Nyugat, pontosabban a Párizs felé forduló irodalmi körök a többi társadalmi osztállyal ebben az elmaradott országban, mely még mindig feudalizmusban él, és „semmit sem tanult és semmit sem felejtett". Kosztolányi úgy gondolkodik, mint bármelyik francia liberális polgár, és Karinthy ugyanúgy nem fukarkodik bírálattal és háborgással, mint akár Georges Duhamel. Mi folyik hát itt?

Beszélgetés egy asztal körül

Röviddel ezután, egy szombat este az Eötvös Collegium öregdiák-találkozójára mentem el, a Gellért Szálló kávézójába, ahol az egykori tanulótársak havonta egyszer összejöttek. Itt találkoztam Horváth Jánossal, akit tanítványaim és mások is *a* nagy magyar irodalomtörténésznek tartottak. Hincz, ismét csak Hincz, elolvastatta velem Ady Endréről írt kis tanulmányát, és szegény fiúnak megint csak csalódást kellett okoznom, amikor bevallottam neki, hogy ez szerintem bizony „nem sok vizet zavar". Mindamellett a könyv arra vallott, hogy írója mégiscsak megértett valamit a nagy költőből, és ez ritkaságszámba ment azokban a konzervatív körökben, melyekhez Horváth János is minden bizonnyal tartozott. Beszélgetni kezdtünk, és én elmondtam neki egyet-mást abból, ami zavarba ejtett. „Az a kevés, amit az önök

irodalmából elolvashattam, úgy érzem, nem különbözik lényegesen mindattól, amit másutt, más nyelven már alkalmam volt olvasni" – mondtam. Hozzáfűztem, hogy abból, amit olvastam, arra kellene következtetnem, hogy Magyarország viszonylag modern ország, más tapasztalataim viszont arra mutatnak, hogy javában benne él még a feudalizmusban. Horváth elmondta, hogy az irodalom és a képzőművészet a múlt század végétől kezdve tudatosan elnyugatiasodott, mert ebben a korszakban részlegesen modernizálódott az ország. Az ipar és a kereskedelem fejlődése megteremtett egy új társadalmi osztályt, a bankárok, kereskedők és üzletemberek osztályát. Sokan megvagyonosodtak közülük, sőt némelyikükből fontos személyiség lett, abban a királyságban, melyet pedig kizárólagosan a nemesség irányít, és melynek kormányrúdját mindig is az arisztokrácia tartotta a kezében. Ezekből az új urakból, mármint a kapitalistákból, nem is egy felcsapott mecénásnak. Mivel az volt a legfőbb gondjuk, hogy szellemiekben is, technikában is ugyanolyan magas szintre emelkedjenek, mint a nagy nyugati nemzetek, mindent elkövetnek, hogy elősegítsék egy olyan életmód kialakítását, mely nagyjából hasonlít ahhoz, amit Németországban, Franciaországban, Angliában láttak. A hatalom, Magyarországon is, Bécsben is, teret engedett ennek a törekvésnek, melyről azt gondolta, hogy ha okosan kézben tartja, hasznot húzhat belőle. Az emberben az a csalóka remény ébredhetett, hogy most már a liberalizmus uralkodik, s felvirágozhat egy olyan sajtó és egy olyan irodalom, mely nyitott a világ áramlataira. Új folyóiratok születtek, olyan társaságok alakultak, mint a Galilei-kör, ahol szabadelvű gondolkodók nyíltan kimondhatták gondolataikat. Értelmiségi csoportok a magyar társadalom és mindenféle tudomány iránt kezdtek érdeklődni. Valamelyest a szellemi kibontakozás évei voltak ezek a háború előtti esztendők. Többé-kevésbé átvették az új külföldi áramlatokat is. A német művészetet felrázó szecessziós mozgalom tért hódított az osztrák és a magyar művészetben is. Festők mentek Párizsba, és felfedezték az impresszionizmust. A művelt, franciául is jól tudó közönség felfedezte Baudelaire-t, Verlaine-t, Maupassant-t, Zolát stb. Az „értelmiség", vagy, modernebb kifejezéssel, az „intelligencia" a fejébe vette, hogy olyan műveket fog alkotni, melyek sem művészi, sem emberi értékben

nem maradnak el azok mögött, melyeket szerte a világban csodálnak. Nem szolgai utánzásról volt szó, önkifejezésre törekedtek, meg akarván őrizni személyiségük függetlenségét, ami nem volt könnyű, és nem is mindig sikerült teljesen. Az irodalomban hozzá kellett csiszolni a magyar nyelvet új feladatához, és ezzel magyarázható, hogy amit a századfordulóig írtak, stílusban és kifejezésmódban egy kicsit már túlhaladottnak tűnik.

A beszélgetésbe hamarosan belefolyt az egész asztaltársaság. A téma minden magyart közelről érintett. Mindannyiukon látszott, és el is mondták, hogy nem tudnak sajnálkozás nélkül gondolni erre a közelmúltra, melynek a háború és a vereség hirtelen véget vetett. Fényesnek látták ezt a rövid időszakot, és nosztalgiával gondoltak rá vissza. Úgy éreztem, nekik kell szögeznem a kérdést: „Boldogabbak voltak az Osztrák–Magyar Monarchia idejében?" „Igen" – felelte Sebestyén Irén apja, s a lánya is, a turkológus Németh Gyula felesége és a társaság egyetlen nőtagja, élénken helyeselt. „Igen – folytatta a férfi –, mert akkor legalább reménykedhettünk, hogy Magyarországot olyan modern állammá tehetjük, mely megszabadul a múlt minden nyűgétől."

A válasz nem tudott kielégíteni. Újra csak feltettem az örökkön visszatérő kérdést, mely nem hagyott nyugodni: „És ez a modern állam, ahogy ön értelmezi, magyar volna még? Nem válna-e belőle, szükségképpen, egy nyugati típusú állam egyszerű másolata? És mi lenne a sajátos magyar kultúrával?" Horváth így felelt: „Ha ön az egzotikumot látja a magyarság sajátos jellemzőjének, igaza van, de akkor azt is el kell fogadnia, hogy az igazi Magyarország éppen ez az elmaradott ország, ahol ön is olyan rosszul érzi magát. Ezt kívánná nekünk?" Majd hozzáfűzte: „Ha a honfoglaló magyarok megmaradtak volna olyannak, amilyenek voltak, ugyan mennyi ideig maradhattak volna meg Európa szívében? Az első korszerűsítést az első magyar király valósította meg, így mentette meg a magyarokat. Kereszténységet csinált belőlük; királyságot alapított, mely megfelelt a kor követelményeinek, ezért tudtunk életben maradni. Aztán a XVIII. század végén és a XIX. elején újra modernizálódtunk, de soha nem tudtuk a korunkat tökéletesen utolérni, mert a múlt erőinek mindig túl nagy hatalma volt." Hirtelen elhallgatott, mintha azon kapta volna magát, hogy túl messzire ment.

Ebben a király nélküli államban, mely nemrégiben rendezkedett be, híre-hamva sem volt már a végnapjait élő Habsburg-monarchia liberális nekibuzdulásainak. Jobb volt bölcsen hallgatni.

Figyelmeztető jel volt ez, amit hallottam: az ezen az estén körülöttem ülő középosztálybeli értelmiség véleményének és érzelmeinek visszhangja. Tudomásul vettem, hogy nem nagyon politizálnak. A politikai elnyomás sokkal kevésbé bántotta őket, mint anyagi körülményeik romlása és társadalmi tekintélyük elvesztése. A feudalizmus erőszakos visszatérése politikai szemszögből valójában nem érintette őket. Nekik csak az volt a fontos, hogy munkájukat elláthassák és lelkiismeretesen teljesítsék a feladatukat. Csaknem valamennyien tudósok és tanárok voltak. Ha nem hangoztattak „destruktív" eszméket, a rendszer nemigen szólt bele kutatómunkájukba. Ha beleásták magukat bűvös könyveikbe, vagy bezárkóztak a laboratóriumaikba, békén hagyták őket, ha pedig munkájukkal olyan fényes sikert arattak, hogy a külföld is felfigyelt rá, még némi megtisztelő megkülönböztetésben is részesülhettek. Nem járt-e a tanszék professzorainak az annyira irigyelt „méltóságos úr" cím? Akár egy nemesnek!

Hazafelé menet újra eszembe jutott Kosztolányi és Karinthy. Rajtuk érződött, hogy nem értenek egyet azzal, ami a közéletben történik, de óvakodtak tőle, hogy ezt világgá kürtöljék. Írásaikból kiérződött. Abból, ahogy beszéltek, már sokkal kevésbé. Minden bizonnyal liberális szellemek voltak, de gondosan ügyeltek rá, hogy el ne szólják magukat. És alapjában véve elsősorban az ember és nem a társadalom tanulmányozása érdekelte őket. Ebben emlékeztettek a mi XVII. századi klasszikusainkra: ők is az emberi lélek rejtelmeibe próbáltak behatolni, de a társadalmi állapotokról, melyek közt ezek a „lelkek" és ők maguk is éltek, semmit sem tudtak, vagy úgy tettek, mintha semmit sem tudnának. Legfeljebb az egyes szereplők: Tartuffe, az úrhatnám polgár, és a többiek viselkedéséből adódó általános elmélkedések árultak el némi társadalomkritikát. Ahhoz, hogy szenvedélyesebb szemrehányást is halljunk, meg kellett várni Lesage-t vagy Beaumarchais-t. Klasszikusaink nem hozták szóba a társadalmat, melyben csak oly nagy elővigyázattal és gyakran oly sok kockázattal mozoghattak. Az olyan eset, mint Vaubané, kivétel. Elég volt egy apró ballépés, és

az ember kegyvesztett lett, ami a pályája végét jelentette, és sokszor a szabadságot is elveszítette. Jóllehet előfordult, hogy az ellenszegülő maga is abból a rétegből került ki, mely a népet elnyomta. Naiv irodalomtanáromat, aki a gimnáziumban tanított, valósággal lázba hozta a nagy francia klasszicizmus, és eszébe sem jutott, hogy lelkesedését lehűthetné, ha felidézné magában, hogy milyen is volt az ország „valóságos" állapota, hogy az *ancien régime* egyik legszektásabb pajzsvivőjének híressé vált szavát idézzem. Most, hogy visszakerültem egy olyan világba, melyről azt hittem, végérvényesen elmúlt már, kétszeresen is átéreztem ezt. Én úgy tudtam, a feudális társadalom és az abszolutizmus utolsó bástyája a cári Oroszország volt, mely nagy robajjal összeomlott 1917-ben, holott csak tudatlanságom hitethette el velem, hogy nem maradt semmi nyoma Európában. Végül is meg kellett értenem, miért zárkózott be egy Kosztolányi az irodalom elefántcsonttornyába, és hogy Karinthy miért az egész emberiségbe köt bele, leleplezve hibáit, következetlenségeit, nevetségességét. Szívesebben rajzolt torzképet, sokszor komiszat is, semmint hogy rámutasson magának a társadalomnak a vétkeire.

Párizsban elég régen megismerkedtem már a marxizmus tételeivel. Tanárunk volt Charles Andler, a téma legnagyobbra tartott francia szakértőinek egyike, és Lucien Herr is, az École Normale Supérieure könyvtárának teljhatalmú ura, aki a szocialista mozgalmak történetének csalhatatlan doktora volt. Mi, germanisták, miután éppen Karl Marx, Engels és különféle német szocialista mozgalmak képviselőinek műveit kellett tanulmányoznunk, elég pontos ismereteket szereztünk minderről. Így érzékenyebbek is lettünk a társadalmi jelenségekre. Jean Jaurès a mi intézetünkben végzett, és ránk hagyott egy szocialista tanulmányt a forradalomról. Tanulótársaim közül többen is foglalkoztak azzal, hogy tanulmányozzák egy-egy társadalmi osztály helyzetét nemzeti történelmünk egyik vagy másik időszakában. Így hát szükségképpen rögtön ráirányítottam a tekintetemet erre a magyar társadalomra, melyben még ki tudja, mennyi ideig kell élnem.

Ráadásul mindig is nagyon érdekelt minden, aminek politikai vonatkozása volt, még az is, amit ma „malom alatti politikának" hívnak. Alain és Anatole France olvasása csak megerősített benne,

hogy a dolgoknak olyan szemléletéről van szó, melyet nem szabad elhanyagolni.

Gyergyainak, aki megkérdezte, mi a véleményem Kosztolányiról és Karinthyról, nyíltan megvallottam tanácstalanságomat. Ekkor mesélte el nekem, hogy mielőtt tanítani jött volna a Collegiumba, óraadó tanár volt egy gimnáziumban és egyidejűleg házitanítója egy fiatalembernek, aki a rokona Lukács Györgynek, annak az esztétának és irodalomtörténésznek, aki az elmúlt néhány évben elég ismert lett a francia értelmiség bizonyos köreiben. Egyike volt azoknak a nagypolgároknak, akik az első világháborút megelőző években sok magyar értelmiségi tudatában fontos helyet foglaltak el. Mivel szerepet játszott az 1918–19-es eseményekben, száműzetésbe kellett mennie. Élete egy részét Németországban töltötte, részt vett a filozófiai és irodalmi életben. Írásait többnyire németül jelentette meg, és az igazat megvallva, olyan is volt, mint egy német értelmiségi. Azok közé a magyar szellemek közé tartozott, akik a német iskolán nevelkedtek, és nem a magyar világba tartoztak. Egyike volt az elméleti marxizmus zászlóvivőinek. Emlékeztetett egy kicsit a dán Georg Brandes-re, azzal a különbséggel, hogy Brandes nem fitogtatta marxista eszméit, és jobban ismerte a francia és angol világot. Persze, Lukács is elég jól tudott franciául, mint az ő köreiben mindenki. Az a korszak volt ez, mikor tűrhető francia nyelvismeret nélkül nem is számíthatott valaki művelt embernek.

Engem Lukács nem érdekelt különösebben, mert egyáltalán nem éreztem jellegzetes magyar értelmiséginek. Túlságosan is hasonlított azokra a német értelmiségiekre, akikkel volt alkalmam találkozni. Csak hosszú évek múltán ismerkedtem meg vele, 1948 végén, a párizsi Magyar Intézet egyik fogadásán. Emlékszem, hogy sokáig kérdezgetett a híres Marshall-terv franciaországi hatásairól. Azon töprengett, hogy vajon eredményes lesz-e ez a terv. E tekintetben megnyugtattam, és elsoroltam a már elért eredményeket. Ez gondolkodóba ejtette és láthatóan felkavarta, de olyan időszaka volt ez a magyar történelemnek, mikor nem illett az embereket nagyon sarokba szorítani. Nem beszélhettek szabadon.

Szóval, Gyergyai ezúttal kilépett szokott hallgatagságából, és mesélt nekem régi dolgokról, én pedig egyszerre megláttam ebben az odaadó

katolikusban az embert, aki legalább egy részét nagyon is átérezte azoknak a borzalmaknak, melyeket hazája átélt. Hogy nem keveredett bele semmibe, azt csak annak köszönhette, hogy éppen egy svájci internálótáborban volt, miután, mint már említettem, korábban már megjárta a noirmoutier-i fogolytábort is, melyet Kuncz Aladár mélységesen megrázó könyve tett halhatatlanná a magyar irodalomban.

Így hát Magyarország mégsem volt teljes egészében a feudális abszolutizmus országa. A vesztett háború ugyan újra a legsötétebb reakció kezébe adta sorsát, de a hamu alatt ott izzott a parázs, készen rá, hogy újra lángra lobbanjon, mihelyst valami fel tudja szítani. Mindaz, aminek tanúja lehettem, tragikus előrevetítése volt annak, amit mi is megéltünk később Franciaországban, amikor amaz „isteni meglepetés”[12] kiszolgáltatott bennünket egy könyörtelen ellenségnek, a nem remélt diadal mámorában tobzódó árulóknak.

Jaj, hogy is sejthettem volna akkor, hogy tizenöt esztendővel később Franciaország kerül majd olyan helyzetbe, mely sok tekintetben hasonlít ahhoz, amelytől most Magyarország szenvedett?

De addig is: most megtudtam, hogy nemcsak egy, hanem több Magyarország is létezik, és hogy kutatásomhoz több időre és erőfeszítésre lesz szükségem, mint gondoltam.

A franciák szemszögéből

Minthogy azért voltam Magyarországon, hogy megtanuljak magyarul és a magyar nyelv közvetítésével – mert végül is a magyar nyelv volt a tanulmányaim tárgya – megismerjem a magyar életet és a magyar kultúrát, nem nagyon törtem magam, hogy fölvegyem a kapcsolatot azzal a néhány itt élő franciával, akik egy ugyancsak kis lélekszámú kolóniát alkottak. Legtöbbjük a háború előtt telepedett le az országban, és a háború alatt itt maradtak. A hadköteles férfiakat először gyűjtőtáborokba vitték, de hamarosan ki is engedték őket, és visszatérhettek munkájukhoz. Egyiknek-másiknak, de lehet, hogy mindannyioknak,

[12] Charles Maurras zsidóellenes, királypárti író és politikus beszélt „isteni meglepetésről” 1940-ben, a Vichy-kormány megalakulásakor.

még jól is jött ez, mert így megúszták a francia mozgósítást, és nyugodt napokat élhettek. Volt, akit a francia követség ezért katonaszökevénynek tekintett, és ezeknek a helyzete elég bizonytalanná vált. Ami a nőket illeti, ők továbbra is ugyanúgy éltek, mint addig, és csak az ország helyzetéből adódó nehézségekkel kellett megküzdeniük, mikor a hadihelyzet már nagyon rosszra fordult, és nekik is kijutott az élelmezési és egyéb anyagi és erkölcsi természetű gondokból. Később új emberekkel is bővült a francia kolónia, de ezek már valahogy kiríttak a többiek közül, mert nehezen illeszkedtek bele a magyarországi életbe. A régiek viszont jól meghonosodtak. Több férfi ide nősült, magyar módra élt, kitűnően beszélte az ország nyelvét, és társasága csak magyarokból állt. Mások többé-kevésbé megőrizték nemzeti hovatartozásukat. Ez inkább a műveltebb rétegnél volt így. Ők, bármilyen furcsa is, valósággal viszolyogtak tőle, hogy magyarul beszéljenek. Olyan is akadt köztük, aki alig pár szót pötyögött csak, és éppen hogy meg tudta értetni magát a „bennszülöttekkel". Ennek ellenére úgy éltek a magyarok közt, mint hal a vízben. Ez a műveltebb réteg főleg franciatanításból élt. Némelyikük kimondottan jó anyagi körülményeket tudott teremteni magának azzal, hogy magánórákat adott az előkelő vagy legalábbis gazdag réteg tagjainak. Tagadhatatlan tekintélyük volt, és sokszor befolyásos összeköttetéseket is szereztek. Természetesen sem a férfiak, sem a nők (elég sok volt köztük a nő) nem ártották bele magukat a politikába, és csöppet sem háborodtak föl az itt uralkodó feudalizmus megnyilvánulásain. Bizonyos értelemben igazi emigránsok voltak, a forradalom idejének emigránsaira emlékeztettek, holott nem politikai menekültekként jöttek ide. De ugyanolyan ellenséges érzülettel viseltettek eredeti hazájuk iránt, mint Magyarország uralkodó osztályai. Úgy gondolkoztak, ahogy a magyar konzervatív körökben illett. Így hát 1924-ben a baloldal győzelme ugyanúgy kétségbe ejtette őket, mint előkelő ügyfeleiket. Már ha egyáltalán figyeltek arra, ami Franciaországban történt. A legműveltebbek is csak azt kísérték figyelemmel, ami a francia irodalmi, művészeti és divatberkekben zajlott. Olvasták a *Nouvelles Littéraires*-t, az olyan folyóiratokat, mint a *Nouvelle Revue Française,* az elmaradhatatlan *Revue des deux Mondes,* a nemrégiben született *Revue de Paris,* a *Mercure*

de France, a *Revue Hebdomadaire* stb. Napilapot ritkán olvastak, szinte kizárólag csak a férfiak, olyankor, ha elidőzgettek valamelyik divatos kávéházban, és éppen ráleltek a *Temps* legfrissebb számára. Igaz, hogy ez a lap az újsággá változott polgárság volt. Nem tudták, ki kormányozza Franciaországot, de a legújabb Goncourt-díjas regényt olvasták. Így kielégíthették annak az előkelő társaságnak az igényeit, amelyikben megfordultak. Egyik-másik ilyen nyelvtanár még fontos szerephez is jutott. Ők voltak azok, akik a felső tízezer egy részét a francia ügyekről tájékoztatták. Az egyik miniszter hetente egyszer vagy kétszer rendszeresen meghívta villásreggelire franciatanárját vagy -tanárnőjét, pontosan úgy, ahogy ezt napjainkban az államférfiak vagy a fontos nemzetközi szerepet betöltő személyiségek teszik. Az illető politikus gyakorolhatta a franciát, úgy frissíthette fel tudását, hogy drága idejéből erre a lehető legkevesebbet szánt. Nem egy nyelvtanárt ismertem, férfiakat is, nőket is, akik rendkívül magas óradíjat kaptak. Egy tanárnő, akinek a módszere különösen eredményesnek bizonyult, egy hónap alatt megkereshetett annyit, amennyit nekem a kegyes francia állam egy esztendőre juttatott. Az ilyen munkát végző férfiak és nők sokszor bizalmas kapcsolatba kerültek tanítványaikkal, és ezáltal a magyar élet titkaiba is betekintést nyertek.

Hamarosan felfedeztem, hogy egyik-másik ilyen magántanár figyelemre méltó szerepet játszik a két ország kapcsolatában. Azt viszont már nehezebb volt meghatározni, miben állt a befolyásuk. És hogy milyen irányú volt. De Vrégille, a francia konzul, akit említettem már, nagyon hamar a tudomásomra hozta, amit észrevett. Sőt azt tanácsolta, ismerkedjem meg néhány Magyarországon élő franciával, már csak azért is, hogy lemérjem, milyen hatással vannak a fontosabb magyar személyiségek magatartására. Bizonygatta, hogy „ezek az emberek", akik sokszor már nem is érzik Franciaországot szülőhazájuknak, bizonyos körülmények között képesek lennének rá, hogy keresztezzék a mi diplomáciánk tevékenységét, ha az cselekvésre szánná el magát. Ezt próbálta folyton megértetni a Külügyminisztériummal is. Sőt úgy érezte, össze kell hoznia engem az egyik ilyen nyelvtanárnővel, akit érdekesebbnek tartott a többinél, és akit itt csak a becenevén, Zsónak fogok nevezni. Így szólította minden jó barátja. Története tipikus volt.

A háború előtt jött franciatanárnőnek az egyik legelőkelőbb leánynevelő intézetbe, ahol ragyogó sikereket ért el. Úgyhogy végül ott is hagyta ezt az intézményt, hogy „a saját lábára álljon". Feleségül ment egy francia magántanárhoz, egy igen művelt férfihoz, majd hamarosan el is vált, hogy úgy mondjam, baráti megegyezéssel, akkori szemérmes szóval: „összeférhetetlenség" miatt. Ahogy múltak az évek, válogatott klientélát teremtett magának az arisztokrácia és a nagypolgárság körében. Azt meg kell adni, hogy tanítani tudott, és ismerte a legfrissebb irodalmi újdonságokat. Magyarul elég jól megtanult, és minden érdekelte, ami ezen a nyelven jelent meg, így aztán sok ismeretséget kötött irodalmi körökben. Sőt barátság fűzte több „liberális" vagy még haladóbb gondolkozású emberhez is.

Megismerkedtem hát vele. Ő is örült, hogy találkozhat egy olyan értelmiségivel, egy egyetemi tanárral, aki egyenesen Párizsból érkezett, és ráadásul nemrégiben végzett az École Normale Supérieureön, melynek sokkal nagyobb a hírneve Franciaországon kívül, mint odahaza. Jól jött neki, hogy felfrissíthette velem a franciát, mert azok közé a kevesek közé tartozott, akik szükségét érezték, hogy minden nyáron elmenjenek Franciaországba. Meghívott magához, és megismertetett jó néhány olyan emberrel, akivel összejárt. Észrevettem, hogy valóban ügyesen forog az emberek között, és bejáratos a legkülönbözőbb személyiségekhez. Mivel minden érdekelte, gyorsan felfedezte, hogy mi az én politikai álláspontom. Mondanom sem kell, hogy nem egyezett az övével, már amennyiben ő egyáltalán érdeklődött a közügyek iránt. Azzal tisztában volt, hogy szinte minden magyar milyen nyomorúságos körülmények közt él. Szigorúan elítélte az uralkodó osztály viselkedését, de nem lázadt ellene, és fel sem merült benne, hogy esetleg egy politikai megmozdulás javíthatna a helyzeten. Visszasírta a háború előtti időket. Nem mintha az a rendszer „liberálisabb" lett volna, hanem mert akkoriban olyan aranyélet volt itt, aminek azóta híre-hamva sincs. Neki is, mint oly sok magyarnak és oly sok idegennek is, aki itt élt az idő tájt, ezek az évek voltak a „boldog békeidők". De ez a megszépült múlt csak néhány kiváltságosnak volt szép, akárcsak nálunk Franciaországban, és nekem mindig ökölbe szorult a kezem, valahányszor ezeket az állítólagos „boldog

békeidőket" hallottam emlegetni, akár Budapesten, akár Bécsben, akár Párizsban. Én bizony nem tartoztam ezek közé a kiváltságosok közé.

De akárhogyan is, mégiscsak neki köszönhetem, hogy bejuthattam olyan körökbe, melyeket nélküle soha meg nem ismerhetek. És akkor ugyancsak szűkösek maradtak volna az ismereteim a magyarországi életről.

Természetesen akadtak itt olyan francia állampolgárok is, akik nem tanításból éltek. Egy párizsi barátom értesítette Budapestre jöttömről egyik gyerekkori pajtását, akiből női fodrász lett. Előkelő fodrászszalonja volt, idejárt az úri társaság. Ő is befolyásos kapcsolatokra tett szert, és tele volt bizalmas értesülésekkel, melyeket vendégei akaratlanul is elfecsegtek neki. De mivel a világon semmi dolga nem volt a francia diplomáciai képviselettel, ezek a hölgyek nem árthattak senkinek, még ha előfordult is időnként, hogy többet beszéltek a kelleténél. Ami fodrász barátunkat illeti, az ő legfőbb kedvtelése a szoknyavadászat volt. Egész kis háremet gyűjtött maga köré gondosan kiválogatott fodrászlányokból. Kitűnően megtanult magyarul, és senki sem volt nála jártasabb az udvarlás „mesterségében". Hamar rájöttem, hogy nemigen várhatok tőle semmit, bár kedves, egyszerű, jó fiú volt, alkalmazottai, akikkel „francia módra" viselkedett, imádták, amin vetélytársai persze meg is botránkoztak. De a politika iránt tökéletesen közömbös volt, hisz a szalonján kívül semmi sem érdekelte, és egyetlen gondja az volt, hogy mindig ilyen jól menjen az üzlet.

Aztán voltak itt más franciák is, nem is szólva két vagy három úgynevezett „tekintélyes személyiségről", mint például annak a nagy périgord-i cégnek a képviselője, aki nagyban vásárolt fel libamájat, hogy Franciaországba szállíttassa, ahol is „francia módra", vagy ha úgy tetszik, périgord-i módra elkészítették. Magyarország nagy libamájtermelő volt, sok libát neveltek itt. A máj legnagyobb része kivitelre került, és a magyar tenyésztők legjobb vevője ekkoriban Franciaország volt. Egy másik francia a borászathoz készült parafa dugókkal kereskedett. A Coty parfümgyárnak is volt itt egy képviselője, egy hadirokkant, akiről megtudtam, hogy kiugrott pap, de a hajtókája tele volt

háborús kitüntetésekkel, és azok közé a kevesek közé tartozott, akikkel a konzulátuson tisztelettel bántak.

Kevés volt az itt élő francia, de nem voltak sokan az átutazók sem. Többnyire újságírók, néhány kereskedelmi képviselő és nagy ritkán turisták.

Majd elfelejtkeztem a *Havas* és a *Temps* sajtóügynökségek tudósítóiról. Magyarul egyikük sem tudott egy árva szót sem. Információikat magyar alkalmazottaiktól szerezték be, akik, természetesen, jobbára csak elég irányzatos felvilágosításokkal szolgálhattak. Legtöbbjük újságíró volt, akik viszonylag biztos állást találtak itt, és azon voltak, hogy egyszerre szolgáljanak két urat, munkaadóikat és a magyar kormányhatóságot. Ez annál is könnyebben ment, mivel a szóban forgó munkaadók tárgyilagosság tekintetében nem voltak nagyon szőrszálhasogatók. Ezeknek a tudósítóknak semmi kedvük nem volt ujjat húzni a helyi hatóságokkal, jól tudván, hogy hivataluk nem szereti az ilyen jellegű bonyodalmakat. Bánták is ők, ha ezt az információ sínyli meg!

Tény, hogy a tájékozódás a mi Budapesten szolgálatot teljesítő diplomatáinknak is sok gondot okozott. Az élő nyelvek ismerete nem volt nagy erősségük. Jó, ha angolul pötyögtek néhányan valamicskét. Azt már hiába is kívánták volna tőlük, hogy csak egy oldalnyi német szöveget is elolvassanak. Ami pedig jó szolgálatot tehetett volna nekik, lévén, hogy a kormány félhivatalos lapja, a *Pester Lloyd*, egy kicsit a mi *Temps*-unk megfelelője, elejétől a végéig németül íródott. Azzal kapcsolatosan, ami magyar nyelven jelent meg, teljesen ki voltak szolgáltatva annak, amit alkalmazottaik fordítottak le nekik, vagyis azok a magyar hírszolgáltatók, akik többé-kevésbé tudtak franciául, és akikről soha nem lehetett tudni, nincsenek-e egyúttal kémkedéssel is megbízva. Ugyanez volt a helyzet a követség gépírónőivel is. Úgy gépelték le a Külügyminisztériumnak küldött tudósításokat, hogy azokról a magyar kormány előbb értesült, mint a francia miniszter, sőt mint a Külügyminisztérium Európai Osztálya. Ilyen körülmények között a francia közvélemény elé Magyarországról nem is juthatott el olyan tájékoztatás, ami ne lett volna tendenciózus. Iskolapéldája volt ez annak, amit ma „célzatos tájékoztatás”-nak nevezünk.

A francia diplomácia és Magyarország

A francia követség teljesen átalakult. Az ügyvivő, de Robien elment, még mielőtt az új követ, de Carbonnel megérkezett volna. Ez utóbbi hamarosan magához rendelt. Kedves ember volt, nagyon lelkiismeretes és nagyon gátlásos. Tudakozódott felőlem, és amit hallott, nyugtalanította. Majdhogynem holmi kétkulacsos, ha nem háromkulacsos ügynöknek festettek le előtte. De mivel semmiféle kompromittáló feladattal nem voltam megbízva, józanul mérlegelni kezdte, miért játszanék ilyen szerepet. Volt olyan őszinte, és ezért ma is hálás vagyok neki, hogy ezt a tudomásomra hozta. Elmondtam, milyen szándékkal jöttem Magyarországra: hogy megtanuljam a nyelvet, megírjam két doktori értekezésemet, és legjobb képességeim szerint felkészüljek rá, hogy elfoglaljam állásomat azon a finnugor nyelvészeti tanszéken, melyet párizsi pártfogóim akartak megalapítani az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján. Ez megnyugtatta. Kérdezgetni kezdett mindenféléről, az École Normale Supérieure-ről, felmenőimről, családomról stb. Látható megkönnyebbüléssel vette tudomásul, hogy több mint egy évig a stockholmi francia követség kötelékébe tartoztam, és Jean Delavaud volt a főnököm. Elmondta, milyen nagyra becsüli ezt a kitűnő embert, akit egy dologban marasztalt csak el: hogy beleártotta magát a politikába, jóllehet a francia politikusok olyan egyházellenesek, hogy az valósággal botrányos. Ő maga buzgó katolikus volt, és nagyon ragaszkodott az egyház hagyományaihoz. Hozzátette, hogy fiát is a Roches-i Iskolába íratta be, mely az idő tájt a francia úri társaságban a legjobb nevű intézetek közé számított. Egyúttal megkérdezte, nem tenném-e meg neki azt a szívességet, hogy egy kicsit foglalkozom a fiúval, mikor eljön hozzá az iskolai szünidőben. A jég megtört, és most már én is meg mertem kockáztatni, hogy egyetmást elmondjak neki. Hogy milyen képtelen dolognak tartom, ha a szememre vetik, hogy túl sokat járok össze a magyarokkal. Hogyan tanulhatnám meg nyelvüket, hogyan ismerhetném meg gondolkozásmódjukat, ha nem találkozom velük, éspedig minden társadalmi réteggel? Hát nem éppen ezért küldtek ide? És megkértem, mondja el, pontosan milyen politikai álláspontot foglal el Franciaország

Magyarországgal szemben. A kérdés zavarba hozta. Némi habozás után azt felelte, hogy a Külügyminisztériumtól csupán negatív utasításokat kapott. Azért van itt, hogy felügyeljen a trianoni szerződés kikötéseinek megtartására, semmi másért. A közeledés, ha csak szellemi téren is (az idő tájt nem használták a „kulturális" szót, ami germanizmusnak számított), szóba se jöhetett, így hát nem is szándékoztak olyan Francia Intézetet felállítani Budapesten, mint amilyet az úgynevezett „utódállamokban" alapítottak. Akárhogyan is, semmi olyat nem volt szabad megkockáztatnunk, ami gyanút kelthetett a kisantantbeli barátainkban és szövetségeseinkben. De Carbonnel becsületesen bevallotta, hogy csöppet sem lelkesedik ezért az irányvonalunkért. Igen találóan tapintott rá, hogy magatartásunk a csehek és a románok, kisebb mértékben a szerbek kezébe teszi Közép-Európa sorsát. Paléologue-gal értett egyet, és úgy vélte, hiba volt felszámolni az Osztrák-Magyar Monarchiát. Jól tudta, hogy az igazi hangadó a Quai d'Orsay-n Philippe Berthelot volt, és hogy, rajta keresztül, végső fokon Beneš döntött. De ezen kívül szinte semmit sem tudott a valóságos állapotokról, és az elmúlt évek történetéről még ennyit sem. Ő is poggyász nélkül kötött ki a Duna partján. Lényegesen többet én sem tudtam nála, de én legalább egyre inkább tudatában voltam tudatlanságomnak. Jól vigyáztam, hogy ezt ne éreztessem vele. Mégiscsak ő volt Franciaország hivatalos képviselője. Rangja és kora tiltotta számomra, hogy bármi olyat mondjak, amit zokon vehetne.

A későbbiekben lassanként kezdett komoly tárgyalófélnek tekinteni, mert azok az információk, melyeket a követségen keresztül vagy a *Havas* és a *Temps* sajtóügynökségekkel folytatott megbeszélések alkalmával kapott, nem elégítették ki, és egyre érdekesebbnek találta, hogy egybevesse őket azokkal a hírekkel, amiket én szolgáltattam neki. Nem is egyszer megállapíthatta, hogy az én értesüléseim megbízhatóbbak.

Mikor a nyári vakáció idejére visszatértem Párizsba, ugyanaz a légkör fogadott, mint a Külügyminisztériumban tett rutinlátogatásom alkalmával. Mint már említettem, én a Külföldi Francia Kulturális Intézmények kötelékébe tartoztam, melynek vezetője Naggiar főkonzul volt, aki éppen akkor tért haza kínai kiküldetéséből. A valóságban

sokkal inkább függtem a külföldre kiküldöttek, a „kooperálók” hivatalától, de ez a kifejezés akkoriban még nem létezett. Az intézmény vezetője, Roger Marx, egyúttal a Tudományos Gyakorlati Főiskola tanulmányi igazgatója is volt, és kelta etnológiával foglalkozott. Alacsony, kövérkés, rettenetesen bőbeszédű ember volt, akivel úgyszólván lehetetlen volt beszélgetni, mert egyszerűen nem hagyta az embert szóhoz jutni. Volt egy kitűnő helyettese, zsémbes, de aranyszívű, őrá maradt minden firkászmunka. Marx nagyon művelt volt, sok emberrel érintkezett, és kifogyhatatlan jóakarat lakozott benne. Fáradtságot nem ismert. Hajnalban érkezett-szokatlan óra ez a Quai d'Orsay-n és munkája sokszor a késő esti órákba is belenyúlt, minden iroda régóta üres volt már, mikor ő hazament. Munkabírása egyszerűen kolosszális volt. De ez mit sem változtatott azon, hogy az ember kétszer is meggondolta, hogy hozzá forduljon-e, mert egyszerűen képtelen volt bármit is végighallgatni. Az embernek ilyenkor végig kellett hallgatnia egy előadást, melynek témája sokszor igen távol esett attól, amit meg kellett volna beszélni. Utána, vigaszul, a helyetteséhez lehetett fordulni, aki nem volt ilyen ékesszóló, ám sokkal figyelmesebb. Marx nem szerette a magyarokat. A szemrehányásokhoz, melyekkel általában illették őket, hozzáfűzött még egyet, ami elég súlyosan esett latba és sajnos jogos is volt: az antiszemitizmusukat. Emiatt aztán nem volt hajlandó betenni a lábát Budapestre, pedig de Carbonnel úr nagyon várta már, hogy megbeszélhesse vele, milyen álláspontot foglaljon el a francia nyelv védelmében és általában Franciaország befolyásának tekintetében ebben a közép-európai országban. A nagykövet ugyanis magáévá tette néhány indítványomat. Arról volt szó, hogy az Eötvös Collegium és az irodalmi tanszék könyvtárát el kellene látni újabb francia kiadványokkal, és néhány diáknak, akik erre különösen rászolgáltak, franciaországi ösztöndíjat kellene juttatni, minthogy a Magyar Királyság az ösztöndíjait azok részére tartotta fenn, akik Németországba, Svájcba, Belgiumba vagy Angliába mentek. Franciaországot számkivetéssel sújtották, mert a kormány nem nyugodott bele a trianoni szerződésbe. Bár kénytelenek voltak elfogadni a szerződésben foglaltakat, bíztak benne, hogy egy nap majd mindezt újra napirendre lehet tűzni. Hogyan? Nem tudta senki, de továbbra is ugyanúgy nehezteltek ránk.

Jean Mistler már megpróbált kedvezményeket szerezni diákjainknak, de nehéz volt meghallgatásra találni Párizsban, ahol átmenetileg éppen a Külföldi Francia Kulturális Intézmények Hivatalához került. Sikerült visszatérnie Franciaországba, de semmi kedve sem volt eltemetkezni valami vidéki városban, hogy egy gimnáziumban francia irodalmat tanítson. Ez az állás a Quai d'Orsay-n lehetővé tette, hogy Párizsban maradjon, és jobban felkészüljön a politikai és irodalmi karrierre, melyre vágyott.

Ami a magyar ügyeket illeti, volt egy vita, melyre én nem gondolhattam, hisz senki sem tájékoztatott róla. Az úgynevezett Louis Eisenmann-ügyről volt szó. Erről először egy egyetemi fogadás alkalmával hallottam, melyet a Sorbonne termeiben rendeztek, és én is hivatalos voltam rá. Egy ötven körüli férfi-hegyes szakálla volt és vastag szemüvege-odajött hozzám, és megszólított: „Ugye, önt hívják Sauvageot-nak? Örülök, hogy találkoztunk, mert figyelmeztetnem kell valamire." És hozzáfűzte: „Eisenmann vagyok, az École Normale Supérieure volt diákja." Tudtomra adta, hogy a háború előtt ő vezette a bölcsészkaron a magyar művelődéstörténeti tanszéket, melyet a magyar és a francia állam alapított, és természetesen a tiszteletdíjat is megosztották, olyan arányban, hogy egy harmadrész Franciaországra, két harmadrész Magyarországra esett. A trianoni szerződés utáni új Magyarország nem volt hajlandó vállalni a költségeit ennek az oktatásnak, mely a háború kitörésével megszakadt. Eisenmann úgy vélte, hogy az új kormány köteles kifizetni neki a négy háborús esztendőre járó tiszteletdíját, mert ebben az időben a fizetés fel volt függesztve. A budapesti kormánynak azonban egyáltalán nem ez volt a véleménye, és erélyesen tiltakozott e követelés ellen, melynek, szerinte, semmiféle jogalapja nem volt.

Fogalmam sem volt, mennyiben érinthet engem ez a jogvita, de Eisenmann kertelés nélkül megmondta, hogy ha netalán a tudomására jutna, hogy visszaállítják az ő egykori tanszékét, azonnal cselekedni fog, és ebből nekem sok kellemetlenségem lehet. Ekkor értettem meg, hogy az ő szemében én valami tisztességtelen vetélytárs-féle vagyok. Választ sem várva sarkon fordult, és faképnél hagyott. Kisvártatva megkerestem Paul Boyer-t, az Élő Keleti Nyelvek Főiskolájának vezetőjét,

akit joggal éreztem egyik „pártfogóm”-nak, és elmondtam neki, mi történt. Tudott a dologról, hisz semmi sem kerülte el a figyelmét, ami az egyetemi berkekben lejátszódott. Elmesélte az ügy előzményeit, és hozzáfűzte: „Eisenmann ugyancsak jó szakember, csakhogy a tanszék, mely önre vár, a Lille utcai főiskolán lesz, és nem értem, mennyiben sértheti ez a finnugor oktatás Eisenmann valóságos vagy vélt jogait a Sorbonne-on lévő oktatással kapcsolatosan, mely a háború kitörésekor megszűnt. Végeredményben nem nyelvész, és az oktatás nyelvészeti részét ezelőtt is egy magyar lektor vállalta magára. Azon kívül Eisenmann most Csehszlovákiával foglalkozik, és ezzel nem nyeri meg a budapestiek rokonszenvét. Ne törődjön vele! Nem magára tartozik.”

Az ügy, legnagyobb megnyugvásomra, ennyiben is maradt volna, ha Magyarországra visszatértemkor gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter a fejébe nem veszi, hogy új magyar nyelvi és irodalmi tanszéket akar létesíteni és természetesen a Sorbonne-on. Az ötletet néhány magyar egyetemi tanár sugallta neki, akik nagy ártatlanul azt képzelték, hogy kineveztethetik oda magukat, és eltölthetnek néhány tanulságos és egyben kellemes esztendőt Párizsban – abban a Párizsban, melyről annyi magyar értelmiségi álmodott –, és ha visszatérnek, tisztelet-becsület övezi majd őket. Így aztán egy nap behívott magához Magyary Zoltán miniszteri tanácsos, a külföldi kapcsolatok irányítója, vagy ahogy ma mondanák, a külföldi kulturális kapcsolatok főigazgatója. Csodálkozva fedeztem fel, hogy ennek a magas állású magyar hivatalnoknak, aki valóban tökéletes mása volt annak a típusnak, melyet a mi újságíróink megrajzoltak, nehezére esett a francia beszéd. Jobban érezte magát az én társaságomban, mert velem az anyanyelvén beszélhetett. Annak, hogy magához kéretett, egyszerű oka volt: rövidesen Párizsba kellett mennie, hogy egy Franciaországgal való kulturális csereegyezmény megkötése céljából felvegye a kapcsolatot a francia hivatalos személyekkel. Minisztere, aki valószínűleg a kormány legkevésbé franciaellenes tagja volt, elérkezettnek látta az időt, hogy véget vessenek a magyar vezetők ellenséges magatartásának a francia kormánnyal szemben. Először a szellemi kapcsolatokkal lehetett próbálkozni, hiszen ezek, alapjában véve, nem jártak különösebb következményekkel. De, tisztában lévén hiányos

francia nyelvismeretével, Magyary szerette volna, ha kalauza és szükség esetén tolmácsa lennék. Klebelsberg grófnak elég jó volt a kapcsolata a francia követséggel, ennek köszönhettem ezt a feladatot, ami nem csupán kínos volt nekem, hanem ráadásul egy csomó kényes, sőt veszélyes elintéznivalót is tartogatott. Ehhez járult még egy bosszúság: Magyary útja júniusra volt tervbe véve, vagyis arra az időszakra, amikor amúgy is hazamentem volna Franciaországba a nyári szünidőre. Csak néhány napot szerettem volna Párizsban tölteni, mielőtt családdommal nyaralni megyek Franche-Comtéba, egy csöndes kis hegyi faluba, ahol a fejem búbjáig belevethetem magam a munkámba, most azonban minden felborult. De nem maradt más választásom. Magyary meg én együtt szálltunk vonatra, és nekem kellett „pátyolgatnom" – hogy Roger Marx szavával éljek –, elkísérnem a hivatalos fórumokhoz, ahová a követség irányította.

Szóval, sok egyéb mellett volt Magyary dossziéjában egy javaslat is, egy magyar nyelv- és irodalmi tanszék felállítására a Sorbonne-on. Magyarország hajlandó volt a költségek felét viselni. A Külügyminisztérium arra hivatkozott, hogy neki nem áll módjában beleszólni a bölcsészkar ügyeibe, és azt tanácsolta Magyarynak, hogy keresse fel az egyetem dékánját, de ide már nem kísértem el a magyar megbízottat, mert a Külügyminisztériumban rám parancsoltak, hogy maradjak nyugton, boldoguljanak egymással, ahogy tudnak. Nekem tulajdonképpen semmi közöm sem volt a tanszékhez, de mivel mégiscsak az egyetem kötelékébe tartoztam, úgy vélekedtek, hogy jelenlétem nem kívánatos, még tolmácsi minőségben sem. Így tehát soha nem tudtam meg pontosan, mi hangzott el egyik és másik részről. Később hallottam, hogy a tanszék az összehasonlító irodalomtörténet tanárát bízta meg, hogy foglalkozzék az üggyel, és tegyen jelentést róla. Jóval később jutott csak a fülembe, hogy az én nevem is elhangzott, mint esetleges jelölté, és hogy Baldensperger úr, az előadó leszögezte, hogy én egyáltalán nem jöhetek számításba a tanszéknél, mert nem nyelvészre van szükség, hanem irodalomtörténészre. De amennyire ezt a később történtekből kikövetkeztethettem, a tanszék egy franciát szándékozott kinevezni. Magyary viszont, ha nyíltan nem mondta is ki, magyar egyetemi tanárra gondolt, de még ma is úgy vélem, hogy

nem egy meghatározott személyre. Az eszmecsere tehát elég rosszul kezdődött.

Magyary látogatása után Roger Marx minden további nélkül a tudtomra adta, hogy megtiltja, hogy a jövőben ilyen jellegű megbízatást elvállaljak. Nem tetszett neki az az ember, akit hozzákísértem. Sok-sok évvel később vallotta be egy baráti beszélgetéskor, hogy igazságtalan volt vele, mikor ilyen hidegen fogadta. Időközben ugyanis sok minden megváltozott.

Az egyetemi kapcsolatok elég feszültek maradtak tehát. A legkomolyabb ütközési pont az azonos számú diplomák problémája volt. Budapest nem akarta, hogy Párizs korlátlan mennyiségben oszthasson diplomát a zsidó magyar állampolgároknak, miközben a magyar egyetemek kénytelenek betartani a *numerus clausus*-t. Az ösztöndíjasok cseréjét sem volt könnyű elrendezni. Végül is arra a mindkét félre kötelező hallgatólagos megegyezésre jutottak, hogy minden évben egy Eötvös-collegista megy az École Normale Supérieure-re, és az École Normale Supérieure két régi növendéke fog tanítani a Collegiumban, akik esetleg, ha az egyetemi tanács úgy dönt, az egyetemen is adhatnak órákat. Párizs nem ellenzi Magyar Intézet létesítését, melynek semmiféle hivatalos kapcsolata nem lesz a francia oktatásüggyel, de nem járul hozzá, hogy cserébe Budapesten is legyen Francia Intézet, mint az utódállamokban, Lengyelországban, sőt még Bécsben is. Ehhez a visszavonható engedélyen alapuló rendelkezéshez tartottuk magunkat egészen a második világháborúig.

A frankhamisítás

Röviddel azután, hogy de Carbonnelt áthelyezték, és Clinchant megérkezett a helyére, kirobbant egy botrány, mely nagy port vert fel, és néhány áldozatot is követelt.

Egy Jankovich nevű személy szabályos kiküldetési rendelettel vitte a futárpostát Magyarország hágai követének, akit Försternek hívtak. Alighogy megérkezett, elment a város egyik nagy bankjába, ezerfrankos francia bankjegyeket beváltani. Az alkalmazott szemügyre vette a bankjegyeket, és rögtön észrevette, hogy hamisak; kis türelmet kért

a gyanús ügyféltől, és igazgatója irodájába ment, aki azonnal riasztotta a rendőrséget. Röviddel később Jankovich lakat alatt volt, és a holland rendőrség nyomozni kezdett.

Ő bájos felsége, a holland királynő mellé akkreditált magyar követ először semmit sem értett a dologból. Mint jó diplomata, egy kellő módon rejtjeles táviratban (melyet a holland kémelhárító szervezetnek sikerült elfognia és megfejtenie), minisztériumához fordult, hírül adva az esetet és magyarázatot kérve. Ezt rögtön meg is kapta, rövid, hasonlóképpen rejtjeles és hasonlóképpen meg is fejtett távirat formájában, melynek szövege ez volt: „Pénzváltás kétségtelenül jóhiszemű. Küldetés fennáll." Franciára így fordították le: „Change de bonne foi, sans aucun doute. Mission vérifiée." Ez a távirat később újabb bonyodalmat okozott.

A Jankovich-akciónak rögtön híre ment. Az ügyet elkeseredett magyar „hazafiak" szervezték. Úgy vélték, jobb bosszút nem is állhatnának Franciaországon, a trianoni szerződés főbűnösén, mint hogy megrontják hitelét a világ előtt, elárasztván Európát a Francia Nemzeti Bank hamis bankjegyeivel. És mindjárt két legyet ütnének egy csapásra, mert így biztosíthatnák a szükséges pénzt is egy hadműveléthez Magyarországnak azon a részén, melyet Ausztriához csatoltak, és amely a Burgenland nevet kapta. Kiderült, hogy ezeket a nagyon rosszul utánzott bankjegyeket a Földrajzi Intézet nyomta, melynek igazgatója nem kisebb személy, mint maga Teleki Pál gróf, az egykori miniszterelnök volt, akit a Hágai Nemzetközi Bíróság annak idején azzal bízott meg, hogy döntsön abban a jogvitában, mely Franciaország és Anglia között folyt a moszuli petróleummezőkért. Teleki egyébként Franciaország javára döntött, és ezzel megnyerte a Quai d'Orsay rokonszenvét, ahol különben is elfogultak voltak a főrangú személyek iránt, különösen, ha a nemesi címük eredeti volt, ami az idő tájt ritkaságszámba ment a francia hivatalnokok közt.

De ez még nem minden. Benne volt az összeesküvésben maga a rendőrfőkapitány, bizonyos Nádosy, és természetesen a Földrajzi Intézet szakemberei is, Gerő nevű főnökükkel együtt, a többiekről, például Windischgrätz hercegről nem is beszélve.

Nem lehetett a dolgot eltussolni. A francia sajtóban felháborodott cikkek jelentek meg. Az utódállamok rájuk dupláztak. A Francia

Nemzeti Bank pert indított a magyar „királyi" törvényszéken, és sürgősen a helyszínre, vagyis Budapestre indított egy szakértőkből álló küldöttséget, melyet bizonyos Collard-Hostingue főfelügyelő vezetett. Szánalmas küllemű ember volt, elhanyagolt, középszerű, közönséges, modortalansága valósággal kétségbe ejtette Clinchant követet. Az ügyet az a csonka parlament tárgyalta, melyre a rendszer olyan büszke volt, és a kormánynak kellett megválaszolnia a szociáldemokraták és az úgynevezett Kossuth-párt – egy bizonyos Habsburg-ellenes, magát köztársaságinak és liberálisnak valló nemzeti párt – interpellációit. A tárgyalás elején heves szóváltások voltak a kormány, azaz Bethlen gróf és az ellenpárt között. Több incidens is adódott, például mikor Töreky, a Kúria elnöke, mielőtt vallatni kezdte volna a pénzhamisítással vádolt Gerőt és cinkosait, előbb arra intette őket, hogy az igazat és csakis az igazat mondják, jó magyar ember módjára. Fölényesebben már nem is lehetett volna gúnyt űzni a világból, és a francia követ közzé is tett egy kommünikét, melyben azzal vádolta Törekyt, hogy hivatali hatalmával visszaélve, hamis vallomásra akarja rábírni a tanúkat. Volt egy pillanat, mikor francia részről az is felvetődött, hogy nem kellene-e egyszerűen megszakítani a diplomáciai kapcsolatot. Ekkor támadt a magyar Külügyminisztériumnak az a gondolata, hogy közzétegye a közte és hollandiai képviselője közt váltott táviratok szövegét. A magyar minisztérium a már idézett szöveget adta meg, melyet a hivatalos tolmácsok így fordítottak: „Change d'argent sans nul doute de bonne foi. Mission vérifiée" (azaz: Küldetés igazolva). Clinchant felháborodott a szöveg olvastán. Ez a tábornokfi energikus férfi volt, nem nagyon művelt, de józan gondolkodású, és merészebb, mint egykorú kollégái. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy a magyar Külügyminisztérium „igazolja" a Jankovichra bízott különös küldetést, ami, következésképpen, azt jelentené, hogy a magyar kormány magára vállalja a felelősséget ezért a Franciaország elleni agresszióért. De – isten tudja, hogy jutott az eszébe – este nyolckor felhívott telefonon, és megkérdezte, én hogyan fordítanám az eredeti szöveget. Felhívtam rá a figyelmét, hogy a közreadott fordítás nem fedi pontosan a sérelmezett szöveget. Franciául helyesen így hangzana: „Change sans nul doute de bonne foi. II y a bien eu mission"

(A küldetés tényleg fennáll). Az „igazolás” (vérification) arra vonatkozott, hogy az iratjegyzékben megvolt a nyilvántartás a Jankovichnak átadott okmányról, s nem az említett „küldetés” titkos természetére. Clinchant azonnal tudomására hozta Walko miniszternek a két fordítás közti eltérést. Az történt, ami várható volt. A magyar fordítószolgálat csökönyösen ragaszkodott a saját értelmezéséhez, fel sem mérve, hogy ezzel csak minisztere helyzetét súlyosbítja és kompromittálja őt. Clinchant újra hívatott, és tisztáztuk a dolgokat. Helyzetem kényes volt, hisz külföldi voltam, másrészt azonban tudtam franciául, és olyan iskolából kerültem ki, melynek hírneve vitathatatlan. Már csak az volt a kérdés, hogy tudok-e eléggé magyarul. Ekkor megkértem Eckhardt Sándor professzort, hogy ítéljen ő. Habozás nélkül nekem adott igazat, és szidta a másik fordítás szerzőinek a tudatlanságát; bátor kiállás volt ez részéről. Clinchant időközben élére állította a dolgokat, kijelentvén, hogy ha a magyar kormány ragaszkodik saját változatának helyességéhez, neki nem marad más hátra, mint összecsomagolni, mert nem tudja elképzelni, hogyan tarthatna fenn kapcsolatot egy olyan szervezettel, mely az ügyben ilyen súlyosan kompromittálta magát. Ekkor berendeltek a magyar minisztériumba, és a miniszter személyesen fogadott. Megmagyaráztam neki, miért fordítottam másképpen a nevezetes sürgöny szövegét. Elfogadta érveimet, gratulált, hogy ilyen jól megtanultam az anyanyelvén, elnézésemet kérte, majd azt mondta: „Tudja, ha egy hivatal egyszer a fejébe vesz valamit, nem bánja, ha a világ romba dől is, de nem ismeri be tévedését.” Azok, akik hibásan fordítottak (ketten voltak), szégyenben maradtak. Minden jel arra vallott, hogy magát a magyar diplomáciát tévesztették meg. Jankovich próbált hazafinak számított, hősiesen harcolt a háborúban, és barátai között magas rangú személyiségek voltak. Egyszerűen csak egy apró kegyben kívánták részesíteni, amikor államköltségen egy kis külföldi utazásra küldték, olyan útra, amilyenért a magyarok mindig is bolondultak, és ami még ma sem vesztette el vonzerejét. Az ilyesmi magától értetődött abban a cimboraságra épülő, korrupt rendszerben.

A botrány következményei korántsem tették melegebbé a két ország kapcsolatát. Az én számomra nagyon is tanulságos volt ez. Megláttam a rendszer egyik arcát. Később, visszagondolva, megláttam benne

a magyar hazafiság egyik egészségtelen megnyilvánulását is, egy képtelen ideológia torz következményét. Mindenesetre a magyar nemzet, mint olyan, képtelen volt túltenni magát a veszteségen. Nagyon is jól megértettem ezt, annál is inkább, mert a mi vereségünk, az 1870–71-es, gyerekkoromban egyfolytában foglalkoztatott. Franciaország sem törődött soha bele, hogy elviselje a frankfurti szerződés következményeit. Azoknak a férfiaknak, akik 1914 augusztusában elindultak, hogy szembeszálljanak az ellenséggel, csak Metz és Strasbourg járt az eszükben, és ha kell, és ha bírják, elmentek volna akár Berlinig is. Pedig hát 1914 Franciaországa még mindig nagyhatalomnak számított. Hatalmas gyarmatbirodalmat hódított meg. Büszkén lengett háromszínű lobogója mindenütt, ahol az ő törvénye uralkodott. Ezt is megtapasztaltam. Magyarország helyzete távolról sem volt ilyen irigylésre méltó. Hatalmasnak hitte magát, de elbukott, és nem is ok nélkül azt kellett hinnie, hogy soha többé nem tud már talpra állni. Tudtam, mit jelenthet ez az egyes embernek és a tömegeknek.

De annyi mindenesetre bizonyos, hogy ez az egész franciabankjegy-hamisítási kísérlet csupán gyászos bohózat volt. Ugyan hová tették az eszüket ezek az emberek, hogy akár csak egy percig is el tudták hinni, hogy egy maroknyi hamis bankjeggyel megkárosíthatnak egy olyan országot, mint Franciaország? Eszükbe sem jutott, hogy ezzel csak gyűlöletessé és egyben nevetségessé teszik magukat? És hogy csak árthatnak hazájuknak, melynek állítólag hajdani régi dicsőségét szerették volna visszahozni? Ugyan mi magasztos volt ebben a szánalmas merényletben, amiben még egy rendőrfőkapitány is részt tudott venni? Hátborzongató volt arra gondolni, hogy micsoda őrültségekre lesznek képesek ezek az emberek, ha egy napon igazi drámai helyzetbe kerülnek. Ami az egész ügyben a szó szoros értelmében megrázott, az a tökéletes irrealitás volt. Mintha egyszerűen fogalmuk sem lett volna a minden oldalról fenyegető félelmetes valóságról. Szerencsétlen Magyarország, micsoda felelőtlen emberek kezébe került! Egyetlenegy akadt köztük, aki hirtelen fellángoló önérzettel, nyilvánosan bűnösnek vallotta magát: Nádosy főkapitány. Volt ebben a nyilvános gyónásban valami megrendítő és egyben félelmetes. Sajnos, néhány esztendő telik csak bele, és magas rangú francia katonatisztek ugyanennyi őrültséget

fognak elkövetni. Csak éppen köztük egy sem lesz, aki a hibáját beismerné. És őket is a megtévedt hazafiság vezeti.

Mélyfúrás

Zsónak tetszett, hogy a maga eleven valóságában próbálom meglesni a magyar életet, és egy este összehozott egyik régi tanítványával, akit a dzsentriréteg igen jellegzetes képviselőjének tartott. Előkelő családból származó férfi volt, elég iskolázott, nagyon jól megtanult franciául, és élénken érdeklődött a fontosabb problémák iránt. „Azért nem mind ilyenek" – figyelmeztetett Zsó. Ennek a férfinak volt egy néhány évvel fiatalabb s nála megnyerőbb külsejű öccse is, aki szintén elég művelt volt, de ami személyesen nem érintette, az nemigen érdekelte. Zsónak ez a fiú lehetett a gyöngéje, egy kicsit anyáskodóan is bánt vele. A fiú elegánsabb volt a bátyjánál, kicsit felületesebbnek tűnt, és idegesítő neurotikus tünetei voltak. Például mikor belépett a háziasszony kis fogadószobájába, azzal kezdte, hogy megállította a kisasztalon álló ingaórát, mondván, hogy a tiktakolása idegesíti. Azért is nem vesztegetek több szót rá, mert a felületes társalgási témákon kívül hiába is próbált volna beszélni vele az ember bármiről. A bátyját más fából faragták. Vele rögtön szót értettem. Magyar volt, olyan társadalmi osztályhoz tartozott, mely kiváltságos helyet foglalt el az országban; büszke volt rá, hogy olyan ősök hosszú sora áll mögötte, akik hazája történelmét alakították, de ha a fiának vallotta is magát, úgy vélte, mentes minden előítélettől, és tud egyszerre toleráns és „tárgyilagos" lenni. Előadta nekem nézeteit, és én a legnagyobb figyelemmel hallgattam. Nem a társadalom különféle jellegzetes alakjainak érdemeit akartam én megvitatni, azt szerettem volna tudni, hogy gondolkozik korom magyar vidéki nemese. Ahhoz az osztályhoz tartozott, mely a maga idejében csakugyan fontos szerepet játszott a társadalomban és az államban. De ez az osztály elszegényedett, és fiai ma sem láttak más kiutat, mint hogy az államot szolgálják, mely az 1918-as vereséggel maga is tönkrement. A két fivér elvesztette apját, már csak nagyon szerény vagyonuk volt, egy birtokuk Csopakon, a Balaton, a magyar tenger partján, mely az ország egyik büszkeségének számított. Bort termeltek itt, melyet

meg is kóstoltattak velem, kitűnő volt. Ezután az idősebbik, Sándor, elmondta, hogy ő hogyan látja a helyzetet. Úgy vélte, hogy az arisztokrácia már csak színleg kormányozza az országot. Ez az arisztokrácia a nagytőkére támaszkodik, mert ez tartja kezében az ipari termelést. Elmúlt már az az idő, mikor minden politikai hatalom alapja a földesúri birtok volt. Egyébként az arisztokrácia nagyon el is adósodott, és ezért a nagy bankoktól függ. Az üzletemberek, akik a bankokat és az ipart kézben tartják, valamiféle ellenhatalommá váltak, amivel számot kell vetni. A hajdani időkben az arisztokrácia beérte annyival, hogy a középnemességre meg a kisnemességre támaszkodjon. Az ország minden megújítási törekvése elsősorban vagy az arisztokraták, vagy a nemesség kezdeményezésére történt, főleg 1848 előtt. Sok egyéb más mellett Széchenyi István gróf nevét említette meg, és emlékeztetett rá, hogy Kossuth, 1848 vezető embere is a köznemesség igen nagyra tartott tagja volt. Ki akarta felszabadítani a jobbágyokat, kivívni a sajtószabadságot, és még annyi mindent? Mindig, mindenkor az az osztály, melyet büszkén vallott a magáénak. Szerinte akkor romlott el minden, mikor a meggazdagodott polgárság akarta az ország kormányzását átvenni. A nemességben van becsület, felelősségérzés, tudnak áldozatot vállalni a közjóért, a kapitalistáknak viszont, kicsiknek és nagyoknak egyaránt, csak egy istenük van: a pénz. A francia mondást idézte: „Noblesse oblige." Igazi hazafiságról csak ők, a nemesség képviselői tudnak tanúságot tenni.

Megvártam, míg befejezi, aztán megkérdeztem: „És hogy állnak a dolgok ma? Mit szándékoznak tenni?"

Kérdésem egy kicsit zavarba hozta, de ezen hamar túltette magát, és azt mondta, az első feladat a belső rend megszilárdítása. Fejleszteni fogják az ipart, korszerűsíteni a mezőgazdaságot, és megszilárdítják az új kormányzatot, hogy ismét képes legyen régi helyét elfoglalni az európai nemzetek között. Mindezekből semmi sem jöhet létre áldozat nélkül és főleg fegyelem nélkül, és csak egy erős hatalom, sőt az önkényuralom képes ezt a feladatot végrehajtani. Mint mondta, a „destruktív" erőket legyőzték ugyan, de nem semmisítették meg teljesen. Működnek most is, illegalitásban. Először hallottam az „illegalitás" szót ilyen összefüggésben. Az ő szájából nem hatott bántóan, mert ő elismerte hazája

kormányának törvényességét, de később sokat hallottam még a kommunisták, szabadkőművesek stb. „illegális" tevékenységéről. Nehezen tudtam elképzelni, hogy ezeknek a földalatti mozgalomban működő kommunista harcosoknak a szemében a hatalom, mely ellen felkeltek, a törvény megtestesítője lett volna. Egyszóval, Sándor tisztában volt vele, hogy léteznek ellenséges erők a magyar társadalomban, és el is fognak követni mindent, hogy a jelenlegi állapotoknak véget vessenek. Márpedig, ha ez sikerül, az szerinte mindennek a végét jelentené. Magyarországon olyan zűrzavar alakulna ki, melyből csak egy kommunista hatalom tudná kirántani. Többször is elismételte: „Vagy mi, vagy a kommunisták." Hogy ezt a gondolatot világosabbá tegye, elemezni kezdte azokat a tényezőket, melyek akár az egyik, akár a másik esetben hatnának. A konszolidációt természetesen támogatni fogja a nemesség, mely viszonylag nagyszámú, de az államnak legalább olyan teher, mint amilyen támasz, hisz a közhivatalnokok nagy része belőle kerül ki. Az arisztokráciától nem lehet sokat várni, mert nem elég nagy, és mert nem tud a tömegekre hatni. Aztán ott vannak még az egyházak, kezdve a katolikuson, ámbár egyik-másik egyházi ember politikai téren nem mutatkozik nagyon „ortodox"-nak. Sőt, a rabbinusok egy része egyáltalán nem nézne jó szemmel egy esetleges rendszerváltozást, még a mostani hatalom antiszemitizmusa ellenére sem. A felfordulás ugyanis egyszerűen elnyelné azt a gazdag és befolyásos zsidó polgárságot, mely a zsidó intézményeket fenntartja. A kis- és főleg a középbirtokosok sem mennének el odáig, hogy mindent leromboljanak, félnének az óhatatlanul bekövetkező földosztástól. A kézművesek, a kis- és középvállalkozók és a kereskedők nagy része mindent el fognak követni, hogy elkerüljék a komolyabb válságot, melybe mindannyian belebuknának. Nem szabad viszont megbízni az értelmiségben, a tanárokban, a munkásokban, és természetesen a szegényparasztokban sem, akár van nekik egy talpalatnyi földjük, akár napszámból élnek. A legnyugtalanítóbb ez a szegényparasztság. Nem tud majd ellenállni a bujtogatásnak, hogy megkaparintsa magának a földet. Bármiféle agitátor fellázíthatja, bármilyen hatalom ellen. Egyetlen rendszer létezik csak, amelyiknek megvannak az eszközei is és a szándéka is, hogy lecsillapítsa: a kommunista rendszer. Csakhogy, és ez talán módosítja egy kicsit

a dolgokat Magyarországon, nincsen egységes munkásosztály, mert a városi munkások nagyrészt parasztok, akik nemrégiben hagyták el falujukat. És bennük még él az ősi alázat ösztöne és a beletörődésé is. Mindent egybevetve, Sándort az aggasztotta a legjobban, hogy tudta: a tanult emberek nagy része, egy bizonyos elitréteg, néhány parasztvezér és a munkásmozgalom káderei az első kínálkozó alkalmat meg fogják ragadni, hogy a jelenlegi kormányzótól megszabaduljanak. De azért úgy látta, hogy a közeljövőben semmiféle változás nem lesz. Ezt kizárólag egy újabb háború hozhatná, és csakis akkor, ha az ország megint vereséget szenvedne. Mivel nem kételkedett benne, hogy ki fog törni még egy világháború, csak attól félt, hogy újra azokat a hatalmakat győzik majd le, melyektől Magyarország előnyt remélhet. Ezért nem nézte jó szemmel Franciaország és Németország közeledési kísérleteit sem. Ezeket egyébként is meddőnek tartotta, mert Németországnak vérre ment a játék. Németországnak újra vissza kellett szereznie helyét előbb Közép-Európában, a saját hatásterületén, aztán a világ többi részében. Beszélgetőtársam itt udvariasan körülírta a dolgokat, hiszen úriember volt. Elegánsan értésemre adta, hogy Franciaországnak, mai kifejezéssel szólva, nincsen már súlya, és hogy előbb vagy utóbb háttérbe kell szorulnia a hatalmas Németország mellett, Németország pedig azon lesz majd, hogy felülvizsgáltassa a békeszerződéseket, beleértve természetesen a trianoni szerződést is, melyet, úgy tűnik, Itália sem fogad már el.

1926-ot írtunk. Hitler még nem tűnt fel a láthatáron, és Mussolini nem fenekedett még Franciaország ellen. Én is meg voltam győződve róla, hogy óhatatlanul ki kell törnie egy új világháborúnak. Emlékeztem még Jean Prévost felkiáltására, aki 1921-ben, egy kölni parkban, a sok babakocsit tologató fiatal mama láttán azt mondta nekem: „Nézd csak, az 1921-es korosztály! Fogunk még találkozni velük." Én is számoltam vele, akárcsak magyar beszélgetőtársam, hogy a háború elkerülhetetlen, a különbség csak az volt, hogy én nem töprengtem a következményein, pontosabban azon, hogy milyen hatással lesz majd a trianoni szerződésből adódó állapotokra.

A beszélgetés átsiklott az irodalomra. Nem volt nehéz észrevennem, hogy Sándor szinte semmit sem ismer abból, ami az utóbbi

időben magyarul jelent meg. Tudott a legújabb Goncourt-díjasról, de Móricztól, Babitstól, Kosztolányitól, Karinthytól és a nemzedék többi írójától semmit sem olvasott. Nem olvasta a *Nyugat*-ot, viszont rendszeresen járatta a *Nouvelle Revue Française*-t. Szóba hoztam Adyt, mire azt mondta, úgy-ahogy ismeri, de hát az egy dekadens költő, züllött életet élt, és nem számít a jelenkori magyar irodalom nagyjai közé. Hozzáfűzte, hogy ő magát elég nyitott szellemnek tartja, hiszen Remenyik Zsigmond írásai például nem háborították fel. Ez nekem nem sokat mondott, mert egy sort sem olvastam ettől az írótól, később azonban megtudtam róla, hogy a dzsentrik életét rajzolta meg, nem nagyon hízelgő színekkel.

Ez a találkozás gondolkodóba ejtett. A mintadzsentri, akit Zsó bemutatott, nyilván nem a legjobb és nem is a legrosszabb volt. Vajon jellegzetes volt-e? Annyit mindenesetre megtudhattam tőle, hogy nincs mit várni ettől a társadalmi osztálytól. Nem akarta, hogy megfosszák azoktól a kiváltságoktól, melyekhez, úgy érezte, történelem adta joga van. Emlékeztetett arra az 1789 előtti francia nemességre, mely semmiben sem akart engedni, és arra a másik, császárság utáni nemességre, melyről az a mondás járta, hogy semmit sem felejtett és semmit sem tanult. A magyar föld továbbra is a kevés számú kiváltságosok kezében fog maradni; a magyar társadalom elkerülhetetlenül abban a középkori hierarchiában fog tovább élni, mely nem hallotta meg sem a francia forradalom szavát, sem 1848-ét, sem azt a szót, mely azóta az egész világon visszhangot vert. Ez a nemesség jó lelkiismerettel megnyugodott abban, hogy még mindig kedvezőbb alternatívát kínál, mint a kommunizmus.

Elmondtam ezt az észrevételemet Zsónak. Azt felelte, hogy Sándor csak egyik eleme annak a Magyarországnak, melyet ő olyan jól és olyan sok éve ismer már. Megígérte, hogy megmutatja nekem „az érem másik oldalát" is. Így történt, hogy egy másik estén egy polgár házaspárral ismerkedtem meg, akikhez Zsót meleg barátság fűzte. Úgy mutatta be őket, mint a kurzus áldozatait, akik száműzöttek a saját hazájukban, és életük örökös küszködés a kormány rendőrségének ellenséges felügyelete alatt. Magas férfit láttam magam előtt, a fejét kissé előrehajtva tartotta. Finom, értelmes arcvonásai voltak,

s a szemüvege mögött a tekintete karakánságról árulkodott. A hangja vékony, de határozott volt. Halk, egyenletes hangon, kitűnően beszélt franciául. Ő volt Benedek Marcell. Gondjairól korábban is hallottam már. Tudtam, hogy nagyon jól ismeri mind a magyar, mind a francia irodalomtörténetet, és amellett regényíró is. Volt kitől örökölnie, mert apja, Benedek Elek, nagyon népszerű író volt, főleg az ifjúsági könyvei miatt, de írt komolyabb hangvételű műveket is, melyben a székelyek életét festette le. Marcell büszke volt székely származására, és nagyon lesújtotta, hogy Erdélyt Romániához csatolták. Apja ott maradt a szülőföldön, román fennhatóság alatt, ahol bizony nem bántak valami kíméletesen a magyar értelmiséggel. A magyar „kisebbségnek" nem volt jó sora. Tudtam ezt, nem a magyaroktól, akik mindenüket Erdélyben hagyva Budapestre menekültek, hanem egy École Normale Supérieurebeli barátomtól, Anger-tól, akit a kolozsvári román egyetemre küldtek franciát oktatni. A bukaresti hatóságok nem sokat törődtek a trianoni szerződésnek az idegen kisebbségekre vonatkozó kikötéseivel. Szóval a trianoni szerződés egyik áldozata állt előttem. Ő maga egy szót sem beszélt erről, és a felesége sem, akit előkelő, művelt és bátor asszonynak láttam. Ő volt az első igazi egyéniség azok közül a nők közül, akikkel találkozhattam. Igaz, hogy magyar asszonyokkal még nem találkoztam. Kosztolányinénak volt ugyan egyénisége, de beszélni alig hallottam, mint ahogy nem hallottam Babits és Karinthy feleségét sem. Egyikükben sem fedeztem fel azokat a szellemi értékeket, amelyek ezt az asszonyt kiemelték a többi közül. Már ahogy megszólalt, észrevettem ezt, mert olyan magától értetődően kapcsolódott bele a társalgásba, akár a francia vagy északi nők. Természetesen rögtön Magyarországról kezdtem kérdezősködni, különösen a magyar irodalom állapotáról. Benedek bámulatosan ismerte a magyar irodalmat, és röviden felvázolta, mi volt a múltja, hogy ebből vezessen el a jelenhez. A magyar irodalom szerinte a költő Balassival (vagy Balassával) kezdődött. A legfontosabbnak azt tartotta, hogy a nagy magyar költők felvilágosult, forradalmár szellemek voltak, a szabadság szerelmesei, s mindig készek rá, hogy felkeljenek a jogtalanság ellen. Közülük való Balassi is. Emellett ezek a költők hazaszeretők voltak és sokszor vallásos lelkek is, sajátos módon szinte mindannyian annak a vallásnak

a hívei, mely független maradt mindazoktól a felekezetektől, melyek a reformáció és az ellenreformáció idején feldúlták az országot. És itt fel kell hívni a figyelmet a protestáns egyházak, nevezetesen a kálvinista egyház felszabadító munkásságára. Ennek az egyháznak különösen fontos szerepe volt a szellemi emancipálódásban. Ez vitte el a műveltséget a legalacsonyabb néprétegekhez, ez terjesztette a reneszánsz tudást. Rögtön rájöttem, hogy beszélgetőtársam az értelmiségnek abból a nemzedékéből való, mely Kálvin iskoláján nevelkedett. Később, Móricz egyik regényét lapozgatva, egy mondatra bukkantam, mely azóta is gyakran eszembe jut: „Kálvinista, tehát színmagyar falu volt". Így hát sok magyar látta a kálvinizmusban a nemzeti szellem egyik fenntartó erejét. De mint hitvallás, csak ellenséges lehetett a Habsburghatalom szemében, mely maga volt a megtestesült ellenreformáció, és melyet a magyar hazafiak a *par excellence* anti-Magyarországnak éreztek. A történelemnek ebben a korszakában, mikor az alattvaló köteles volt uralkodója vallását követni, nem is lehetett ez másképp. Ez volt az oka annak is, hogy XIV. Lajos visszavonta a nantes-i ediktumot. A híres *Cuius regio, eius religio* értelmében két vallás ugyanabban az államban nem férhetett meg. Tehát a kálvinizmus azért maradhatott fenn Magyarországon, mert harcával és ellenállásával sikerült érvényt szereznie magának. De ami Benedek szavaiban meglepett, az az volt, hogy ő maga ateistának és antiklerikálisnak vallotta magát. Később megtudtam, hogy tagja a magyarországi szabadkőműves-páholynak, és ez csak egy okkal több volt rá, hogy kiátkozzák a *kurzus* emberei, akik ugyanúgy, mint később a „vichyi kormány" Franciaországban, minden „titkos társaságot" azonnal feloszlattak, és tagjaikat kizárták a közéletből.

Benedek arra világított rá, hogy milyen szerepe volt az irodalomnak Magyarország történetében. Írói és költői révén ki tudott lépni elszigeteltségéből és elmaradottságából. Mert hisz ezek az irodalmárok többnyire művelt, kimagasló szellemek voltak. Megtanultak idegen nyelveket, beutazták a világot, sokszor maguk is sokféle viszontagságot, sokféle kalandot éltek át. Ne felejtsük el, hogy Balassi például nyolc nyelven tudott, és a külföldi költészet ugyanúgy megihlette, mint a nemzeti hagyományok. Katonaember volt, karddal harcolt a török

ellen, egyébként egy ágyúgolyó végzett vele, mikor a törökök megszállta Esztergom püspöki város alatt csatázott. Volt két jellegzetes vonás, melyekre felfigyeltem: csaknem mindegyikük a nemességbe tartozott, sőt néhányan az arisztokráciához, és sokan voltak protestánsok. Ez utóbbi új volt nekem. Felfedeztem, hogy a protestantizmusnak komoly szerepe volt Magyarország szellemi és művészeti kibontakozásában, ugyanolyan fontos helyet töltött be itt is, mint Németország irodalmi és szellemi életében. Mi franciák nemigen gondoltunk a vallás tényezőjével. Fel sem merült, hogy egy Victor Hugo, egy Zola, egy Flaubert katolikus volt-e vagy sem. Csupán most, a legutóbbi időben fordult elő, hogy kerülő úton tudomásunkra jutott, hogy Gide protestáns, Barrès katolikus. A mi irodalmunk jeleseit nem „fémjelezte" a vallásuk. Nagy klasszikusaink esetében ezt sohasem említették. Legfeljebb annyit jegyeztek meg, hogy Agrippa d'Aubigné vagy Clément Marot „hugenották" voltak, de különösebb figyelmet nem fordítottak rá. Én ahhoz a legelső nemzedékhez tartozom, mely már egy olyan Franciaországban nőtt fel, ahol az állam elszakadt az egyháztól, és ez az egyház a katolikus volt, a legtöbb francia ennek volt a híve. De hát olvastuk-e egyáltalán azokat az írókat, akik magukat katolikusnak vallották, Louis Veuillot-t, Huysmans-ot stb.? És mivel a jelenkor irodalma nem hatolt be a gimnáziumok falai közé, a középiskolai oktatás nem ismertetett meg a legújabb írókkal. Csak az iskolából kikerülve fedeztük fel korunk irodalmát, és csak apránként tudtuk meg, és nem is nagyon érdekelt bennünket, hogy Péguy és Claudel a katolikus ihletésű írók közé tartoznak... Ráadásul, és ez volt a dolog pikantériája, éppen református vallású pajtásaim ismertettek meg ezekkel a nevekkel!

Míg Benedeket hallgattam, megfogadtam magamban, hogy most már közelebbről is megismerkedem ezzel a magyar irodalommal, mert minden bizonnyal kulcs lehet a magyar civilizáció megértéséhez, melyet éreztem ugyan magam körül, de körvonalait megragadni nem tudtam. Annyit tudtam csak, és napról napra biztosabban, hogy mindaz, amit másutt tapasztaltam, semmi segítséget sem adhat ahhoz, hogy kiismerjem magam ebben a számomra merőben új világban.

Ugyancsak Zsó közvetítésével ismerkedtem meg egy gazdag budapesti polgárcsaládd al is. Fényűző lakásuk volt a város Lipótvárosnak

nevezett kerületében. Ez a kerület arról volt híres, hogy itt lakott az elegáns és liberális gondolkodású zsidó társadalom. És legalábbis, ami vendéglátóimat illeti, ez a hírnév nem is volt jogosulatlan. Ebédre hívtak meg Zsóval együtt, és a ház úrnője, a párizsi Royale utcából való ruhájában, elnézésünket kérte a közönséges étkészletért, melyben az ételt fel fogja szolgáltatni, de az edényeket a hagyomány szerint hamarosan össze kell majd törnie, és kár volna erre azt a drága készletet feláldozni, mely máskor asztalukat ékesíti. A társalgás franciául folyt, mert az egész háznép: a férj, a már nagyocska kislány, a háziasszony húga, ennek férje és egy baráti házaspár, mind zsidók, ritka könnyedséggel beszéltek franciául. A francia irodalom volt terítéken. Akkoriban sok szó esett Jean Giraudoux-ról a *Nouvelles Littéraires*-ben vagy a *Nouvelle Revue Française*-ben, erről kérdezgettek, és észrevettem, hogy vendéglátóim érdeklődéssel olvastak sok olyan nemrégiben megjelent francia művet, melyekről én semmit sem tudtam. Én viszont megkérdeztem tőlük, hogy olvasták-e Kosztolányi Dezső legújabb könyvét, az *Édes Anná*-t, melyet én így fordítottam volna franciára: *Une vraie perle* (Egy igazi gyöngyszem). Csodálatos egyszerűséggel megírt mű volt ez, egy fiatal cselédlány tragédiáját mesélte el, aki eljött a falujából, hogy egy gazdag polgárcsaládnál szolgáljon, s ott meg is becsülték szorgalmas munkájáért, pontosságáért, engedelmességéért, becsületességéért. Ezt a példás szolgálólányt, aki ráadásul szép is volt, gazdáinak unokaöccse elcsábította. S miután a fiú teherbe ejtette, majd elhagyta, a lány hihetetlen kegyetlenséggel meggyilkolta gazdáit. Egy újsághírben megjelent esetről volt szó, melyet Kosztolányi – aki olvasta *A Vatikán titká*-t és Gide-nek a *Nouvelle Revue Française*-ben megjelent tanulmányait a *crime gratuit*-ről[13] – fel akart dolgozni. A történet a szerencsétlen hősnő elítélésével fejeződik be, zárómondata a latinul idézett könyörgés: *Absolve, Domine...* Megrendített ez a könyv, s emellett csodálattal töltött el stílusának tökéletessége és szerkezetének harmóniája. Nem állított fel tételt, de tanúnak idézte meg az olvasót, és egyúttal óvta is, nehogy elhamarkodottan ítéljen. Észrevettem, hogy a jelenlévők ismerik a könyvet, és nagyon meglepi

[13] Öncélú bűn (franciául).

őket, hogy egy francia eredetiben olvasta el, hiszen még egyetlen idegen nyelvre sem fordították le. Még németre sem, pedig a német fordítók (többnyire magyar származásúak vagy magyarok) gyorsan dolgoztak, a lehető legrövidebb időn belül felszolgálták a német olvasóknak az idegen irodalmat. A szó a magyar irodalomra terelődött, és felfedeztem, hogy az egész asztaltársaság napról napra nyomon követi, hogy mi jelent meg, főleg bizonyos folyóiratokban, különös tekintettel a *Pesti Napló*-ra, melyet egyébként nekem is sokszor a figyelmembe ajánlottak már, és a *Nyugat*-ra, melyet vendéglátóim a mi *Nouvelle Revue Française*-ünkhöz hasonlítottak. Ez a *Nyugat* 1908-ban indult, egy bonyolult és vonzó személyiség volt az irányítója, aki az álszerénykedő Ignotus álnév mögé rejtőzött. Nagyon művelt ember volt, esszéket, verseket, meséket és elbeszéléseket írt. Jellegzetes képviselője volt a liberális zsidó polgárságnak, nyitott minden szellemi áramlatra. Lapja nem volt „elkötelezett", ahogy ezt ma mondanánk. Mentes akart maradni minden előítélettől, és hajlandó volt támogatni minden olyan művészeti irányzatot, ami valami újat hozott. Mint a címéből is kitűnik, a Nyugat felé fordult, elsősorban pedig Párizs felé. Gyergyai több számát is elolvastatta velem. Aki csak létezett avantgarde író, mind szerepelt benne. De akkoriban, amikor én Magyarországon éltem, Ignotus, aki az 1918–19-es események idején kompromittálta magát, száműzetésben volt. A lap új irányítója, főszerkesztője Osvát Ernő volt, akiről Gyergyai már többször is beszélt nekem, de személyesen még nem ismertem. Osvátnak rendkívül nagy volt a tekintélye korának írói előtt, fiatalok és idősebbek közt egyaránt. Szívesen fogadta az új tehetségeket, megvolt rá a képessége, hogy rögtön felismerje őket, és ítéletét ritkán hazudtolta meg az idő. Nála, a *Nyugat*-ban megjelenni már önmagában is irigyelt felavatást jelentett. Osvát bizonyos tekintetben Jean Paulhan-ra és a *Nouvelle Revue Française*-re emlékeztetett. A társaság tagjai egyébként már a legelején elmondták, hogy az ő *Nyugat*-juk kerek egy esztendővel előzte meg a *Nouvelle Revue Française* alapítását, és hogy mindkét folyóirat egyazon célnak szentelte magát: az irodalom és a képzőművészet megújításának. Ez csakugyan így volt, és én ebben figyelmeztetést láttam. Eztán jobban résen kell lennem, gondoltam, és nem kell mindjárt a modernség minden

magyar megnyilvánulásában utánérzést látni, vagy egyenesen utánzatát annak, ami Franciaországban, Németországban vagy egyebütt született. A magyarok tudtak eredetiek lenni, még ha az asztal körül ülő hölgyek ruhájának csodálatos szabása a párizsi divat elsőbbségét hirdette is.

Ez az este, mely, akkori szokás szerint, mélyen belenyúlt az éjszakába, valami mást is felfedett előttem: hogy a zsidó nagypolgárság érdeklődik a magyar irodalom iránt és tud is áldozni rá, ellenben a dzsentri igen keveset törődik a magyar hazának ezzel a mind közt legnemzetibb megnyilvánulásával, holott, állítása szerint, ő ennek a hazának a legigazabb védelmezője. Biztos, hogy ez nem volt mindig így, éppen ellenkezőleg, hisz a múlt nagy íróinak többsége nemes volt, sőt gyakran főrangú. Valami megváltozott, s ez mindent kibillentett az egyensúlyából. Nem is olyan egyszerű tehát ez az egész, igen mélyre kell fúrni a múltban és a jelenben is, ha tisztán akarok látni. Fel hát a kutatómunkára, vagy, műszaki kifejezéssel élve, a mélyfúrásra! Nem egy nemzet szellemi kincseit kell-e felfedeznem, azt, ami a legértékesebb benne?

Az első fordítás

Úgy éreztem, itt az ideje, hogy munkához lássak, és nekigyürkőzzem egy fordításnak, magyarból franciára. Igaz, hogy a körülöttem élő nyelvészek legtöbbje nemigen törte magát, hogy nyelvismeretét fordításra használja fel, de én soha nem tudtam elképzelni, hogy lehet úgy igazán behatolni egy nyelv szerkezetének titkaiba, ha nem kíséreljük meg a gyakorlati alkalmazását. És az én szememben a legfontosabb gyakorlati alkalmazás a fordítás volt.

Továbbra is eljártam Babitsékhoz, és természetesen el is olvastam tőle mindent, amit az idő tájt megjelentetett, így aztán elejétől végéig elolvastam legújabb regényét is, mellyel ő maga ajándékozott meg. Vastag, sűrű sorokban nyomtatott könyv volt. Sokáig tartott, míg elolvastam, gyakran el is akadtam egy-egy kifejezésnél, egy-egy stílusfordulatnál. Izgalmas, lebilincselő olvasmány volt. Tanulmány a háború előtti társadalomról. Ma azt mondanánk rá: *saga,* mert olyan

eseményeket mond el, melyek egy eléggé maradi vidéki magyar polgárcsalád történetét jellemzik, amelynek életét feldúlta a szerelmi szenvedély, anyagi biztonságát pedig megrendítette a bortermelési válság. Az ilyen típusú regények akkoriban kezdtek divatba jönni. Norvégiában Olav Duun ekkor indította *Juvikfolke* (A Juvik nemzetség) című regényciklusát. Franciaországban Roger Martin du Gard ekkor jelentkezett *A Thibault család*-dal, Galsworthy pedig már megjelentette *A Forsyte Saga* első három kötetét. De Babits regénye sokkal tömörebb volt, sokkal elemzőbb is, és főszereplője maga a magyar társadalom. Leginkább *A Buddenbrook ház*-ra emlékeztetett. Egyébként Thomas Mann és Babits írásmódját valahogy rokonnak éreztem. Súlya volt ennek az írásnak, mondatai szorosan kapcsolódtak egymáshoz. A szavak megválasztásán érződött az igény, hogy a gondolat legfinomabb árnyalata is érvényre jusson. Ami könnyű, az itt száműzve volt. Kemény anyaggal dolgozott a szobrász. Szerettem volna ezt a szöveget lefordítani franciára, de hosszú küszködés lett volna, és engem sürgetett az idő. Meg kellett még írnom a két disszertációmat, és azon kívül hol találtam volna francia kiadót, aki ennek a vastag könyvnek a költségeit vállalta volna.

Ekkortájt volt divatja Párizsban az olyan rövid, aprólékos gonddal kidolgozott elbeszéléseknek, amilyeneket Gide, Cocteau, Paul Morand, Giraudoux, Jules Romains (aki nem kezdett még bele a *Les hommes de bonne volonté*-ba [A jóakaratú emberek]), Valery Larbaud és mások írtak. Ha azt akartam, hogy némi esélyem legyen a fordítás megjelentetésére, valami rövidebbet kellett választanom. És Babits művei között volt is egy elbeszélés, amelyik éppen ilyen volt. Magyarországon az ilyet „kisregényének" hívják, más szóval: egy nagyobb novella terjedelmű elbeszélés. *Timár Virgil fia,* ez volt a mű címe. Egy szerzetesről szólt, aki nagyon megszeretett egy kisfiút, egy leányanya fiát, és ragyogó tanítványt nevelt belőle. De alighogy a fiú a keze alatt művelt és becsületes emberré nőtt, meghalt az anya, és váratlanul megjelent az apa. Gazdag ember volt, magához akarta venni a fiát, akit annak idején elhagyott, és könnyű és élvezetekkel teli életet ajánlott fel neki. S a fiatalember, aki olyan jó nevelést kapott, szinte gondolkodás nélkül úgy döntött, hogy követi azt az apát, akit eddig még csak

nem is ismert. Szívesebben választotta az élvezetek széles országútját a helyett a szoros ösvény helyett, melyet a pap mutatott neki. Finom volt a lélekrajza, kifejezésmódja elegáns és tetszetős. Elhatároztam, hogy lefordítom franciára. Mikor a kézirattal elkészültem, átadtam Lucien Maurynak, aki a *Revue Bleue* főszerkesztője volt, emellett a Stock kiadó nemzetközi részlegét is ő vezette, melynek egy fordításokból álló sorozata volt, és elsősorban az északi irodalmat mutatta be. Lucien Mauryt Stockholmban ismertem meg, a háború végén. Azért küldték oda, hogy a nagyon is aktív német propaganda ellen harcoljon. Jó skandinavista volt, elsősorban a svéd irodalomban otthonos. Meglátogattam, és nagyon kedvesen fogadott. Adott néhány tanácsot, melyek igen hasznosnak bizonyultak, és érdeklődött a munkám iránt. Akkor is tartottuk a kapcsolatot, mikor már mind a ketten visszatértünk Párizsba, és amikor én Magyarországra mentem, arra kért, hogy tájékoztassam majd munkámról és főleg arról, amit felfedezek. Szóval, Lucien Maury, elolvasván a kéziratot, azt ajánlotta, hogy a Stock sorozatában jelentessem meg. Tetszett neki Babits elbeszélése, és ez megerősített abban, hogy helyesen választottam, mert Lucien Maury csalhatatlan kritikus volt. Szigorúnak tartották, és valóban nagyon igényes volt. Megnyugodhattam.

A könyvet Franciaországban fordítottam le, a nyári szünidő alatt. Utána odaadtam Gyergyainak, és arra a gondolatra jutottam, hogy megkérem a szerzőt, hatalmazzon fel néhány apróbb módosításra, mert időnként –nagyon ritkán ugyan, de mégis – egy-egy olyan képpel élt, ami franciául „nem hangzott jól". Azt írta például: „ez a hír a presztízs hintaján szállt", ami szó szerinti fordításban így hangzott volna franciául: „La calèche de l'information en avait avisé toute la ville." Nem kockáztathattam meg, hogy szó szerint adjam vissza az eredeti szöveget, mert nevetségesen hangzott volna a mi 1927–28-as francia nyelvünkön. Babits megdöbbent ezen, és csak nehezen törődött bele, hogy elfogadja az én új megfogalmazásomat, mely szerintem közelebb állt az ő kifejezésmódjához. Sőt megtudtam, hogy több, a franciában elég járatos író barátjának is elmondta ezt az esetet. Ők is ugyanúgy megdöbbentek, ami azt jelzi, hogy nem érezték eléggé a korabeli francia stílust.

Ez az eset, röviddel az 1926-os frankhamisítási perbeli táviratügy után, megértette velem, hogy a nyelvünket használó magyar értelmiség elbizakodottan biztosnak mutatkozik a dolgában. Sajnos, egész pályafutásom során ez semmit sem változott, és még most sem, mikor ezeket a sorokat írom. Szívük mélyén meg voltak róla győződve és sokszor hangoztatták is, hogy a világon egyedül csak ők tudják a magyar kifejezéseket idegen nyelvre fordítani, bármelyik nyelvről legyen is szó. Ennek köszönhető az a sok elrontott kiadvány-regények, esszék, versek és egyéb írások -, melyeket a rossz francia, német vagy angol fordítás teljesen kivetkőztetett a formájából. Az évek folyamán a magyar irodalomból nem is egy mesterművet idézhettem, melyeket egyszer s mindenkorra tönkretett a torz fordítás. Az embernek kedve támadna azért imádkozni, hogy – magyar kifejezéssel élve – a „magyarok istene" mentse meg a magyar irodalmat ezektől a nyersfordítóktól, akik olyan elszántan szabotálják a nyelvet. De volna is dolga elég!

A *Tímár Virgil fia* francia fordításának csupán erkölcsi sikere volt, akár a sorozat többi könyvének. Lucien Maury, ahogy ma mondanánk, túl magasra helyezte a mércét. Finomságait csak egy ínyenc olvasóközönség tudja élvezni.

De van a dolognak egy másik vonatkozása is. Újra fel kellett fedeznem, mennyire nehéz, sokszor valósággal lehetetlen kiadni Franciaországban egy idegen nyelvű mű fordítását, bármilyen értékes legyen is az. Mikor, Északról visszatérve, eszembe ötlött, hogy lefordítok egy izlandi sagát, nem tudtam kiadót találni, és végül örültem, mikor a *La Vie des Peuples* című folyóiratba, melynek Geouffre de Lapradelle jogászprofesszor volt az alapítója és szerkesztője, sikerült legalább néhány rövid fordítást bejuttatnom finnből, norvégből és svédből, meg egy nagyon kurta izlandi sagát, *A kígyónyelvű Günnlaugr történeté*-t. De a *La Vie des Peuples* is rövid életű volt, mert a francia olvasóközönséget, még a legműveltebbjét is, tökéletesen hidegen hagyta mindaz, ami Franciaországon kívül íródott, különösen, ha olyan országban, melyről bámulatosan keveset tudott. Még a háború után is, melyben a németek olyan kegyetlenül elbántak velünk, makacsul kitartottunk amellett, hogy semmit se ismerjünk abból, amit németül írnak vagy kiadnak. De ugyanebben az időben azt sem tudtuk, hogy mi történik

az Egyesült Államokban. Egészében véve, a külvilág visszhangja mindig csak késve ért el hozzánk és meggyöngülve, hiszen addigra nem volt már időszerű. Így lesz ez, láttam már, a magyar alkotásokkal is. És ez a jóslatom, fájdalom, napról napra jobban beigazolódik, ma is ugyanúgy süketek vagyunk mindarra, ami egy olyan nemzettől érkezik hozzánk, mely annyi mindent át tudott venni tőlünk, mi pedig még azt a fáradságot sem vettük magunknak, hogy valamit felkínáljunk neki. Újra eszembe jutottak Karinthy Frigyes szavai. Jajkiáltását senki sem hallotta meg.

Disszertációgondok

A fordítás csupán tanulságos „mulatság" lehetett. „Főnökeim" sürgették már azt a két doktori értekezést, mely bölcsészdoktorrá nyilvánításomhoz kellett, ez a cím pedig elengedhetetlen ahhoz, hogy az ember egy tanszéken egyetemi tanár legyen. Igaz, hogy egy olyan tanszéken, amilyet az Élő Keleti Nyelvek Főiskolájára terveztek, nem volt feltétele a kinevezésnek, hogy az ember bölcsészdoktor legyen, de Antoine Meillet úgy vélte, hogy az én esetemben az elengedhetetlenül szükséges, és nem tehettem mást, mint hogy ezt parancsnak vegyem és engedelmeskedjem, mert ha Meillet egyszer eldöntött valamit, hajthatatlan volt.

Az első értekezésnek, a főtárgynak, mint már mondtam, az általában urál-altajinak nevezett nyelvekben fellelhető szókészletegyezéseket kellett taglalnia, mivel a kutatók azt feltételezték, hogy ezek mind egy közös ősnyelvből erednek. Végig kellett tehát böngészni e nyelvek szótárait, és rátalálni azokra az elemekre, melyek révén rekonstruálni lehet a közös urál-altaji nyelv ősszókészletét. Az uráli nyelvek teoretikusainak nagy része azonban még a lehetőségét is határozottan kétségbe vonta annak, hogy létezett volna egy olyan urál-altaji nyelv, melyből az uráli és az altajinak mondott (török, mongol, tunguz) nyelvek erednének, főleg a finn nyelvészek kételkedtek ebben. Meillet tehát ezt a kérdést szerette volna tisztázni, mert mint már mondtam, ebben az időszakban minden gondolatát a „nyelvcsaládok" meghatározása és meghatároztatása kötötte le. Akkoriban jelentette meg, Marcel Cohen

közreműködésével, *A világ nyelvei* című vaskos kötetét, melybe a finnugor és szamojéd nyelvekről (ezek alkotják az uráli nyelvcsaládot) szóló cikket én írtam, és ezzel jó néhány kolléga elismerését megszereztem. Mint már említettem, szinte versengtek, hogy a segítségemre legyenek ebben a kérdésben. Igyekeztek minél több adatot szolgáltatni nekem, megvitatták szószármaztatásaimat, hosszasan taglalták egyik vagy másik egyeztetésemet. Meillet írt Gombocz Zoltánnak, és megkérte, hogy kísérje figyelemmel a munkámat, én pedig Gomboczban csodálatos irányítóra leltem. Jó barátságban volt a finn E. N. Setälävel, és ennek köszönhettem, hogy harmonikusan dolgozhattam kettejük irányításával, mert Meillet, ismét csak Meillet, a nagy helsinki nyelvésznek is figyelmébe ajánlott, akit a független finn kormány budapesti és koppenhágai követének nevezett ki, ez az ország ugyanis nem engedhette meg magának azt a fényűzést, hogy minden fővárosba küldjön hivatalos képviselőt. Setälä így hát megosztotta idejét két állomáshelye között. Ha Magyarországon járt, kihasználtam az alkalmat és felkerestem. Megkönnyítette a dolgot, hogy a két jó barát, Gombocz és Setälä, mindig hívtak, hogy csatlakozzam hozzájuk, és így a beszélgetés hármasban folyt. Az igazat megvallva, ha Setälä jelen volt, mindig ő vitte a szót. Rendkívüli egyéniség volt. A kutató, a tanár, a politikus és a diplomata minden erénye egyesült benne. Emellett emberi tulajdonságai is rendkívüliek voltak: szeretetreméltóságával, nagylelkűségével, egyszerűségével egy szempillantás alatt kellemes légkört teremtett. Ragyogó társalgó volt, több nyelven is tudott: finnül, svédül, németül. Azt nemigen merte megkockáztatni, hogy franciául beszéljen, jóllehet olvasni jól olvasott ezen a nyelven. És nem szívesen használta a magyart sem, mert nem volt benne elég gyakorlata.

A főtárgy kidolgozása haladt is különösebb zökkenők nélkül, de gondolnom kellett a melléktárgyra is. „Főnökeim" egy irodalomtörténeti témát javasoltak melléktárgynak, mintegy ellensúlyozandó a nagyon is szigorúan vett nyelvészeti főtárgyat. Jobb felkészülni minden eshetőségre, ha megpályázok egy egyetemi tanszéket. Ha minden úgy történik, ahogy mestereim eltervezték, fölösleges ez az óvatosság, de fel kell készülnöm rá, hogy a dolgok esetleg másképp alakulnak. Rögtön arra gondoltam, hogy a melléktárgyam témája Ady Endre költészete lesz,

hisz Adyt változatlanul korunk legnagyobb magyar költőjének tartottam. Meillet azt mondta, hogy javasoljam ezt Louis Eisenmann-nak, akiről már beszéltem. Felkerestem tehát Eisenmannt, és elmondtam neki tervemet, hozzátéve, hogy Meillet elgondolása is az volt, hogy ilyen jellegű melléktárgyat válasszak. Egy melléktárgyi dolgozat nem lehet kétszáz oldalnál nagyobb terjedelmű, és egyetlen körülhatárolt kérdéssel kell foglalkoznia. Mondtam Eisenmann-nak, hogy munkám tárgya Ady költészetének modernsége lesz. Úgy éreztem, érdekes lenne tanulmányozni, mi az, ami stílusban, metrikában, nyelvezetben és tárgyválasztásban Adyt minden más magyar költőtől, elődeitől és kortársaitól egyaránt megkülönbözteti. Mindent egybevetve, ahogy manapság mondani szokás, a nyelvész szemszögéből írt irodalmi dolgozat volt ez. Louis Eisenmann nagyon érdekesnek találta a kísérletet, és beleegyezett, hogy a munka irányítója legyen. Elnézésemet kérte azonban, hogy menet közben nemigen tudja majd figyelemmel kísérni munkámat, de hivatalos kötelezettségei nagyon elfoglalják.

Munkához láttam. Ahogy visszatértem Magyarországra, irodalmi körökben és másutt is minél több olyan emberrel kerestem kapcsolatot, akik jól ismerték Adyt, főleg azokkal, akik barátai vagy tisztelői voltak. Akiket már ismertem, azokat meglátogattam, és kértem, hogy segítsenek. Babits, akit nagyon érdekelt a munkám, elmesélte az Adyval való kapcsolatának történetét, és összehozott Schöpflin Aladárral, aki Magyarország egyik legjobb irodalomkritikusának számított, és egyike volt azoknak, akiknek a legtöbb adatuk volt Adyról. Benedek Marcell, aki egy kis Ady-breviárium szerzője is volt, Révész Bélával hozott össze. Révész, alkata szerint inkább újságíró, mint író, a nagy költő egyik legbensőbb barátja volt, és sokat mesélt nekem az Adyval való találkozásairól. Akkoriban ismerkedtem meg Földessy Gyulával is, aki sok tanulmányt jelentetett meg Adyról, különösen a metrikájára hívta fel a figyelmet. Sőt olyan szerencsém volt, hogy még Ady özvegyének is bemutattak, akit a magyar irodalmi körökben inkább a Csinszka becenéven ismertek. Második férje, mint mondják, nagyon tehetséges festő volt. Vidám, szinte már pajkos fiatalasszony állt előttem, a hódolók valóságos kis udvara vette körül, s ő el is követett mindent, hogy figyelmüket magára vonja. Nem volt szép, még csak jól öltözött sem.

De az is lehet, hogy valamiféle művészi hanyagságot akart megjátszani. Ebben az időben valósággal dühöngött a bohémeskedés azok között, akiknek közelről vagy távolról csak egy kicsi közük is volt irodalomhoz vagy művészethez. Gondoljuk csak meg, még Léon Blum is ennek áldozott, aki széles karimájú kalapot és nagy csokornyakkendőt hordott. Rokonszenvesnek találtam Csinszkát. Átlátszó volt, mint egy pohár víz, hisz teljes szívével átadta magát a szerepnek, melyet, úgy gondolta, játszania kell. Őszinteségéhez nem férhetett kétség. Mégis nehezemre esett beleilleszteni abba a képbe, ami Ady személyiségéről kirajzolódott bennem. Hogy sikerülhetett ennek a kis vidéki úrilánynak megőriznie a helyét e mellett a megfoghatatlan ember mellett, akire már akkor szemet vetett, mikor még egészen kislány volt? Abban még nincs is semmi meglepő, hogy Ady belement a játékba, de hogyan juthatott el odáig, hogy ezt a szerelmi históriát komolyan vegye? Ha pedig Ady valamit komolyan vett, akkor biztos volt, hogy az csak drámával vagy tragédiával végződhetik.

Lelkesen vetettem hát bele magamat Ady-tanulmányomba, abban a csalóka reményben, hogy hozzájárulhatok a költő megismertetéséhez nemcsak Franciaországban, hanem mindenütt a világon, ahol olvasnak franciául és érdeklődnek a költészet iránt, bárhonnan fakad is az. Nem számoltam az előre nem látható eseményekkel.

Többször is írtam Eisenmann-nak, hogy tájékoztassam, hogyan haladnak kutatásaim. Soha nem kaptam választ. Mikor a nyári szünidőre visszamentem Franciaországba, felkerestem a Raspail körúton, ahol a külföldön működő francia oktatási intézmények hivatalát vezette, és átadtam neki a kéziratomat. Kétszáznyolcvan oldal volt, és úgy éreztem, magyarázattal tartozom, amiért egy kicsit túlléptem az ilyen jellegű dolgozatok szokásos terjedelmét. Mielőtt elbocsátott volna, megígérte, hogy most már csakugyan minden igyekezetével azon lesz, hogy elolvassa munkámat, és hozzáfűzött beszámolójával együtt rögtön eljuttassa a tanszékre, nehogy késedelmet szenvedjek, hiszen Antoine Meillet is sürgeti a dolgot. Elmentem nyaralni. Mielőtt visszatértem volna Budapestre, ismét meglátogattam Eisenmannt. Elfoglalt volt, és csupa bocsánatkérés. Egyetlen szabad perce sem volt, hogy belekukkantson a kéziratomba, de el fog vele készülni még az év vége

előtt. Eljött az év vége, és még mindig nem olvasta el a kéziratot, megint csak elnézésemet kérte. Elmúlt a tél, újra itt volt a nyár, és a franche-comtéi nyaralás előtti utolsó látogatásom sem volt eredményesebb. Július vége felé – utolsó simításaimat végeztem a főtárgyamon az eldugott kis hegyi falu békéjében, ahol családommal a nyarat töltöttem – értesítést kaptam a párizsi egyetem bölcsészkaráról, hogy Louis Eisenmann leadta jelentését a melléktárgyi dolgozatomról. Negatív volt. Kérték ennek szíves tudomásulvételét és egyúttal azt is, hogy vegyem át az elutasított kéziratot.

Párizsban maradt fivéremet kértem meg, hogy menjen el és olvassa el a véleményt, jegyezze ki a lényeges pontokat és vegye át a kéziratot. Ezt meg is tette, és rögtön írt nekem, nem rejtve véka alá a vélemény. Louis Eisenmann munkámat teljesen értéktelennek ítélte, mert Adyt, a politikust nem mintáztam meg, holott ez elválaszthatatlan a költőtől és újságírótól. Ady arcképe nem lehet teljes politikai állásfoglalásai, a Habsburg-hatalom és a magyar feudalizmus elleni harcainak története nélkül. Azonnal írtam Meillet-nek, aki a nyarat mindig csodálatos châteaumeillant-i birtokán töltötte. Postafordultával válaszolt: hagyjam annyiban az ügyet. „Egyidejűleg írok Vendryes-nek is, hogy adjon önnek egy másik témát, ezúttal nyelvészetit. Üdvözlettel stb." Néhány nappal később Vendryes is írt nekem, azt javasolta, hogy a gót névelő alkalmazását tanulmányozzam. Szeptemberben, mielőtt visszamentem volna Budapestre, felkerestem Meillet-t, aki elmondta, hogy ő hogyan látja a dolgokat. Ha meg akarnék felelni Eisenmann igényeinek, többesztendei kutatómunkát kellene szentelnem arra, hogy megírjak egy tanulmányt, mely már főtárgy méretű lenne. Márpedig én nem irodalomtörténész vagyok, hanem nyelvész. És ilyen körülmények között, mivel ez a kirándulás az irodalomtörténet világába azzal a kockázattal jár, hogy az ember isten tudja, milyen messzire téved, okosabb visszatérni a tiszta nyelvészethez. Mielőtt finnugrista lettem volna, germanista voltam. Ebből a tudományágból teszek majd vizsgát, egy olyan tanulmánnyal, mely a gót nyelvről szól, erről az olyan nagyon érdekes nyelvről, melyben Vendryes annyira otthonos.

Újra munkához láttam. Én is lelkesedtem a gót nyelvért, és ez jó melléktárgytéma is volt. Be kellett hoznom a lemaradást, melyet egy

rosszindulatú tanárnak köszönhettem, aki pedig ugyanabból az intézetből került ki, mint én, és mégsem volt rá gondja, hogy csak egy kicsit is tanújelét adja az École Normale-növendékek annyit és oly tévesen hangoztatott szolidaritásának. Mikor a téli szünidőben meglátogattam Meillet-t, elmondta nekem, hogy valójában annak a pernek vagyok az áldozata, mely még ekkoriban is folyt a magyar kormány és a Sorbonne magyar tanszékének egykori professzora között. Adott egy tanácsot is: „Ne nagyon írjon Magyarországról, míg le nem doktorált. Utána csinálhat, amit akar." Ehhez tartottam magam.

De egy kérdés azért továbbra sem hagyott nyugodni. Ezek szerint Magyarország tiltott vadászterület volna? Tilos vele foglalkozni? Félnek tőle, hogy valaki esetleg kifürkészi a terepet? És ha mégis megmakacsolnám magam, ha beszélni és írni akarok a magyarországi viszonyokról, lefülelnek, mint orvvadászt? „Elkövettem" egy fordítást. Ezt is bűnömül fogják felróni? Már most a fülembe jutott olyasmi, hogy azzal vádolnak: isten tudja, mi módon összejátszom a Budapesten tomboló reakciós és antiszemita hatalommal. Honnan ered ez a szóbeszéd? Nyilván olyan emberektől, akiknek fogalmuk sincs róla, ki vagyok. Nemrégiben Stockholmban még „bolseviknek" tartottak, és az igaz is, hogy Pierre Laval az én segítségemmel lépett érintkezésbe az északiakkal, mikor előkészítette a szocialisták béketárgyalását, előbb Svájcban, aztán Svédországban. Nyíltan elmondtam mindezt Roger Marxnak, aki, mint akkoriban sokan a francia értelmiségből, „baloldali beállítottságú" volt. Ő legalább ismerte politikai tevékenységemet. Megnyugtatott, hogy egyszerű rágalomról van szó, melyet néhány olyan ember terjeszt módszeresen, akiket több-kevesebb érdek fűz Csehszlovákiához, és hadat üzennek mindenkinek, akiről azt látják, hogy akár egy kicsit is másképp nézi Magyarországot, és nem befeketíteni akarja. Szokott bőbeszédűségével előadta nekem, hogy néhányan ezek közül az emberek közül, akik jócskán élvezhetik a prágai kormány bőkezűségét, irgalmatlan propagandát fejtenek ki Magyarország és a magyarok ellen, tekintet nélkül arra, hogy a Horthy-rendszer kiváltságosairól vagy áldozatairól van-e szó. Nincs mit csodálkozni rajta, hogy ellenfélnek tekintenek mindenkit, akiről úgy látják, hogy esetleg nem a kisantant szája íze szerint

fog erről az országról beszélni. „Itt egy másik háború folyik” – fűzte hozzá.

Újra csak meg kellett csodálnom Meillet bölcsességét: a melléktárgy a gót nyelvekről megoltalmaz mindezektől az álnok támadásoktól. No de azután?

Főtárgyamban írt dolgozatom elkészült. Ki kellett nyomtatni, mert kéziratban nem lehetett doktori értekezést beadni, ha még olyan gondosan volt is legépelve. Kiderült, hogy a francia nyomdászoknak nincsenek olyan betűik, amilyenekre szükségem lett volna. Egytől egyig azt ajánlották, hogy az én „fonetikai jelöléseimet” átírják a meglévő betűkészletből. Ez viszont technikailag is kivihetetlen volt, tudományos szempontból pedig megfosztotta volna munkámat minden értékétől. Magyar barátaim beajánlottak Magyarország egyik legjobb nyomdájának, a Hornyánszky Viktor Részvénytársaságnak az igazgatójához. Az igazgató nagyon szívélyesen fogadott, és felajánlotta, hogy önköltségi áron nyomtatja ki értekezésemet, annak jeléül, hogy mekkora megtiszteltetés számára a Sorbonne egyik disszertációjának megjelentetése. Nem titkolta, hogy büszke erre a kitüntetésre. Egyetlen feltételt szabott csak: hogy lehetőleg tiszta és hibátlan gépeléssel adjam be. Szerencsére már 1924 óta gyakoroltam a gépírást egy használt Corona gépen, mert az írógépek nagyon sokba kerültek, és egy új gép vásárlását nem bírta volna el a pénztárcám.

A melléktárgyi értekezésemet Franciaországban nyomták ki, és 1929. június 11-én megjelenhettem a doktori szigorlóbizottság előtt. Mivel egyetlen francia szaktanár sem volt, aki elbírálhatta volna főértekezésemet, Meillet, aki a munka irányítását vállalta, Gomboczot és Setälät kérte meg egy-egy részletes bírálat megírására, hogy értekezésem a tárgy ismeretében legyen benyújtható. A melléktárgyat Tonnelat, a Collège de France germán nyelveinek professzora vállalta, helyesebben, őrá hárította át Vendryes, aki mint a bölcsészkar dékánjának első helyettese, a bizottság elnöke volt. A bizottság tagjai egykori mesterem, a turkológus Jean Deny, Paul Pelliot mongolista a Collège de France-ból – akinek szintén tanítványa voltam annak idején – és Paul Boyer voltak. Előbb a melléktárgyra került sor, és gyorsan végeztünk vele. A két opponens elengedhetetlen felszólalása után

adódott egy incidens. Alighogy a bizottság elfoglalta a helyét a nagy előadóteremben, mint a szélvész, kirontott a professzori szobából Louis Eisenmann, és leült egyenest a zsűri asztalához. Erre senki sem számított. De Vendryes hirtelen felugrott, és ráförmedt: „Mit keres ön itt?" Választ sem várva, minden teketória nélkül kitessékelte. Vendryes maga volt a megtestesült szeretetreméltóság. Mindig szívélyes embernek ismertem, most láttam először magánkívül. Később felfedeztem, hogy hamar kijön a sodrából, ha visszaélnek a kedvességével. Ezúttal hangja és magatartása olyan volt, hogy a betolakodó jobbnak látta, ha sürgősen eltűnik. Folytathattuk az ülést. Értekezésemet Párizsban, a Sorbonne-on védtem meg, de valójában Magyarország jelent meg itt a tudósok személyében, akik tanítottak, irányítottak és segítettek.

Ami pedig nem „Made in Hungary" volt, az Finnországból származott. Igaz, ez másként nem is lehetett volna, hisz nem voltak még olyan francia oktatók, akik ebben a tudományágban járatosak lettek volna.

Még ma is eltűnődöm rajta, hogy sikerülhetett ez az erőmutatvány. És csakugyan, a Sorbonne néhány esztendővel később kereken visszautasított egy magyar vonatkozású témát, azzal, hogy ez nem tantárgy az egyetemi karon. Igen, de akkor már az volt az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján, méghozzá olyan professzor tanította, aki doktor!...

Ez a cím csak Franciaországon kívül volt valamelyest hasznomra. Közép-Európa és az északi országok egyetemi köreiben megerősítette pozíciómat. Hivatalos pályafutásomban nem volt nagy jelentősége.

Kirándulás az arisztokratákhoz

Alig néhány hónapja voltam még csak Magyarországon, mikor Zichy István grófot megismertem. Egy felolvasás alkalmával történt a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, melynek szinte már megérkezésem pillanatától tagja lettem. A Zichyek előkelő család voltak, mint büszkén vallották, a legrégibb, legtekintélyesebb arisztokráciába tartoztak. Övék volt az ország egyik legnagyobb vagyona. Főleg földbirtokaik voltak, melyeket mindig a család egyik tagja, akkoriban éppen István gróf, kormányzott. Méltóságteljes, hűvös eleganciájú férfi volt, úgy tudott franciául, akár egy született francia. Francia arisztokrata

leányt vett feleségül, és archeológiával meg etnográfiával foglalkozott. Mint említettem, még én is fordítottam egy cikkét, melyet egy akkoriban induló, franciául megjelenő folyóirat, az *Études Finno-ougriennes* számára írt. Sajnos, a folyóirat csak néhány esztendeig élt, és ma már elég nehéz egy-egy számát felkutatni. A tanulmány a magyarokat ért török hatások eredetével foglalkozik, azzal az (azóta is újra meg újra felmerülő) kérdéssel, hogy hogyan lettek a régi magyarokból, akik mint a többi finnugor nép, eredetileg halászok és vadászok voltak, nomád lovasok, és hogy kerültek a sztyeppekre. Hol és mikor ment végbe ez a változás? Volt egy zavarbaejtő adat: a „ló" névszó azonos volt három nyelvben, a magyarban, a vogulban és az osztjákban, vagyis azokban, melyeket közösen ugor nyelveknek hívnak. Márpedig sem a vogulok, sem az osztjákok nem lettek sztyeppi lovasok. Zichy István is azt kutatta, amit minden nyelvész, aki a magyar múlt felderítésén munkálkodott. Még ma is ez a két kérdés vetődik fel újra és újra sok magyar értelmiségiben: „Kik vagyunk?" „Honnan jöttünk?" Zichy István világfi volt. Modora egyszerű és előkelő, szinte azt mondhatta volna az ember, igyekszik elfeledtetni, hogy más társadalmi réteghez tartozik, mint az egyetemi tanárok, akikkel érintkezett. Én kizárólag franciául beszéltem vele, megtakarítván ezzel, hogy belebonyolódjam a kor undok magyar udvariassági formuláiba. Egyszerűen csak „monsieur"-nek szólítottam. Lehet, hogy gyerekesnek hat ez a viszolygás a nemesi címek használatától, sőt talán valamiféle kisebbrendűségi érzés is megnyilvánul benne, de nem tehettem másként, főleg nem egy 1789 előtti szellemben élő országban, ahol a legkisebb kutyabőr, még ha hamisítvány volt is, az élet csaknem minden területén szabad kezet adott. Kezdtem megérteni, miért vette fel Jean Mistler a „d'Auriol" előnevet neve elé, és miért hívatta magát végül már csak „d'Auriol úr"-nak, sőt néha még „d'Auriol lovag"-nak is. Én bizony plebejusnak számítottam csupán, ahogy udvariasan azokat nevezték, akik egyszerű polgárok voltak. Tartozom vele az igazságnak, hogy Zichy István soha nem éreztette velem, hogy, mint hajdan mondták, nálamnál előkelőbb születésűnek tartja magát.

De kötöttem én közelebbi ismeretséget másokkal is az arisztokrácia képviselői közül. Ezt a fáradhatatlan Zsónak köszönhetem, ő hozott

össze egy fiatalasszonnyal, aki ugyan kisnemes volt, de mindenki tudta róla, hogy együtt él Hoyos Miksa gróffal, egy szerény kis lakásban, mely ugyanannak a háznak ugyanazon az emeletén volt, ahol Zsó is lakott. A fiatalasszony, mint ahogy a gróf is, Zsó tanítványa volt, és mivel az előkelő társaság nem fogadta, csak néhány jó baráttal járt össze, elsősorban a franciatanárnőjével, Zsóval. Mellette túl tudta tenni magát azon a zavaron, mely magyar környezetében gyakran elfogta. Engem is befogadtak a közé a néhány ember közé, akiket a gróf kedvelt, és akiknek nyílt eszű társaságában jól érezte magát. Hoyos Miksa ugyanis házasember volt, és azt beszélték, hogy törvényes felesége valami világtól elzárt helyen él, ahonnan sohasem mozdul ki. Sőt voltak, akik azt állították, hogy elmezavarral kezelik. Nem tudtam, mi igaz mindebből, és a tapintat úgy kívánta meg, hogy ne is próbáljak tudakozódni. Nem tartozott rám. Gyakori vendége lettem hát Hoyosnak, aki főleg azért érdekelt, mert a testvérbátyja Rudolf főherceg szárnysegédje volt, így tanúja lehetett a mayerlingi tragédiának. Mindez az én szememben olyan volt, mintha ezeket az embereket valami romantikus dicsfény venné körül. Hoyos Miksa bátyja tehát az egyetlen, aki tudja a titkot, ha egyáltalán van titok. Egyszer célzást is tettem erre Hoyos Miksának. Ekkor mesélte el, hogy bátyja eltemetkezett a birtokán, Kaposvár közelében, és soha ki nem teszi a lábát. Ferenc József császár személyes parancsára zárkózott be, esküt téve, hogy itt marad mindaddig, míg császára a kötés alól fel nem oldozza. De a császár meghalt, és nem tudatta vele végakaratát, ő pedig úgy érezte, hogy ettől fogva mindörökre köti az eskü, még ha halott is az uralkodó, akinek esküt tett. „Önöktől, franciáktól származik a mondás – zárta le a beszélgetést Hoyos Miksa –: *noblesse oblige*. Önnek tehát meg kell értenie őt, és meg kell értenie engem is." Ilyen körülmények között nem lehetett elvárni, hogy akár a legcsekélyebb mértékben is beavasson a titokba. Mintha gyónási titkot akart volna az ember egy papból kicsikarni.

Máskülönben Hoyos Miksa meglehetősen modern szellem volt. Felfrissítette állatállományát, új földművelési eljárásokat vezetett be, alkalmazta a legmodernebb mezőgazdasági gépeket, és nemegyszer olyan nézeteket hangoztatott, melyek merészségükkel nem is egy barátjának a szemében „destruktívnak" hatottak. Természetesen

látogatta azokat a helyeket, ahol az arisztokraták találkozni szoktak. Gyakran ebédelt vagy vacsorázott a Nemzeti Kaszinóban, mely minden tekintetben a Jockey Clubhoz hasonlított. Ide engem is többször meghívott. Versenyistállója is volt, de sohasem fogadott lovakra, és nem is pókerezett, nem is tarokkozott, nem is bridzsezett. Zsót egyenesen a kétségbeesésbe kergette, mert soha még a legkisebb tippet sem adta a lóversenynél, még akkor sem, ha az ő lovai is indultak. Minden nyáron Bad Gasteinba ment gyógyvízkúrára, egészen egyedül, mint annak idején Ferenc József. Alapjában véve „legitimista" volt, és mélységes megvetést tanúsított a kormányzó tengernagy iránt, akiben pusztán alacsony származású jogbitorlót látott. Általa értettem meg, hogy a rangjabéliek szinte mind Habsburg-pártiak. De azért elég realista volt ahhoz, hogy tudomásul vegye: a monarchia nem jöhet vissza. Sötéten látta a jövőt. Elejtett szavaiból, egy-egy meghökkentően csípős megjegyzéséből lassanként kirajzolódott előttem, hogyan vélekedik a dolgokról. Egyszer, nem tudom már, mivel kapcsolatban, azt találta mondani nekem: „A mi arisztokráciánknak nincs mit irigyelnie az önökétől. Kérdés, hogy nem ostobább-e még annál is." Viszont abban sem hitt, hogy a polgárság képes volna kormányozni Magyarországot. Túlságosan pártoskodónak, túlságosan vegyes összetételűnek tartotta. Kétségbeesett pillanataiban ő is csak azt jósolgatta, hogy mindez végül is a kommunizmus eljövetelét fogja előkészíteni. Csak jó volna tudni, milyen események, milyen zűrzavar árán. A fasiszta Itáliához való közeledés politikáját hajmeresztő ostobaságnak tartotta. Nem hitt benne, hogy Nagy-Britannia valaha is akár egyetlen katonát is feláldozna Magyarország védelmében, és úgy gondolta, hogy Franciaország, melyet mindenhonnan megkörnyékeznek állítólagos szövetségesei és barátai, a csehek, a románok és a szerbek, továbbra is magyarellenes politikát fog folytatni. Keserűen mondta nekem egyszer: „Maguk, franciák csak onnan tudnak rólunk, hogy a kisantantbeli barátaik egymással versenyezve gyaláznak bennünket. Enélkül még csak észre se vennék, hogy a világon vagyunk." És ez, sajnos, igaz is volt. 1914-ben nem láttuk Törökországot, mert Görögország eltakarta előlünk, és ennek

köszönhettük a Gallipoli-ügyet:[14] most pedig Közép-Európát kizárólag Prága, Bukarest és Belgrád hírein keresztül látjuk. Arról sem tudtunk többet, ami Ausztriában történt. Egyszóval csak vaktában hajózgattunk, sűrű ködtengeren, és még csak nyugtalanság sem ébredt bennünk arra a gondolatra, hogy mivel találjuk majd szembe magunkat, ha egyszer a történelem szele szétfújja a csalóka képzelgések ködét.

Honfitársnőm, Zsó egy olyan tanítványával is összeismertetett, akinek bizalmas barátnője lett, sőt néha cinkosa is. Egy korabeli miniszter elvált feleségéről van szó. Ez a nő a középnemességbe tartozott. Szőke, nagyon szép asszony volt, nagyon előkelő és nagyon művelt, és érződött rajta, hogy adott esetben tud ugyancsak erélyes lenni. Beszélték róla, hogy viszonya van a külügyminiszter-helyettessel, egy nagynevű régi arisztokratacsalád sarjával. Ez a helyzet az íratlan szabályok értelmében, melyek mind az arisztokráciát, mind a középosztályt kormányozták, mondhatni, törvényen kívül helyezte. Egy válás meg egy viszony, ha még olyan titkos is, bizony már sok volt ennek a hűbéri jellegű társadalomnak, és főleg felingerelte a többi asszonyt, akik sem szépségben, sem eleganciában, és hadd fűzzem hozzá, intelligenciában sem vették fel vele a versenyt. Néhány esztendővel később, miután Róma semmisnek mondta ki első házasságát, feleségül ment Khuen-Héderváry grófhoz (mert róla volt szó az előbb), aki pedig megrögzött agglegény volt, és irigyelt „parti" a férjhez menni akaró lányok szemében. Újabb botránykő. Az új grófné nem így jutott nemesi címhez, hisz grófné volt már házassága előtt is, ám most egyenest felkerült a magyar társadalom csúcsára, az ország kisszámú örökös urai közé. Latba is vetett mindent, hogy befogadják a Nemzeti Kaszinó körébe, egész Budapest legválogatottabb előkelői közé. Csak nagy nehézségek árán

[14] Angol–francia hadművelet 1915-ben az első világháború alatt a Törökországhoz tartozó Gallipoli-félszigeten, a Boszporusz, a Dardanellák és Konstantinápoly elfoglalása céljából, mellyel meg akarták szakítani a kapcsolatot Törökország és szövetségesei, a központi hatalmak között, s újabb front megnyitásával és a fekete-tengeri összeköttetés létesítésével segítséget kívántak nyújtani a súlyos katonai helyzetben lévő Oroszországnak. A csaták során az angol–francia csapatok vereséget szenvedtek a törököktől, és 1916. január 8-ig kénytelenek voltak kiüríteni a Gallipoli-félszigetet.

sikerült két pártoló hölgyet találnia, hogy közbenjárjanak az ügyében. Nem tudom, hogyan is történt végül a dolog, de az újonnan felvett tag szerint – aki elég okos volt ahhoz, hogy ne legyenek illúziói afelől, milyen érzéseket ébreszt irigyeinek ebben a kis világában – a fogadtatás fagyos volt. Maga a gróf, akinek már elege volt belőle, hogy rosszul érzi magát a saját köreiben, végül is kiküldette magát követnek Párizsba, és tartozom az igazságnak azzal, hogy elmondjam: feleségem és én gyakori vendégei voltunk Berri utcai szalonjukban, nem egyszer még szűk baráti körben ebédre is meghívtak bennünket.

Ez a két ember rendkívül érdekes tanulmány volt a számomra. A grófné semmiben sem különbözött egy ugyanilyen rangú francia hölgytől. Ugyanazokban a ruhaszalonokban varratta a ruháit, ugyanazokban a kalapszalonokban készíttette kalapjait, ugyanazokkal a mesterfodrászokkal fésültette a haját, ugyanazzal a választékossággal, ugyanabban a modorban fogadott társaságot, legfeljebb talán francia beszéde volt egy hajszállal kicsiszoltabb, mint párizsi vetélytársnőié. A grófot inkább nézte volna jó társaságbeli nagypolgárnak, aki nem tudja róla, hogy kicsoda. Ő is olyan kifogástalanul beszélt franciául, mintha a konzervatív körök egyik luxusintézetében nevelkedett volna. A beszélgetés sohasem terelődött politikára. Társalogtak a legutóbbi színházi eseményről, a legújabb filmről, ennek vagy annak a színésznek vagy színésznőnek a legutóbbi szerepéről, természetesen a legújabb Goncourt-díjasról is, vagy arról, akit a Francia Akadémia legújabban kitüntetett. A magyar irodalom nem került szóba, legfeljebb a budapesti Nemzeti Színház egy-egy színészének a sikeréről beszéltek. Az opera fontos szerepet játszott, és ugyanígy minden pletyka is, akár a legújabb divat került terítékre, akár ennek vagy annak a személyiségnek legújabb hóbortja, melyet széltében-hosszában megtárgyaltak a szalonokban, főleg a párizsi szalonokban. Sokszor nehéz volt elhinni, hogy magyar földön van az ember, a magyar állam hivatalos képviselői között.

Újbóli férjhezmenetele előtt gyakran találkoztam Zsónál a grófnővel. Vele másként álltak a dolgok. Ő nem volt legitimista, mint a környezete. A politikai kérdések teljesen hidegen hagyták. Ő volt az egyetlen, akit nem háborított fel, mikor a spanyol XIII. Alfonznak, a hölgyek

kegyeltjének, le kellett mondania a köztársaság javára. Őt nem érintette hazájának nyomorúsága. Egyetlen gondja az volt, hogy karriert csináljon, és mint körének és korának asszonya, ezt csak egy jó házasságban valósíthatta meg. Miután első házassága nem sikerült, megszabadult tőle, hogy még egyszer szerencsét próbálhasson. És hogy ez sikerült, teljesen elégedettnek, sőt boldognak látszott. De milyen boldogságra vágyott tulajdonképpen? Hogy a lehető legsikeresebben játssza a nagyvilági hölgy szerepét? És a lehető legmagasabb szinten? Túlságosan intelligens, túlságosan éles szemű volt ahhoz, hogy illúziói lehessenek annak a rendszernek a szilárdságáról, melyet a két férje szolgált. Úgy gondolta, ki kell használnia az időt. Szavai, magatartása sokban emlékeztetett a XVIII. századi francia előkelő társadalom hölgyeiére. Ha az ő társaságában voltam, mintha két évszázadot mentem volna vissza a múltba. De el kell ismerni, hogy meg tudott maradni egyszerűnek, a társadalmi érvényesülés nem tette felfuvalkodottá.

Sokszor gondoltam vissza erre a becsvágyó asszonyra, aki minden adottságát be tudta vetni, hogy feljuthasson az akkori magyar társadalom legmagasabb létrafokaira. Nővére volt mindazoknak a nagyra törő asszonyoknak, akiket megtalálhatunk Párizs, London, de még New York előkelő világában is. Mi az, ami magyar volt benne? Csupán a sorsa, mely Magyarországra szülte, egy hierarchikus társadalomba, mely azokat szolgálta, akik a társadalmi létra legmagasabb csúcsán álltak. És erre a csúcsra feljutni csak rangos születéssel vagy rangos házassággal lehetett.

De hogyan viselkedtek azok a nők, akik eleve rangosnak születtek, és a kisujjukat sem kellett mozdítaniuk azért, hogy a csúcson legyenek? Bemutattak egy ilyen, születésénél fogva nagy kiváltságokat élvező hölgynek is, aki nagy szalont vitt, és szerény személyemben olyan társalgót keresett, akivel érdemes elcsevegnie a rajongva szeretett francia irodalomról. Ott találtam nála Magyarország irodalmának és művészetének egész konzervatív gárdáját. Egy íróasszony trónolt közöttük, Tormay Cécile volt a neve, egyik könyvét éppen akkor fordították le franciára, *La vieille maison* (A régi ház) címen. Előrelátóan el is olvastam ezt a művet, mely meglehetősen emlékeztetett a mi Marcelle Tynaire-ünk írásaira.

Moralizáló mű volt a javából, és még csak a Rózsaszín Könyvtár gyöngéd naivitása sem volt meg benne. A férfiak közül Herczeg Ferenc ült a trónuson, mint valami írófejedelem. Nem győzték magasztalni legújabb drámáját; *Bizánc* volt a címe, és Konstantinápoly szabadságának vagy talán inkább függetlenségének utolsó napjait igyekezett feleleveníteni. Rajongói esküdtek rá, hogy Shakespeare óta ilyet nem írtak, én azonban csak egy egészen könyvízű és egészen sematikus, rossz drámát láttam benne. Sajnáltam a színészeket, akiknek elő kell majd adniok. Csalódtam ebben az irodalmi szalonban. Szinte kizárólag csak külföldi literatúráról csevegtek, elsősorban a franciáról, lehet, hogy miattam, meg azért, mert a bizalmas baráti kör kíváncsi volt a véleményemre. Csak hát az a francia irodalom, amit ők ízlelgettek, nem az én francia irodalmam volt. Hódoló csodálatuk tárgya Henri Bordeaux volt, és a hölgyek többségét Gyp villanyozta fel. Beszéltem nekik Colette-ről, André Maurois-ról, Mauriacról, és tapintatból, hiszen jól tudtam, milyen környezetben vagyok, óvakodtam tőle, hogy megemlítsem Romain Rolland-t, Henri Barbusse-t vagy akár Anatole France-ot, jóllehet ő mégiscsak klasszikusnak számított már. Viszont felfedeztem, hogy előfizetnek a *Nouvelles Littéraires*-re és a *Nouvelle Revue Française*-re, ami ugyancsak éles ellentétben állt a szalon légkörével. Újra és újra félénk kísérletet tettem, hogy a beszélgetést a magyar irodalomra tereljem, a hölgyek és urak nagy meglepetésére. Egyszerűen nem voltak hajlandók méltatni a magyar irodalmat, vagy dicsérni egy francia előtt.

Későbbi látogatásaim alkalmával azért változott egy kicsit a helyzet. Meglepetten hallották, hogy egy francia értelmiségit érdekel, amit magyarul írtak. Mintha ezek az emberek, akik teljesen el voltak telve a hivatásukkal, hogy irányítsák a magyar népet, mind valamiféle kisebbrendűségi komplexusban szenvedtek volna. Erről árulkodott, ahogy egy-egy könyvet a figyelmembe ajánlottak. Különösen egy Zilahy Lajos nevű fiatal író akkoriban megjelent könyvét dicsérték. Zilahynak nagy sikere volt, mindenki olvasta háborús regényét, *A két fogoly*-t, mely egy fiatal házaspárról szólt, akiket a háború elszakított egymástól. A férfi, egy fiatal tiszt, aki orosz fogságba esett, megpróbált vigaszra lelni a messzi Szibériában, ahová hurcolták, a fiatal nő pedig

küszködött, hogy rabul ne essék egy új szerelemnek. Jól megírt könyv volt ez, elég mértéktartó, és a lélekelemzése is egész jól végig volt vezetve, de az érzelmi dráma kiszakadt a keretéből, amit a hadifogság és annak következményei meg a vesztett háború után összeomló Magyarország alkottak. Végső soron hihető volt, hogy két szerelmes csak a saját személyes kalandját éli meg, és közömbös a katasztrófa iránt, mely a világot mindenestül felforgatta. Nem hiányzott ebből a könyvből az intelligencia, a tehetség, de a magyar lélek titkaiból nem sokat fedett föl előttem. Ez a dráma ugyanígy lejátszódhatott volna Franciaországban vagy Németországban is. A hölgyek – mert ezt a szalont nagyrészt hölgyek látogatták – egy másik írót tömjéneztek: Harsányi Zsoltot, akinek regényhősei az ő világukba tartoztak, s ez aztán mindenféle értelmezésekre lehetőséget adott. Egymással versengve találgatták, vajon ki van megírva ennek vagy annak az elbeszélésnek egyik vagy másik alakjában.

Egy új folyóirattal is megismertettek, a Herczeg Ferenc szerkesztette *Új Idők*-kel – ebbe írt azoknak az íróknak egy része, akiket a magyar kritika a konzervatívok közé sorolt – és egy másikkal, a *Napkelet*-tel, melyet, mintegy a *Nyugat* ellenpárjaként, kormányhű írók csoportja indított, és a múlthoz való visszatérést hirdette. Csakhogy az ő felfogásukban a múlt ugyancsak messze esett Kelettől. Keletről jöttek a magyar honfoglalók a IX. században. Meglepett a cím és a kezembe adott számok tartalma. Hogy is van ez? Állítólag Kelet felé fordítják a tekintetüket, de a Nyugatot utánozzák, olyannyira, hogy a nyugati olvasó sok keletit nem fedezhet fel mindabban, amit ebben a folyóiratban kinyomtattak. Az egyetlen különbség a nyelv volt. A *Napkelet* magyarul írta meg mindazt, amit ugyanúgy megírhattak volna franciául vagy németül, esetleg angolul. A *Napkelet* szelleme még a *Nyugat*énál is határozottabban nyugatibb volt. A *Nyugat*-ban azért mégiscsak rábukkant néha az ember egy-egy olyan versre, elbeszélésre, melynek nem párizsi parfüm- vagy a párizsit utánzó parfümillata volt.

Beszélgettem minderről Gyergyaival. Gyergyai is Párizs felé vetette a tekintetét, mint ahogy Párizs felé nézett Eckhardt Sándor is, az egykori Eötvös-collegista, aki a francia nyelv és irodalom tanára volt az egyetemen. Csakhogy ők mind a ketten szenvedélyesen érdeklődtek

aziránt is, amit magyarul írtak. Gyergyai, aki jól emlékezett még rá, hogy egykor házitanítója volt az az idő tájt száműzetésben élő Lukács György egyik unokaöccsének, elmondta, hogy Magyarországon valójában két elitréteg van: egy meglehetősen heterogén, mely úgyszólván minden kapcsolatot megszüntetett a nép nagy tömegeivel, mind a parasztsággal, mind az egyébként elég kisszámú városi proletariátussal, és egy másik, mely szintén nem őrizte meg ezt a kapcsolatot, de azért szolidárisnak érzi magát a tömeggel. A köznemesség, a gazdag polgárság és természetesen az arisztokrácia egészen más társadalmi rendet alkotott, mint a nemzet többi része.

Minthogy én mindenáron – mai szóval élve – a magyar identitást akartam felfedezni, Gyergyai azt tanácsolta, hogy Móricz művei mellett ismerjem meg azt is, amit Móra Ferenc írt. És rábeszélt Gárdonyi Géza könyveire is, melyek az első világháború előtti idők magyar parasztját rajzolják meg, bár életkörülményeit egy kicsit megszépítik. Ennek az írónak a történelmi regényeit – a *Láthatatlan ember*-t, az *Isten rabjai*-t és az Eger ostromát megíró *Egri csillagok*-at – Zsó is a figyelmembe ajánlotta már. Gárdonyit, mint később felfedeztem, a „konzervatívok" is olvasták, kicsit idillikus parasztábrázolásai megnyugtatták őket. Ám a probléma valójában mélyebben gyökerezett, mint képzeltem, a magyar történelem mélyebb és állandóbb rétegeiben. Messzebbre kellett visszamennem az időben, ha meg akartam találni ennek a sok ellentmondásnak az okát.

Vissza az időben

Vissza-visszajártak hozzám Mária Terézia testőri palotájának kísértetei. Egyre biztosabb voltam benne, hogy magatartásukat csak akkor érthetem meg, ha tudom, hogy jóval előttük mi minden játszódott le a nyelv történetében. Erre a kutatásra az vitt rá, hogy találkoztam Gragger Róberttal, a berlini Collegium Hungaricum igazgatójával. Gragger Róbert nem sokkal korábban az érdeklődés középpontjába került, még a nagy napilapok is írtak róla, mert ő bukkant rá egy, a XIV. század eleje körül keletkezett és eleddig ismeretlen, magyar nyelven írott Mária-siralom kéziratára. Jakubovich Emil paleográfus,

akinek a szakvéleményét kikérték, megerősítette, hogy ez a harminchét sorból álló százharminckét szavas szöveg valóban hiteles, egy latin nyelvű siralom *(Planctus Sanctae Mariae)* átköltése, melynek szerzője valószínűleg Geoffroi de Breteuil, a párizsi Szent Viktor-apátság subpriorja. Ez a siralom a magyar irodalom legrégibb költői szövege. Létezik ugyan egy mintegy száz esztendővel korábbi nyelvemlék is, mely *Halotti beszéd* címen vált ismertté, de ez prózában írott liturgikus szöveg.

Heteken át másról sem esett szó a Centrál kávéházi Kruzsoktalálkozókon, mint a siralomról, melynek olvasata több problémát is felvetett. Mindenki nekigyürkőzött a megfejtésének. Csupa fül voltam, és nem mertem beleszólni a vitába, de egészen elámultam. Nemcsak a keresztfánál álló Szűz Mária szájába adott harminchét verssoron, a *Halotti beszéd*-en is. Valami nem engedte, hogy megelégedjem társaim szövegmagyarázatával.

Mikor a *Halotti beszéd*-et olvastam, meglepett, hogy ennek a csodálatos nyelvemléknek a magyar mondatformálása mennyire modernül hat. Körülbelül úgy építkezett, mint a nyugati nyelvek mondatai. Az alárendelt mondatok, nevezetesen a vonatkozó mellékmondatok, nem illettek össze a mondatot alkotó szavak archaikus formájával. Ezek a mondatok tökéletesen olyanok voltak, mint a megfelelő francia mondatok. Hogy lehetséges ez egy olyan szövegben, amely megközelítőleg az 1200-as években keletkezett? Ez a próza egészen olyan volt, mintha egy ugyanabból a korból származó francia szöveg lett volna. A magyar sajátosságok egyszerűen csak beleilleszkedtek a beszéd szerkezetébe. A Fülöp Ágost korabeli francia szerzetesek ugyanígy fejezték volna ki magukat, ha a latin helyett a franciát használják. És ugyanez állt az *Ómagyar Mária-siralom*-ra is. Geoffroi de Breteuil latinul írta meg, jóllehet az északfrancia *langue d'oïl*-nak[15] már volt irodalma, mely nagy becsben állt Európa-szerte.

Eddig azt olvastam és hallottam, hogy a katolikus papok a liturgiában csak a latint használták. A reformációnak kellett eljönnie, hogy

[15] Az északfrancia tartományok nyelve a XIII. század elejéig. Nevét az *oïl* (=igen) szóról kapta, megkülönböztetésül a délfrancia *langue d'oc*-tól.

az ige a nép nyelvén szólalhasson meg, Franciaországban is, másutt is. Ám a *Halotti beszéd* a népnek szólt, és az ő nyelvén volt írva. A magyar papság tehát két évszázaddal a keresztény magyar állam megalakulása után megelőzte a reformátorokat. És csaknem három évszázaddal.

Hogy az írott nyelv ilyen körülmények között a papság nyelve volt, tehát tudós nyelv, nem lepett meg, hiszen ugyanígy volt ez a finn, az észt, a szláv nyelvterületen is. Érthető, hiszen az írás tudományát csak a papok ismerték. A mi francia irodalmunk is egy olyan költeménnyel kezdődött, melyet kétségkívül szerzetes írt, jóval korábban, mint az *Ómagyar Mária-siralom* szerzetes-költője, a *Szent Eulália kantilénája* ugyanis 880-ból való. De, akárcsak az *Ómagyar Mária-siralom*, ez sem liturgikus szöveg, hanem egy szent tiszteletére írott vallásos költemény. A *Halotti beszéd* egészen más volt. Mindenképpen azt tanúsította, hogy a magyar nyelv már alkalmazkodott a latin kifejezésmódhoz. Szentesítette azt a választást, mellyel Géza Németország felé, fia, I. István pedig Róma felé fordult. A *Halotti beszéd* nyugat-európai szöveg volt.

De ott volt az *Ómagyar Mária-siralom*. Körülöttem a szakemberek sajátosan magyar verselésű költeményt láttak benne. De én valahányszor csak elolvastam ezt a szöveget, a szerint a kiejtés szerint, melyet ezek az urak kikövetkeztettek – bár a kézirat olvasatát illetően nem egyezett mindig a véleményük –, csak nem tudtam benne mást látni, mint a Szent Viktor-apátság derék subpriorja által írt latin vers utánzatát. Ebből is a Nyugat üteme hallott ki. Összehasonlítottam azokkal a fordításokkal, melyeket Babits olvasott fel időnként a szerdai fogadónapokon, és amelyeket *Amor Sanctus* címen gyűjtött kötetbe. Ugyanaz a művelet volt: átköltötte magyarra a középkori szerzetesek latinját, de nem finnugor eredetű metrikával.

Voltam olyan ostoba, hogy egy délután elmondtam ezt a Kruzsokban. Általános volt a felháborodás. Senki sem fogadta el az én értelmezésemet. Mindent elkövettek, hogy bebizonyítsák: a szóban forgó két csodálatos nyelvemlék hiteles magyar alkotás. Csak Gombocz hallgatott, töprengőn. Nagyon kedvesen, nagyon óvatosan bár, de a tudtomra adták, hogy semmit sem értettem meg az egészből. Nincs is ezen mit

csodálkozni. Nem ismertem még eléggé a nyelvet ahhoz, hogy felfoghattam volna, mi az eredeti ebben a két fenséges szövegben.

Állításukkal, mely nem győzött meg, végül is azt a kérdést szögeztem szembe, hogy mi lett a Duna-medencét 896-ban meghódító hajdani lovasok népköltészetével. Hogyan lehetséges, hogy semmi nyoma nem maradt? Bartók és Kodály akkoriban még egészen új keletű felfedezései nem arra mutattak-e, hogy milyen sokáig félreismerték a népdal valódi természetét? Ennek tudatában elfogadhatjuk-e, hogy az *Ómagyar Mária-siralom* verselése más is lehet, mint a *Planctus* középkori verselésének egyik változata? Ellenérvem süket fülekre talált. Senki sem akarta fontolóra venni észrevételeimet. Csak évekkel később fogadták el véleményemet az irodalomtörténészek. Az 1965-ben kiadott Kis magyar irodalomtörténet három szerzője, Klaniczay, Szauder és Szabolcsi már így írtak: „Ritmusában, rímeiben [az *Ómagyar Mária-siralom* átdolgozója] a középkori latin verstechnika vívmányait gyümölcsözteti, előkészítve a magyar poézist további nagy erőpróbákra." (18. old.)

Vagyis csakugyan a latin nyelv tündére állt ott a magyar próza és költészet bölcsőjénél.

De mégiscsak volt egy ellentmondás, ami gondolkodóba ejtett. Hogyan lehetséges, hogy Magyarország írástudói ilyen hosszú ideig a latint használták, és nem a nemzeti nyelvet, holott az képesnek bizonyult a nyugati világ régi és új fogalmainak kifejezésére? Az igaz, hogy már 1370-től kezdve írtak magyarul vallásos tárgyú elbeszéléseket (Szent Margit legendája), és valószínűleg olvasgatták is őket az apácakolostorokban, de a férfiszerzetesrendek nyelve a latin maradt, s emellett minden világi írás, elsősorban az, amit a királyi kancellária adott ki, latinul íródott, hiszen ez volt az állam hivatalos nyelve.

Még érdekesebbnek találtam, hogy azok a papok, akik Husz János követői voltak, belefogtak a *Vulgata* magyar fordításába (a bécsi és az 1466-os müncheni kézirat alapján), és ennek kapcsán sok új szóval gazdagították a nyelvet, igaz, hogy ezek többé-kevésbé latin szavak tükörfordításai voltak, de mégiscsak nyers elemekből alkotott szavak. Nemegyszer átalakították a mondatot, hogy hívebben tolmácsolhassa a szent szöveget. Ebben meg is előzték finn testvéreiket, akik csak több évtizeddel később fogtak bele ebbe a munkába. Mindkét esetben

megdöbbentett a szilárd eltökéltségük, hogy nem visznek a nyelvbe idegen elemet, ha még olyan varázslatosak is a latin szavak. A középeurópai és az északi fordítók egyaránt elutasították az idegen szavak átvételét, ellentétben Wycliffe-fel és követőivel, akik teljes nyugalommal vették kölcsön az olyan szavakat és szerkezeteket, melyekkel koruk angol nyelve nem szolgálhatott. A magyarok tehát már a legelső nyelvemlékek óta ragaszkodtak hozzá, hogy amennyire csak lehet, megőrizzék nyelvük tisztaságát. Ez a törekvés a történelem folyamán később is megmaradt, és megvolt azokban az irodalmárokban is, akiket én is ismertem. Bessenyei és társai is e szerint cselekedtek. Nem kezdeményezők voltak tehát, hanem egy eszme továbbvivői. Örökségüket, az anyanyelvet, nem csupán megőrizték kegyelettel, de állandóan jobbították, szépítették, tökéletesítették is. Mindannyian ezt érezték a nemzeti örökség lényegének. Magyar nyelv nélkül nincsen magyar nemzet.

Az emberben felmerül a kérdés, hogy vajon az akarat miféle csodája tudta megmenteni ezt a nyelvet a sok torzítástól, mely fenyegette. Az előkelő réteg már a kezdet kezdetén, még a honfoglalás előtt, két nyelven beszélt, hisz használta a törököt is. Ráadásul ez az elsajátított idegen nyelv egy magasabb kultúra hordozója volt. Bekerültek a nyelvbe török kifejezések, de ezek nem változtattak az arculatán. Nem történt semmi olyasmi, ami a britek angol (vagy szász) nyelvében a normann hódítás után. Holott Hódító Vilmos lovagjai még kíséretükkel együtt sem voltak többen, mint az ősmagyarokkal egyesülő török törzsek előkelői. Igaz, hogy a franciák legjobbjai sem tettek semmit a latin nyelvi sajátságok elterjedése ellen. De a francia mégiscsak a latinból nőtt ki. A franciák csak átvettek a nagy elődtől. A magyaroknak nem volt ilyen segélyforrásuk, de még csak arra sem volt módjuk, hogy utánanézzenek: a Balti-tenger partján élő távoli testvérek nem szolgálhatnak-e nekik esetleg néhány kiegészítő szóval. És aztán, a századok folyamán, megtanultak németül, olaszul, franciául. Kétségkívül időnként rákényszerültek, hogy engedjék egy-egy idegen szó meghonosodását a nyelvükben, de azért, több-kevesebb sikerrel, mindig megpróbálták megalkotni jó hangzású magyar megfelelőjét. Ez a törekvés, koronként változóan, hol gyöngébben, hol erőteljesebben, de mindig jelen volt, és hatása érezhető. Szomorúan hasonlítottam össze, hogyan alakult

ez Magyarországon és hogyan Franciaországban. Ha a mi legjobbjaink is ekkora éberséget, ekkora leleményességet tanúsítanak, ma nem volna olyan sok bajunk például a többes szám kifejezésével, és gyerekeinknek nem kellene annyit törniök a fejüket, mit jelenthet az a sok, számukra nehezen kibogozható szó, melyeknek az értelmét szótár nélkül csak nagy nehezen tudják kitalálni. Emlékszem, mennyire megrémült egy Loire menti öreg parasztasszony, mikor azt mondták neki, forduljon *ophtalmologiste*-hoz. Magyar nővére sose esett volna ennyire kétségbe, mert őt egyszerűen *szemész*hez küldték volna. Mindebből megértettem, hogy a Francia Köztársaság nyelve, a „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség" jelszó ellenére, bizony nem demokratikus nyelv. Igaza volt hát Antoine Meillet mesteremnek, mikor azt írta, hogy még egy nagyon művelt francia sem írhat le remegés nélkül egyetlen oldalnyi francia szöveget sem, ha tudatában van annak, hogy ez mennyi buktatót rejt magában. Bizony, a nyelv, melyet a magyarok legjobbjai a századok folyamán kimunkáltak, a felszabadulás és felszabadítás eszköze lett mindazok számára, akik írták és beszélték. De akkor hogyan lehetséges, hogy ez az ország, mely ilyen nyelvvel van megáldva, ilyen elmaradott feudalizmus igája alatt nyög? Nem ellentmondás ez állam és nemzeti nyelv között? És vajon mikor oldódik meg?

Újra és újra visszatértem a nagy kalandhoz, mely a *Halotti beszéd*del és az *Ómagyar Mária-siralom*-mal kezdődött. Mária Terézia testőreinek nagy kalandjához. Nem véletlen, hogy ezek a kiváló szellemek, akiket meghódított a mi enciklopédistáink felszabadító racionalizmusa, a nyelv tökéletesítésének mozgalmát hirdették meg. Azt akarták, hogy nyelvük alkalmas legyen az új tartalom, a „felvilágosodás" eszméinek a kifejezésére. Mindezzel egy olyan újfajta emberi kultúra eljövetelét készítették elő, mely sehogy sem fért össze a meglévő magyar társadalom formáival. A kiváltságosoknak továbbra is sikerült igájuk alá kényszeríteniük a népet és mindazokat az osztályokat, melyeket „alsóbbrendűnek" ítéltek. 1789 után kis híján már kirobbant az első forradalom, mely aztán csak 1848-ban tört ki. Már készülőben volt egy újabb is, mikor a háború 1914-ben mindent megakasztott. A kettős monarchia összeomlása 1918-ban csupán tizenegy hónapra szabadította fel a magyarokat. Egyre lehetetlenebbnek éreztem, hogy egy nép, mely

ilyen nyelvet tudott alkotni magának, a végtelenségig elviselhessen egy olyan rendszert, melyben csak sötétség és rabszolgaság uralkodik.

Ezzel az állapottal magyarázható, hogy miért játszott mindig és játszik ma is olyan fontos szerepet e nép történetében az irodalom. Mirabeau és Camille Desmoulins beszédet intéztek a franciákhoz a forradalom elején. A költő Petőfi Sándor azonban lelkesedést is tudott szítani költeményével, melyet elszavalt. És később is jelen volt az első magyar köztársaság alakulásának minden mozzanatánál. Minálunk Fabre d'Églantine csupán a kérészéletű forradalmi kalendáriumot vezette be, és egyedül Rouget de l'Isle hagyta ránk a *Marseillaise*-ét. De Fabre d'Églantine guillotine alá került Danton többi barátjával együtt, és az első francia köztársaság nem sokat törődött a költészettel vagy akár csak az irodalommal is. Magyarország története azonban – és ezt napról napra tisztábban láttam – elválaszthatatlan a magyar nyelvű irodalomtól.

De akkor miért ez a ragaszkodás a latinhoz, egészen a felvilágosodás koráig? Találtam rá magyarázatot. A latin az egész Nyugat nemzetközi nyelve volt, csaknem a legújabb idők kezdetéig. Egy olyan nemzet, mely nyelvével ennyire magára maradt, szellemi kapcsolatokat csak olyan nyelv közvetítésével teremthetett, melyet jobban ismertek abban a világban, ahol élnie kellett. A magyarok sehol másutt nem használhatták anyanyelvűket, csak a hazájukban. A sors arra ítélte őket, hogy gondolataikat idegen nyelvbe kelljen öltöztetniök, ha a szomszédaikkal, és még inkább, ha egy távolabbi néppel akartak beszélni. Ezért tudott a középkor és a reneszánsz sok magyar tudósa több nyelven is. Így a latinnak kettős előnye is volt: megtakarították, hogy több nyelvet kelljen megtanulniok, és kapcsolatot tudtak teremteni minden művelt emberrel, aki beszélt és írt latinul. Luther is latinul volt kénytelen Erasmusszal vitázni. Ugyanígy a mi Descartes-unk is előbb latinul írta meg *Méditations*-ját (Elmélkedések), és csak később dolgozta át franciára. Pedig hát a francia nyelvnek már a középkor óta európai hírneve volt.

Volt még egy másik jelentősége is annak, hogy a latin nyelv honosodott meg hivatalos államnyelvként, és erről sem szabad elfeledkeznünk: ez tartotta fenn a királyságot a Nyugat szívében. Géza és

Szent István választása Róma táborához kötötte az országot, nem Bizáncéhoz. Államuk így határmezsgye lett, két világ választóvonala. Az Adriai-tengertől a Mont Blanc gleccseréig. Szent István alattvalói ettől fogva bízvást vallhatták római polgárnak magukat. Mécs László, a pap-költő nem tévedett tehát, mikor így kiáltott fel: *Civis Romanus sum.*[16] Emellett büszkén vallotta magyarnak magát. És hozzátette, hogy ha mártírhalállal kell is halnia érte, magyarságát csak életével együtt vehetik el. És ezt írta még:

> ...Tizedem
> kálváriajárásban, jajban, könnyben,
> kacajban, dalban ma is fizetem.

Korának tudós pap fia, örököse volt azoknak, akik még latinul verseltek, így Janus Pannoniusnak, aki latin verssorokkal akarta dicsőíteni és az egész világon ismertté tenni magyar hazáját.

De Janus Pannonius úgy vallhatta magyarnak magát, hogy büszkeségébe nem vegyült fájdalom hazája tragikus és szomorú sorsa miatt. Az a magyar társadalom, melyben ő élt, még nem ébredt rá, hogy micsoda is valójában: hogy kétarcú, már-már meghasonlott, hogy élete csupa veszély, ám egyúttal nagyszerű és fenséges.

Ugyanakkor a keleti múlt mégis tragikusan kísértett a nemzet emlékezetében. Valójában nem is feledték el soha. Így történt, hogy 1235-ben útnak indult kelet felé négy domonkos rendi barát, hogy megtalálja és, ha lehet megtérítse a kereszténységnek azokat a magyarokat, akik ottmaradtak az őshazában, mely – úgy hitték –, a Volga mentén terült el. Közülük csak egy, Julianus barát jutott el addig a földig, ahol ezek a magyarok éltek. Hátrahagyott feljegyzései azt tanúsítják, hogy jól értette nyelvüket, és ő is meg tudta velük értetni magát. Mivel a három másik szerzetes meghalt a kalandos úton, Julianusnak vissza kellett térnie, hogy újabb misszionáriusokat vegyen maga mellé. 1237-ben újra útnak indultak, de ezúttal csak Szuzdal városáig juthattak el, mert a mongolok már elfoglalták Magna Hungáriát, ahová

[16] Római polgár vagyok (latinul).

igyekeztek. Rögtön visszafordultak, hogy hírül hozzák a magyaroknak a Keletről fenyegető veszedelmet. A mongol seregek, miután meghódították Ukrajnát, betörtek Magyarországra is, ugyanazon az úton, melyen négy évszázaddal korábban a magyar lovasok is érkeztek. A királyi sereg harcba szállt velük, és a Muhi-pusztán, a Sajó-parton, 1241. április 1-jén és 12-én megsemmisült. A magyar harcosok elfelejtették már őseik harcmodorát, és ugyanannak a hadi fortélynak estek áldozatul, mely a honfoglalás idején őket is győzelemhez segítette.

A mongolok dúltak-raboltak, mészároltak könyörtelenül, ahogy ez már szokásuk volt. Maga IV. Béla király is csak a futással menthette meg életét. Az Adriai-tenger egyik szigetére kellett menekülnie. 1242-ben a mongolok, amilyen gyorsan jöttek, olyan gyorsan vissza is vonultak. Birodalmuk, a híres Dzsingisz kán birodalma, bomlásnak indult. Csak rom és pusztulás maradt utánuk. A semmiből kellett mindent újrakezdeni. Csupán a várak tudtak ellenállni a támadásnak.

Három évszázad sem telt el, és ismét lesújtott az országra a sors keze. Ezúttal a törökök dúlták fel és igázták le, másfél évszázadra. Igen, kettős volt az arca ennek a magyar kultúrának, ám ez nem védte meg semmitől, sem egyik, sem másik oldalon.

Arra gondoltam, hogy ez a sok megpróbáltatás is hozzájárult Magyarország „európaizálódásához". A nyugat felől fenyegető veszedelem nem volt olyan nagy, mint az, amelyik keletről vagy délről támadt. A csatlakozás a római keresztény egyházhoz döntőnek bizonyult. Géza és I. István népük jövőjét mentették meg ezzel a lépéssel. Tévedtem, mikor mindenekelőtt valamiféle keleties egzotikum nyomai után kutattam. A dolgok sokkal bonyolultabbak ennél. A nemzet, amellyel együtt éltem, három elemből tevődött össze: a finnugorból, a törökből és a rómaiból.

Elmondtam ezeket a gondolataimat Gombocznak. A magyar nyelvészeti társaság egyik összejövetelén voltunk, egy késő délután, és Melich János, szokott lendületével, azokról a földrajzi nevekről tartott előadást, melyek még a magyar honfoglalókat megelőző s az ország keleti részében élő törököktől erednek. Ezeket az üléseket a Magyar Tudományos Akadémia impozáns épületében tartották. Az ablakok a Dunára néztek, és olyan pompás kilátás nyílt innen, hogy minden

alkalommal megcsodáltam. Korán leszállt az este, s a túlsó parton, a folyó mentén, mindenütt kigyúltak a lámpák. Majdnem mindnyájan lementünk beszélgetni egy közeli kávéházba. Gombocz meghallgatta, amit elmondtam neki, majd széles mozdulattal Buda felé mutatott, melyet véges-végig beragyogtak a gázlámpák, és azt mondta: „Nézze ezt a sok-sok fényt! Azt mutatják, hogy Budapest európai nagyváros. Egészen olyan, mint a többi nagyváros. Sőt, ott túl a dombok mögött, házakat és utcákat láthat, melyek akár a Montmartre-ot varázsolják az ember elé. De egyetlen lépés, és bent járunk Pest belvárosában, és a Váci utca Bécsre fogja emlékeztetni meg a Grabenre. A házak ugyanolyan stílusban épültek, legfeljebb az üzletek cégtáblái lephetik meg az átutazó idegent, mikor ki akarja betűzni őket. De nem ugyanezt tapasztalta-e, amikor Helsinki utcáin sétált? Ott mindennek svéd arculata van, és minden Stockholmra emlékeztet, mint ahogy itt minden Bécsre. Ön fel akarja kutatni a mi kultúránkat, és nem lelt semmi olyat, ami ennek a kultúrának a létét bizonyítaná. De mit is keres voltaképpen? Kétségkívül valami finnugort. Vagy talán török nyomokat. És elkedvetleníti, hogy nem talál semmi igazán eredetit. Semmit, ami elütne attól, amit Ausztriában is megélt már. Ne engedje, hogy a látszat megtévessze, majd meglátja, hogy az emberek itt mások. A legbensőbb reakcióik mások, és az életfelfogásuk. Egy eladónő egy Váci utcai divatáruüzletben első látásra majdnem ugyanolyan, mint a Graben valamelyik üzletének eladónője. És mégis két teljesen különböző embertípusról van szó." Nekem erre egy mondat jutott az eszembe, melyet Georges Duhamel *Civilisation*-jában olvastam: „A kultúra az emberi szívben él, vagy sehol." Elmondtam ezt a mondatot Gombocznak, aki azonnal megválaszolt rá: „Igen ám, de éppen az emberi szívet a legnehezebb kikutatni." És hozzáfűzte: „Sem a finnugor, sem a török vonatkozások nem világíthatják meg, mi is a magyar kultúra. Mindez sokkal bonyolultabb, sokkal szövevényesebb."

Rájöttem, hogy túlságosan is leegyszerűsítettem a dolgokat. Igaza van Gombocznak. Egy kultúra csupán a benne élő emberek és emberi közösségek magatartásában nyilvánulhat meg. Kemény munka várt rám.

Irodalmi közjáték

Néhány nappal húsvét előtt táviratot kaptam; Claude Anet értesített, hogy két nap múlva megérkezik, és találkozni szeretne velem.

Anet-t Stockholmban ismertem meg, 1918–19 telén. Szentpétervárról jött vissza, ahol elég hosszú időn át a *Petit Parisien* tudósítója volt. Szerkesztősége marasztotta ott, azzal a hiú reménnyel, hogy az ő közvetítésével talán sikerül megtudnia valamit arról, hogy mi is történik a vadonatúj szocialista tanácsköztársaságban. Alighogy megismerkedtünk, kölcsönösen csodálni kezdtük egymást. Merthogy Anet nem akármilyen újságíró volt. Genfben született, és már korán nevet szerzett magának, előbb mint teniszbajnok, később pedig mint író. Svájci nagypolgár volt, rendkívül művelt, és máris a „nagy riporter" szerepét játszotta. Járt Perzsiában – akkor még nem nevezték el Iránnak –, és nagyon érdekelte a perzsa irodalom. Nem volt rest megtanulni annyira perzsául, hogy lefordíthassa Omar Khajjám verseit, akiért rajongott. Oroszországban átélt egy nagy szerelmet, és ez mély nyomot hagyott benne. Megmutatta nekem annak a regénynek a kéziratát, melyre meglehetősen mozgalmas szerelmi életének ez az epizódja ihlette. Szép férfi volt, elegáns, finom modorú, igazi Don Juan hírében állott. Nagy meglepetésemre igen sokat adott a véleményemre, és arra kért, nézzem át figyelmesen a kéziratát. Ismét egy olyan kérés, mellyel tulajdonképpen az egykori École Normale-növendékhez fordultak. Az emberek akkoriban, okkal vagy ok nélkül, meg voltak róla győződve, hogy mi jól tudunk franciául. Claude Anet megtisztelt azzal, hogy az én észrevételeim figyelembevételével igazított a kéziratán. Engem kért meg később a kefelevonat javítására is. A regénynek *Ariane, jeune fille russe* (Ariadné, az orosz lány) volt a címe, és elég szép sikert aratott, majdnem a Goncourt-díjat is megkapta. Arra is engem kért meg, hogy segítsek párbeszédes formába tenni *Mademoiselle Bourrat* (Bourrat kisasszony) című darabját, melynek címszerepét Ludmilla Pitojeva játszotta. Meg hát egymás mellett ültünk a padban, a kisteremben, Paul Boyer oroszóráin, a Keleti Nyelvek Főiskoláján.

A távirat meglepett. Nem tudtam elképzelni, mit kereshet ez a világutazó Budapesten. Kimentem elébe a Keleti pályaudvarra. Mindjárt

el is mondta, mi hozta ide. Elhatározta, hogy regényt ír a mayerlingi tragédiáról, és rögtön az jutott az eszébe, hogy én esetleg szolgálhatok neki néhány hasznos adattal. Mindent át akart vizsgálni, amit tudnak vagy tudni vélnek erről az ügyről. Mindabból, amit megértett, arra következtetett, hogy a kettős monarchia trónörökösének, a főhercegnek az eltűnése talán mással is magyarázható, mint amit Nyugaton mondanak. Fölmerült benne a kérdés, hogy vajon csakugyan öngyilkosságról van-e szó, pontosabban igazi romantikus stílusú kettős öngyilkosságról, vagy pedig államérdekből elkövetett gyilkosságról. Különösen arra volt kíváncsi, hogy a többé-kevésbé illetékes magyar körökben mit beszélnek, mit suttognak az ügyről, és milyen burkolt célzásokat tesznek rá.

Azt mondtam neki, hogy senki sem tud semmit, pontosabban a titok egyik beavatottja, Hoyos gróf, annak a Hoyos Miksának a bátyja, kit jól ismerek, hallgatást fogadott, és fogadalmát meg fogja tartani haláláig, de valószínűleg még azon túl is. És arra sincs semmi remény, hogy a legitimisták közül, akikhez valami suttogó hír talán még eljuthatott, bárkit is szóra lehessen bírni.

Claude Anet unszolt, hogy próbáljak megtudni valamit az ismerős történészektől. Bécsben adott nekem találkát, a húsvéti szünetre én is odakészültem. Másnap reggel vonatra ült.

Bécsben, a Collegium Hungaricumban, kikérdeztem Eckhardt Ferencet és Szekfű Gyulát. Az volt a kérdés, igaz-e, hogy Rudolf főherceg, egy magyar nemesi felkelés élére állva, összeesküvést szőtt atyja, Ferenc József ellen. Nagyon rosszul álltak az ügyek az idő tájt Bécs és Budapest között, maguk a hatalom birtokosai is gondokkal küszködtek. Nyugtalanság, zavargás volt mindenfelé, főképpen Magyarország tiltakozott a kettős monarchia hadseregének egységesítése ellen. Másrészt úgy hírlett, hogy Rudolf a liberális eszmék híve, és ez aggasztotta és nyugtalanította a császár-királyt is, a kamarillát is. Nem volt más megoldás, időben el kellett hallgattatni a főherceget is, ifjú kedvesét is. Ezzel lehetett meghiúsítani az összeesküvést. De az én történészeim, magyarok és jól értesültek lévén, nem fogadták el ezt a magyarázatot. Az igaz, hogy az ügyek rosszul álltak Magyarország és Ausztria között, de mégsem tartották valószínűnek, hogy összeesküvés is lett

volna. Réges-rég leleplezte volna az osztrák rendőrség, mely éberen figyelt mindenkit. A belügyminiszter szinte percről percre tudta, hogy a fontosabb személyiségek merre járnak.

Volt egy másik feltevés is. E szerint a fiatal Vecsera bárónő terhes volt, és belehalt a magzatelhajtási kísérletbe. A főherceg, elborzadva a botránytól, amit ez a haláleset szükségképpen maga után von, elvesztette a fejét és öngyilkos lett. Ez a cselekedet illett volna a katonai becsület hagyományainak szellemében nevelt herceghez. Hisz egy ilyen halál beszennyezte volna az egész császári családot. Csak a vétkes herceg öngyilkossága menthette, ami menthető.

És végezetül kínálkozott egy harmadik magyarázat is. E szerint egyszerű szerelmi tragédiáról volt szó. A herceg kicsapongásai kétségkívül sok megbotránkozásra adtak okot. Környezetének fiatal nemeseivel együtt sűrűn szerepelt a császárváros gáláns krónikájában. Még azt is suttogták róla, hogy a morfiumnak hódol, mely a korszaknak nagyon is felkapott kábítószere volt, elég abból ítélnem, amit még szinte gyerekfejjel magam is láttam Konstantinápoly európai köreiben. Megint mások szerint a trónörökös vérbajos volt.

A józanabb gondolkodásúak elképzelhetetlennek tartották, hogy egy ilyen romlott erkölcsű ember ne tudta volna magát kivágni egy ilyen szerelmi ügyből, mely nyilván nem volt neki fontosabb, mint a többi.

Ennyit tudtam elmondani Claude Anet-nak, miután beszéltem a két történésszel. Őket viszont, mint ahogy engem is, elsősorban az érdekelte, hogy mi történhetett a trónörökös és a magyar nemesség vezetői között. Talán titkos megbeszéléseik is voltak. A magyar arisztokrácia vezetői nyilván megpróbálták megnyerni ügyüknek a trónörököst. Arra törekedtek, hogy országukat, melynek első emberei voltak, felszabadítsák a császári kormány gyámsága alól, és hogy ismét arra a kapcsolatra szorítkozhassanak, mely az 1867-es kiegyezéssel jött létre: egy akkor perszonáluniónak nevezett jelképes kapcsolatra. Ugyanez a kapcsolat áll fenn jelenleg a Brit Nemzetközösség tagjai között is. Magyarország uralkodó osztályai ebben az esetben szabadon gyakorolhatták volna hatalmukat, és nem kellett volna törődniök a közös államfő véleményével. De vajon Rudolf beleegyezett volna-e jövendő hatalmának korlátozásába? És ha Magyarországnak sikerül így némiképp függetlenítenie

magát, nem bátorodik-e fel erre Csehország is? Ezzel vége is lett volna a kettős monarchiának, mely pedig fontos szerepet játszott akkoriban Európa államai között. Területe hatalmas volt. Katonai hatalma jelentékeny, és gazdasági súlya sem elhanyagolható, még ha Magyarország ilyen szempontból elmaradottsággal vádolta is.

Majdnem biztos, hogy a magyarok azt hitték: Ferenc József utódjától a császári hatalommal való kapcsolatuk javulását remélhetik. Nem tudtak megbocsátani a császár-királynak, aki uralkodását azzal kezdte, hogy az orosz cár segítségével eltiporta a független magyar államot. Hivatalosan megemlékeztek arról a tizenhárom tábornokról, az aradi vértanúkról, akiket minden teketória nélkül kivégeztek. Márpedig ezek a vértanúk nemesek és főnemesek voltak. Emellett ott volt a sok „jogvita" is, mely a törökök távozása óta gyűlt föl. Emlékeztek rájuk és gyűlölték a dinasztiát, melynek minden ellenszegülési kísérletet sikerült letörnie. A Habsburgokat szinte minden magyar szívből gyűlölte. Az egyetlen, akinek sikerült belopnia magát a nép és a nemesség szívébe, Erzsébet császárné és magyar királyné volt. Valami szentimentális kultusszal hódoltak neki. Számtalan kislánynak adták szüleik az Erzsébet nevet. Talán ennek a szeretetnek köszönhető, hogy a császárné fiától az ország viszonylagos felszabadulását remélték. Magyar barátaimban nemegyszer megsejtettem a hajlamot a dolgok „érzelmi megítélésére". Ha valaki elnyerte rokonszenvüket, azt mindjárt eszményítették is. Ez a vonásuk tetszett nekem.

Kihasználtam bécsi találkozásunkat, és összehoztam Claude Anet-t André Levallal, apám egyik barátjával, aki, akárcsak én, Konstantinápolyban született. A háború előtt és alatt a *Temps* budapesti tudósítója volt, hogy milyen körülmények közt, arra majd még visszatérek – és most ugyanezt az újságot képviselte Bécsben, ahol úgy élt, mint hal a vízben. Lépten-nyomon összefutottam vele. Mindig ott volt a Sacherban, oda vittem el Claude Anet-t is. Arra gondoltunk, hogy talán tud nekünk mondani valamit a mayerlingi ügyről. Ő is csak azt mondta, hogy a hivatalos magyarázat az érzelmi okokból elkövetett kettős öngyilkosság volt és marad.

Claude Anet, mielőtt visszatért volna Párizsba, meg akarta látogatni Vecsera Mária sírját. Elkísértem. Lábán Antal professzor, a Collegium

Hungaricum igazgatója, aki a Collegiumi palotát is megmutatta Claude Anet-nak, felajánlotta, hogy vezetőnk lesz. Taxiba ültünk, és elmentünk Mayerlingbe. Gyászos volt ez a táj a Wienerwaldban. Az örökzöldek kivételével csupaszon álltak még a fák. De nem hófödte tájon játszódott-e le a dráma is, 1889. január 28-áról 29-ére virradó éjszakáján?

A síron friss virág, melyet bizonyára nem virágüzletben vettek. Claude Anet megindultan nézte. Azt mondta, bánja, hogy nem jutott eszébe egy csokrot hozni. Néhány percig tűnődve állt a sír mellett. Sohasem láttam még ilyennek. Éreztem, hogy nagyon megrendült. Vajon a történelem rendítette meg, vagy egy fiatal mártírnő sírja?

Hallgatagon mentünk haza. És én – talán mert mindig is érdekelt a pszichoanalízis és a pszichopatológia – nem tudtam elhessegetni a gondolatot, hogy ami itt a vadászházban történt, az valami bonyolultabb dolog utolsó felvonása volt. Rudolf édesanyja Wittelsbach hercegnő volt, unokahúga annak a bajor II. Lajosnak, akiről köztudott, hogy élete végén elborult az elméje. A hercegnő maga is ingatag kedélyű volt. A fiút a császári apa kora gyermeksége óta kíméletlen szigorral neveltette. Azt beszélik, hogy ötvenöt nevelője volt. Hogyan bírhatta lelkileg ezt a szüntelen dresszúrát? Nem kellett-e egy napon beleroppannia? Szerelem egy tizenhét éves lánykával, akit talán teherbe is ejtett, botrány, bonyodalmak mindenfelől, kiábrándulás és talán lappangó betegség is – mindez megtörhette az akaratát. És akkor már egy depressziós roham is elegendő volt.

Halála alig-alig változtatott valamit az események folyamatán. Nem többet, mint öccsének, Orth Jánosnak eltűnése, aki az utódja lehetett volna. Ha jól meggondoljuk, a gondviselés talán egy ki tudja, milyen súlyos katasztrófától mentette meg Magyarországot. Rudolf drámája legfeljebb a történelmi regények kedvelőinek érdeklődését csigázhatta fel, a Történelem lapjaira azonban nem íródott be.

Kirándulás falura

A magyar városban hovatovább otthonos voltam, de falut nemigen láttam még. Alig vártam, hogy a sok utcakő után, melyek mindegyre

Ausztria városait idézték, végre belélegezhessem a mezők illatát. Zolnai Béla barátom vállalta, hogy megismertet a Nagyalfölddel, ezzel a hatalmas síksággal, melynek csak elsuhanó képeit láttam, amikor Szegedre utaztam. A legkáprázatosabb vidékre vitt el, a „délibábjáról" híres hortobágyi pusztába. Nekem, aki a beauce-i síkságon kívül nem láttam még sík földet, ez megrázó élmény volt. Az ember úgy érezte, rabja földnek és égnek. Úgyszólván nem is volt már szemhatár. Arra a látványra emlékeztetett, mely a nyílt tengeren fogja el az embert, és melyet jól ismertem, hisz gyakran utaztam a levantei kikötőkbe járó hajókon. A viszonylag népes falvaknak egyetlen, nagyon hosszú, széles főutcájuk volt, melyet zsúpfedeles, fehérre meszelt vályogházak szegélyeztek. Csupa földszintes, tornácos ház. Még csak padlásuk sem volt, azokkal az elmaradhatatlan létrákkal, melyeket a Loire vidékén látni. A főút nem volt sem út, sem utca, csak egy széles csapás, melyet a legkisebb eső is rögtön sártengerré változtatott. A házakon túl véghetetlen búza- és kukoricatáblák, vagy füves puszták, melyeken állatcsordák vonultak: nagy szarvú ökrök, lovak, birkák. Juhászok, gulyások, csikósok népviseletben. Itt-ott egy-egy ágaskodó gémeskút. Különös világ volt ez. Úgy éreztem, most járok igazi magyar vidéken. Nem tudtam, hogy fogok még felfedezni gémeskutat Louhans határában, Bresse kellős közepén is, és egészen ugyanilyen házakat Camargueban. De abban a pillanatban azt hittem, végre felfedeztem valamit abból az egzotikumból, melyet kerestem.

De ha a ház és a gémeskút nem volt is sajátosan magyar, az emberek, úgy tűnt nekem, egészen másfélék voltak, mint a mi parasztjaink. Először is megőrizték hajdani viseletüket. Azonkívül tiszták voltak, még a munkaruhájuk is. Még az öregek is, pontosabban az öregasszonyok, gondot fordítottak az öltözködésükre. Az otthonaik viszont nagyon kezdetlegesek voltak. Kevés bútor, döngölt padló, de hófehérre meszelt falak és geometrikus díszítésű faliszőnyegek. Sok, többnyire naiv faragású vagy rajzolatú, élénk színekkel festett holmi, szinte mindenütt ugyanaz a stilizált tulipán. Az emberek szívélyesen fogadtak, és udvariasságukban semmi alázatoskodás nem volt, ellentétben azzal, amit városon figyelhettem meg. Magatartásukban, mozdulataikban megőriztek valami méltóságot, valami ahhoz hasonlót, amit például

Norvégiában láttam. Tartózkodóak voltak. Érződött, hogy tartják a három lépés távolságot, mivel mi „nadrágos emberek" vagyunk – így nevezték a polgárokat és általában azokat, akik divatos ruhában jártak. Mintha egy láthatatlan, de nagyon is érzékelhető határvonal húzódott volna köztünk, emlékeztetve, hogy két különböző világhoz tartozunk. Társalgást kezdeményeznem nem volt könnyű, már csak azért sem, mert nem ismertem az ilyenkor szokásos fordulatokat. Zolnai, szerencsére, jártas volt ezekben, de az én magyar beszédem túlságosan „választékos", valójában túl nyugatias volt ahhoz, hogy azt a bizonyos láthatatlan, de jól érzékelhető sorompófélét közénk ne emelje. Pedig hát elég jól ki tudtam már fejezni magamat ahhoz, hogy Pesten vagy más városokban ne ríjon le rólam, hogy „külföldi" vagyok, de túlságosan tudós és túlságosan „purista" nyelven beszéltem. Viszolyogtam tőle, hogy olyan kifejezéseket használjak, melyeket nem éreztem elég magyarosnak, jóllehet a hozzáértők szemében annak számítottak. Különösen a germanizmusokat kerültem, amennyire csak lehetett. És éppen ezáltal lett a beszédem egy kicsit ünnepélyes színezetű. Ám ha úgy mutattak be, mint franciát, mindenütt azt vettem észre, hogy a távolság köztem és beszélgetőtársaim között azonnal összezsugorodott. De mindezek ellenére sem tudtam velük olyan közvetlenül elbeszélgetni, mint a finnországi vagy norvégiai emberekkel. A társalgás nem volt olyan fesztelen, sőt, mondhatnám, egy kicsit erőltetett volt.

Hamarosan sikerült rájönnöm, hogy még a parasztság sem teljesen egységes. Voltak a kisbirtokosok, akik napszámosokat fogadtak fel. De maguk a napszámosok is két különböző csoportra oszlottak. Voltak a zsellérek, akiknek volt egy talpalatnyi saját vagy bérelt földjük, és keresetüket napszámosmunkával egészítették ki. És volt az úgynevezett szegényparasztság, a föld nélküli tömeg. Ezekből került ki az urasági béresek és más mezőgazdasági cselédek nagy része, az állandó vagy idénymunkások, akiket többnyire éves kommencióval fogadtak fel, sőt, ha vándorcsoportról volt szó, úgynevezett summásokról, akiket egy maguk közül való ember irányított, valósággal elárverezték őket.

Zolnaitól egyik tanítványom, egy dunántúli parasztfiú, Jankovich Ferenc vette át a stafétabotot. Ő a rokonaihoz vitt el, olyan falvakba, melyek merőben különböztek a nagyalföldiektől. Másként művelték

a földet, másként neveltek állatot. A talaj itt hepehupás, olyan, mint, mondjuk, Burgundiában. Szőlők és gyümölcsösök voltak itt, de éppúgy sok nagybirtok is. A gazdasági cselédek nagy része az úgynevezett pusztán élt, meglehetősen nyomorúságos lakásokban, több család is egy födél alatt, úgy összezsúfolva, hogy megdöbbentem rajta. Illyés Gyula költő és regényíró egyik könyvében, mely ebben a műfajban remekműnek számít, s melyet *Ceux des Pusztas* (Puszták népe) címen fordítottak franciára, mesterien rajzolja meg az életüket. Hála Jankovichnak, tüzetesen meg tudtam figyelni e két falu életét, és sok adatot gyűjtöttem össze, melyeket azonban, két másik dossziéval együtt, egy házkutatás alkalmával, 1941. december 6-án, párizsi lakásomban elkoboztak tőlem. A látottak megegyeztek azzal, amit Illyés írt le, rendkívüli tehetséggel és ritka megjelenítőerővel. Itt értettem meg, milyen is a magyar társadalom legalsó rétege. A megfigyelt valóság annál is felháborítóbb volt, mert kutatásom idején már elkezdődött a nagy világválság. Mindenütt rosszul táplált, rosszul öltözött embereket lehetett látni, akik kimerítő munkát végeztek, éhbérért. Ezekben a parasztokban nem volt annyi büszkeség, mint az alföldiekben, de érződött, hogy iszonyatos keserűség halmozódott fel bennük, mely egy nap robbanni fog. És rávetik magukat uraik földjére... Felidéztem magamban mindazt, ami Franciaországban a nagy forradalom idején történt: a lángokban álló kastélyokat és a nagy félelmet, mely végigsüvített a vidéken. Igen, A. Sándornak igaza volt, el fog jönni a kommunizmus. Ez az egyetlen, ami segíthet rajtuk, mert a többi párt politikusaiban soha nem lesz annyi bátorság, mondhatnám, vakmerőség, hogy gyökerében újjá formálják ezt a társadalmat, melyben már képtelenség élni.

Az volt a megdöbbentő, hogy ezek a kiéhezettek és megalázottak továbbra is szerették és lelkiismeretesen elvégezték a munkájukat, ha mozdulataik meglassúbbodtak is, és arcukon fáradtság és bánat ült is. Valahányszor csak visszatértünk Pestre, Jankovich meg én, alig tudtam magamba fojtani felháborodásomat. El is mondtam a véleményemet tanítványomnak, de arra intettem, hogy hallgasson arról, amit mondtam. Semmi értelme belekiáltani a szélbe. A rendőrség mindenkin rajta tartotta a szemét, akiről feltehető volt, hogy nem ért egyet az uralkodó osztályokkal. Szerencsére sikerült Jankovichnak ösztöndíjat

szereznem a francia kormánytól, és egy időre elküldhettem az École Normale Supérieure-re, az Ulm utcába. Tudtam, hogy ott viszonylag biztonságban lesz.

Igen, Magyarországon parasztok tömege élt, akiket megkeményített az évszázados robot, de lelkük töretlen maradt. Ezekben a férfiakban és asszonyokban olthatatlan éhség és szomjúság élt a tudásra, a fejlődésre, a szabadságra. Ők alkották azt a tartalékot, melyből a nemzet végső erőforrását merítheti, ha elérkezik a kataklizma, melynek eljövetelét homályosan érezni lehetett, ha azt nem is lehetett tudni, hogy mikor és hogyan fog bekövetkezni. Annyi bizonyos, hogy mindenkiben ott volt a titkos szorongás a jövőt illetően. Még remény sem élt bennük, mely segíthetett volna elviselni a jelen borzalmait.

Mindez arra mutatott, hogy a magyar társadalom valójában sokkal bonyolultabb, mint eddig gondoltam. Lehetséges volna, hogy ezek az egymástól elkülönülő osztályok, vetélytársak és ellenségek, ugyanahhoz a néphez tartoznak? Mi volt a közös a puszták majdnem jobbágya és a főnemes között, aki nemesi őseivel hetvenkedett és csak egyenrangúakkal érintkezett, vagy olyan más országbeliekkel, akiket egyenrangúnak vélt? Még a legjobb érzésűek is úgy vélték, elég, ha ittott apróbb engedményeket tesznek parasztjaiknak, vagy jótékonykodnak velük. Megelégedtek az atyáskodással, és fel sem merült bennük, hogy milyen hatást váltanak ki ebből a tömegből, mellyel kényük-kedvük szerint bántak.

Hogy mekkora a szakadék a földesúr és a cselédjei között, azt igazából csak akkor tudtam meg, mikor egy este szóba hoztam ezt a témát Hoyos Miksa gróf asztalánál. Észrevételeim váratlanul érték, de nem háborították föl. Kifejtette, hogy a magyar paraszt lelki alkata szerencsére nem olyan, mint a franciáé. Elismerte, hogy a mezőgazdasági cselédek valóban nehéz körülmények között élnek, de hozzáfűzte, hogy a földesuraknak sem könnyebb a dolguk. Nehéz eladni a termést meg az állatokat, és a gazdaság fenntartásához kétségbeejtően hiányzik a forgótőke. Bevallotta nekem, hogy miután családtagjai között szétosztotta a kinek-kinek kijáró részt a földbirtokból, melynek kezelésével ő volt megbízva, bizony ő maga is úgy érezte, hogy összébb kell húznia a nadrágszíjat, és kétszer is meg kell gondolnia, hogy taxiba ül-e, vagy

bármi egyéb apró kiadást megenged magának. Birtoka tele volt olyan termékekkel, melyekre nem talált vevőt, és olykor bizony kénytelen volt bankkölcsönhöz folyamodni, hogy a gazdaság költségeit fedezni tudja. Úgy gondolta, hogy képtelenség számottevően javítani a mezőgazdasági cselédség helyzetén. Pedig hát, ha meggondoljuk, mégis-csak rajtuk állt vagy bukott minden. Nagyon is értelmes és nagyon is realista volt ahhoz, hogy ne értette volna meg: ez a helyzet tartósan nem maradhat meg abban az Európában, ahol lépten-nyomon követik egymást a társadalmi megmozdulások. Bevallotta: nem tudja, mi lesz Magyarországgal. Csak élnek egyik napról a másikra, és a Trianon utáni állam szerkezete még csak a reményével sem biztat valamiféle megoldásnak. Megkérdeztem, hogy szerinte ezt a helyzetet fenn lehet-e tartani a végtelenségig. Ez nem valószínű, ismerte be, ez csak katasztrófához vezethet, de milyen katasztrófához? Ő is csak azt bizonygatta, hogy hacsak valami csoda nem történik, végül is a kommunizmus fog eljönni. „Csodára nem lehet számítani, mégis ez az egyetlen reményünk – vonta le a végső következtetést.

Ó, a csoda, a menedékek menedéke, a legvégső remény! Akkor még nem sejtettem, hogy 1940-ben, egy június eleji napon ugyanezeket a szavakat hallom majd a Francia Köztársaság minisztertanácsának elnökétől, Paul Reynaud-tól is, miközben a német hadsereg erőltetett menetben közeledik Párizshoz. Így, utólag, eszembe jut, hogy Hoyos gróf nem hitt a csodában, és hogy tisztábban látó és egyenesebb ember volt, mint a francia politikus. És bátrabb is.

Magyarország megélt már parasztfelkeléseket, nevezetesen az 1514-es híres parasztháborút, mikor is egy „katonaember", egy szerény székely kapitány állott a forrongó parasztok élére. A felkelést leverték, és a lázadók kegyetlen megtorlást szenvedtek. Ezerszám mészárolták le, akasztották fel, s húzták karóba őket, és új törvényt kényszerítettek a parasztságra, mely Werbőczy hírhedt Hármaskönyvének értelmében teljes szolgasorsra jutott. Igaz, 1358-ban a mi nemességünk sem volt különb. Még ebben is mi adtunk példát... Kellett-e számolni a „szegényparasztság" újabb felkelésével? Sorsán törvényesen javítottak ugyan valamit az 1848-as forradalom után, de politikai szerepe még mindig nem volt. Csak a kisbirtokosok vagy, ha úgy tetszik,

a „kisgazdák" szervezkedtek. Politikai pártot alakítottak, és megpróbáltak minél több képviselőt küldeni a bábparlamentbe, ami bizony nem volt könnyű az érvényben lévő – és milyen szigorúan érvényesített! – nyílt szavazással.

A magyar falvakban tett látogatásom meggyőzött róla, hogy a parasztkérdés az, ami a legfontosabb. Évszázadokkal előbb felvetődött már ez a kérdés, és a múló idővel egyre sürgetőbben követelte a megoldást.

A föld súlya

Egy délután, mikor szokásom szerint a Kruzsokban voltam, Eckhardt egészen felajzottan érkezett meg. Szinte le sem ült még, máris elővett a táskájából egy vékony kis könyvet és ünnepélyesen az asztalra tette. „Íme – szólt –, egy új költő zsengéi. A magyar föld fia, verseiből a magyar föld dalol." Kézről kézre adta a füzetkét. Elolvastam a borítólapon a szerző nevét: Illyés Gyula, és a kicsit talányos címet: *Nehéz föld*. Ez vajon *terre lourde*-ot vagy *terre difficile*-t jelent? Hogy megtudjam, el kellett volna olvasnom a kezemben tartott versgyűjteményt. Megkérdeztem Eckhardtot, hiszen ő már ismerte. *„Terre lourde"* – mondta habozás nélkül. Magyar barátaim is így fordították később a címet. Eckhardt a kezembe adta a könyvet, és azt mondta: „Olvassa el!"

Elolvastam. És ezúttal a versek muzsikájában éreztem a magyar föld minden illatát, és azt is, ami e föld népéből áradt: a veríték szagát, a paprikáét, és sok más, szóban kifejezhetetlen illatot. Igen, mindez hiteles volt, és bonyolult, hosszan és avatottan szerkesztett versszorokkal kifejezve. A szavakban, a ritmusban ott volt a latin költészet, de ott volt a francia is, mely a modern hangvételt hozta. Szerzőjük a Dunántúlon, Magyarország nyugati részén látta meg a napvilágot, és ott is élt, azon a földön, mely őrizte még a római idők emlékeit, és ahonnan a latin kultúra elleni támadás indult, mikor a magyarság vezetői elhatározták, hogy „Góg és Magóg fiaiból" – ahogyan népét Ady nevezte – olyan nemzetet teremtenek, mely képes együtt élni a keresztény nemzetekkel. Egyik École Normale-beli vagy pontosabban

Eötvös Collegium-beli kollégám, a nemrégiben érkezett Farkas Gyula, sokat beszélt már nekem erről a Dunántúlról, mely olyan fontos szerepet vitt Magyarország történelmében, és melyről éppen akkoriban írt könyvet, amelynek a megjelenése egyébként elég nagy feltűnést keltett. Nem volt véletlen, hogy annyi költő és író született ezen a vidéken. Ősidők óta a „kultúra" földje volt ez.

Elmondtam benyomásaimat Gyergyainak, aki nagyon elcsodálkozott, hogy eddig még nem találkoztam a számomra csak most felfedezett Illyéssel. Megtudtam tőle, hogy ez a fiatal író is bejáratos Babitsékhoz, akiknél én is gyakori vendég voltam. Gyergyait is megfogták a *Nehéz föld* versei, és ugyanúgy törte a fejét, hogy hogyan kellene a címet lefordítani. Akárcsak a német és az északi nyelvek, a magyar sem választja külön a *lourdeur* és a *difficulté* fogalmát. Mindig aszerint értelmezik, hogy milyen kifejezésben fordul elő a *nehéz* szó (a németben a *schwer,* a svédben a *svår* a megfelelője). Csakhogy most egy címmel volt dolgunk, és semmiből sem derült ki, melyik jelentést kell választanunk. Megjegyeztem, hogy az Eckhardt javasolta változatot nem érzem odaillőnek, mert úgy is lehet értelmezni, hogy agyagos, vagyis nehezen megmunkálható föld. Találni kellene egy olyan kifejezést, mely jobban megjeleníti azt, amire a költő gondolt...

Tanítványaim, Lelkes István, Újvári Pál, Pogány Béla most már elérkezettnek látták az időt, hogy elolvastassák velem azt a könyvet, melyet ők a kor főművének tartottak, Szabó Dezső 1919-ben megjelent híres *Az elsodort falu*-ját. Három vaskos kötetből állt ez a regény is, s egy magyar faluról szólt, melyet a trianoni szerződés értelmében Romániához csatoltak, és kegyetlen sorsot kellett elviselnie. A történet röviddel a háború előtt kezdődött, és az író azt mutatta be, hogy mi lett a háborúban ebből a faluból, melyet hol elfoglaltak, hol visszafoglaltak, míg végül szó szerint magával nem sodorta a történelem vihara, akár a forgószél. Hősei nem parasztok, hanem előkelőségek voltak. Mértéktelenül idealizált alakok, akik harcoltak a magyarság minden ellenségével: külföldivel, zsidóval, mindenféle kapitalistával, dekadens értelmiségivel stb. A könyv hősei közül többen elhagyták a falut, hogy a fővárosban próbáljanak szerencsét, de csak pusztulás várt rájuk. Dühödt vádirat volt ez minden olyan hatalom ellen, mely

bajt hozott a magyarságra. A gyógyulásnak, a megmenekülésnek egyetlen útja lehet csak: visszatérni a magyar földhöz, megtisztítani a fajt, visszaadni neki erejét és erélyét, hogy mindent helyrehozzon és legyőzze ellenségeit. Egyik-másik lapjáról úgy sütött a lázadás, a szenvedély, hogy annak szükségképpen a lelke mélyéig meg kellett ráznia ennek a legyőzött, megalázott és szinte már az életben maradásért aggódó nemzetnek a fiait. Fiait mondok, mert ezek a férfias, már-már féktelenül szilaj lapok elsősorban a férfi olvasókat ragadták magukkal. A nyelve csodálatos volt, néhol túlságosan is az, voltak mondatok, melyek szónokiasnak hatottak, de úgy dübörögtek, mintha az író beleüvöltötte volna őket az olvasó képébe. A könyv tele volt életrajzi utalásokkal, nem is egy szereplőjéről tudni lehetett, kiről mintázták, s a férfi, aki a könyv mögött állt, maga is indulatos, szélsőségekben tobzódó ember volt, aki minden alkalmat megragadott, hogy akár nyilvános viselkedésével, akár egyéb szertelenségekkel megdöbbentse a nyárspolgárt. A mai franciák közül egy kicsit Jean-Edern Hallier-ra emlékeztetne, de nagyobb szabású volt és tehetségesebb, egész rendkívüli módon tudott bánni a nyelvvel. Az Eötvös Collegiumban végzett, és eredetileg nyelvésznek indult. Egyébként egy ideig a mi École Normale-unknak is a növendéke volt, az Ulm utcában, ahol is széles körű és elmélyedt ismereteket szerzett irodalmunkról. Barátokra is talált, különösen Jérôme Tharaud-val barátkozott össze, aki viszont az Eötvös Collegiumban töltött el néhány évet; ő volt egyik elődöm, és emléke nagyon is elevenen élt még. A figyelmes olvasó érzi is Szabó Dezső regényén, hogy sokat tanult a francia irodalomból. Amellett nagy kifejezőkészségű szónok is volt. Zengzetes szavai rabul ejtették a fiatal diákokat, akik tódultak, hogy meghallgathassák hosszú szónoklatait, melyekben mindenkivel ujjat húzott, készakarva szerezve magának ellenségeket.

Tanítványaim azért ragaszkodtak hozzá annyira, hogy elolvastassák velem a műveit, mert az ő szemükben Szabó Dezső volt az, aki csodálatosan hangot tudott adni minden tiltakozásuknak, fölvetvén egyúttal a magyar föld öröktől való problémáját is. Mert ő a parasztban látta minden sajátos magyar erény hordozóját. Egyszóval úgy látta, hogy a jövő a parasztság széles vállain nyugszik.

Szabó Dezső azonban egyetlen láncszem volt csupán azoknak az íróknak a hosszú sorában, akik a magyar földet és a magyar parasztot megénekelték. A XIX. század eleje óta a nagy írók a falu népe felé fordultak, mert számukra a nép jelképezte a magyarság lényegét. Egy egész szellemi mozgalom indult el, melyet „népies"-nek neveztek. Az irodalomban ennek a mozgalomnak a jellemzője a népnyelvhez, a falu nyelvéhez, a tájszóláshoz való visszatérés volt. Odáig természetesen nem mentek el, hogy a tájnyelven való írást követeljék meg, ahogy ezt esetenként a finnek és a norvégek tették. Megelégedtek annyival, hogy népies kifejezésekkel, sőt tájszavakkal fűszerezzék a nyelvet, mely így igen sajátos színezetet kapott. De azért nem vitték túlzásba a „népies" keresését. Sohasem szakadtak el a „köznyelvtől", melyet a művelt rétegek alakítottak ki és formáltak a századok folyamán. Példaként természetesen Petőfit idézték nekem, „a magyarság legnagyobb alkotó költői géniuszát", ahogyan a három legkiválóbb magyar irodalomtörténész, Klaniczay Tibor, Szauder József, Szabolcsi Miklós már említett *Kis magyar irodalomtörténet*-ében nevezik a költőt (197. old.). De nekem úgy tűnt, hogy Petőfi nyelve nemigen egyezett kora parasztjának tájnyelvével. Azonkívül ez a fiatal költő jóformán egész Magyarországot beutazta, még ha elsősorban a Nagyalföldhöz kötődött is, melyet gyakran meg is énekelt az általam legjobbnak tartott verseiben. Figyelmesebben olvasva, nagyon is sok olyan szót fedeztem fel nála, melyet több-kevesebb ideje a nyelvújítók alkottak. És, mintegy ellensúlyozva ezeket a neologizmusokat, elég sok archaikus vagy archaizáló formát is alkalmazott. De hol volt mindebben az igazi falusi nép?

Ezzel szemben úgy éreztem, hogy amit a kor másik nagy költője, Petőfi barátja és csodálója, Arany János írt, abban sokkal inkább érződött a föld szaga, elbeszélő költeményeit pedig a néphagyomány ihlette. De sem Petőfi, sem Arany nem voltak a parasztság igazi szószólói. Egyébként is abban az időben a parasztság édeskeveset törődött a magyar nyelvű irodalom fejlődésével. A szabad parasztoknak, akiknek volt valamicske földjük, éppen elég volt az, hogy fenntartsák magukat, és nemigen láttak messzebbre falujuk határánál. Ha fiaik magasabb társadalmi rangra emelkedtek, nehéz volt nekik távolról szemmel kísérni a pályafutásukat, mert ezek a fiúk elszakadtak tőlük, immáron

más társadalmi osztályba tartoztak, ahová apáik nem juthattak be. Mivel a dolgok azóta sem változtak sokat, alkalmam volt megfigyelni ezt a jelenséget azokban a falvakban, ahová elvittek. Szakadék nyílt azok között, akik hűek maradtak a földhöz, és azok között, akik elmentek szerencsét próbálni egy másik világba. Erről eszembe jutott egy eset, melyet a Loire-vidéken hallottam. Egy briare-i család egyik fia, akiben az esperes elhivatottságot látott és papi szemináriumba küldte, meglátogatta özvegyen maradt édesanyját, s az asszony nem tudta másképp szólítani, csak „tisztelendő úr"-nak. A fiatal pap mindent megtett, hogy erről lebeszélje, de hiába, így aztán szomorúan tért vissza a plébániájára, szemmel láthatóan nagyon bántotta ez az eltávolodás, melyet sohasem tudott volna elképzelni. Előfordult, hogy még a Magyarországon uralkodó feudális rendszerben is sikerült valakinek felemelkednie a föld nélküli parasztság legalsó rétegéből, egészen magas pozíciókig, különösen, ha egyházi pályára lépett, de ezek az emberek úgy hagyták maguk mögött a múltjukat, mint valami ócska lomot, sőt akadtak olyanok, akik még szégyellték is. Ez világjelenség: nem a Petőfi és Arany korabeli magyar társadalom sajátos jellemzője, és nem is azé, amelyet Magyarországon találtam, de még csak a 89-es forradalom utáni állítólag felvilágosodott francia társadalomé sem. Másutt is szenvedtek ettől. A norvég Arne Garborg is írt erről a jelenségről egyik szép regényében, és Strindberg is keserűen beszélt róla vallomásaiban *(A cseléd fia).* Azóta sok szerző vallomása megerősítette már ezeket az észrevételeket, még ha némelyik munkás vagy paraszt-származású író rájuk cáfolt is, s azzal dicsekedhet, hogy nemcsak hogy hű maradt osztályához, de soha nem is távolodott el tőle.

A magyar írók állítólagos paraszti „népiessége" bukolikus illúzióival elég csalókának bizonyult. A paraszti élet keménységéről ritkán esett szó, annál jobban kidomborították viszont a föld népének egyszerű erkölcsét, józanságát, erkölcsi értékek iránti tiszteletét. Az efféle olvasmányok akkoriban hatottak meg, mikor még egészen kisfiúként a *La Mare au Diable*-ot (Az ördögmocsár), a *La petite Fadette*-et (A kis Fadette) vagy a *François le Champi*-t (A talált gyerek) olvastam.[17] A német

[17] Georges Sand művei.

irodalmat is ez a vergiliusi bukolika árasztotta el. Többek között Peter Rosegger bűvölt el széles olvasótábort. De én olvastam Kiara Viebiget és Zolát is, és főleg a norvégeket és a finneket, kezdve mindjárt Aleksis Kivin. És itt már nem a hamis egyszerűség vagy a hamis tisztaság színeiben jelent meg a falusi világ. Az emberek ugyanolyan rosszak voltak, mint a városokban. Ugyanazok a szenvedélyek, ugyanazok a bűnös hajlamok irányították őket. Más volt a díszlet, de az emberi komédia pontosan ugyanaz volt. És emlékeztem a Loire menti Briare-ban élő emberekre, és, még kisgyerek koromból, egyik nagy-nagynéném egyáltalán nem az én fülemnek szánt pletykáira is. S végül, mikor családommal Haut-Doubs-ban nyaraltam, magam is megfigyelhettem, hogyan él a francia falu. És bizony ez sem volt mindig szép.

Így érdekeltek és megfogtak Illyés most megjelent versei. Annál is inkább, mert ebben a lírai költészetben benne volt mindaz a szenvedés, melyet a magyar parasztok átéltek. Ez a földnek áldozott élet még keservesebb teher volt, mint a többi munkás élete, holott az sem volt irigylésre méltó, főleg a trianoni szerződés utáni Magyarországon nem. És ami megigézett ebben az – egyébként nagyon is tudós – költészetben: megvolt benne az a törekvés, ami az én törekvésem is volt: meghatározni, hogy mi az, amiben ez a falusi nép kizárólagosan magyar. Emellett egészen új hangot ütött meg.

A magyar parasztot, a kelet-magyarországit már megrajzolta a nagy Móricz Zsigmond, meséiben, novelláiban, sőt önéletrajzában is. Olyan eleven volt, olyan hitelesen volt megfestve minden nyomorúsága, hogy lehetetlen volt nem megérteni, miről van szó. Móricz gondolkodás nélkül alkalmazta a tájnyelvet a szövegében, valószínűleg egy kicsit „megfésült" tájnyelvet, mely azonban mégis olyan benyomást keltett, mintha egyenesen hősei ajkáról vette volna. Kétségkívül nem ment olyan messzire ezen a téren, mint a norvég Arne Garborg vagy a finn Sillanpää, de azért olyan népi ízt adott írásainak, ami elbeszéléseit elevenebbé tette. Illyés, bár maga is paraszti ivadék, csak nagyon óvatosan élt ezzel az eljárással. Egész pályafutása során vigyázott rá, hogy csak hébe-hóba hintsen el egy-egy tájnyelvi szót. Csak annyit, amennyivel hangulatot teremt. Emellett Illyés parasztja másféle paraszt volt. Dunántúli. Közelebb volt a Nyugathoz és, amennyire

megítélhettem, talán még keservesebb volt a sorsa, mint a kelet-magyarországi parasztnak, aki elveszetten élt ugyan tanyavilágában, de az égboltja határtalan volt. Illyés egyébként azt írta, hogy maga sem érzi jól magát olyan vidéken, mely nem viseli magán az emberi munka nyomát. Ellentétben Rousseau-val, a vad és lenyűgöző természet annyi más rajongójával, neki az kellett, hogy megművelt földeket, lakóházakat, utakat, hidakat lásson, szóval olyasmit, ami az ember jelenvalóságát igazolja. Hosszan beszélgettem vele erről. Én ugyan nem éreztem úgy, mint ő, de megvallottam neki, hogy szeretek a Loire vidékén lenni, ahol mindig kirajzolódik a láthatáron egy-egy templom, sokszor nagyon régi templom harangtornya. És még ha Beauce kellős közepén volt is az ember, elég volt néhány kilométert menni, hogy meglássa a chartres-i Miasszonyunk templomának csúcsos tornyát, melyet Péguy annyira szeretett.

A dunántúli paraszt a római kultúra földjén élt, egészen közel Ausztriához, délen pedig ott volt Horvátország, mely korábban Magyarországhoz tartozott, s hajdan szintén a római felségterület őrtornya volt.

Ezen a vidéken a föld népe tudatában volt keserű sorsának. Nyomorúságának minden súlyát érezte, és kezdett „rossz gondolatokat" forgatni a fejében. Illyés pedig, mikor Párizs után újra ebben a hűbéri világban találta magát, gondolkodás nélkül elmondta az igazat azoknak az életéről, akik továbbra is az övéi maradtak. *Elégiá*-jában, ebben az oly sok olvasóját megrendítő költeményében így kiáltja ki ezt az igazságot:

A kölesdi állomás előtt
teleköpködött járda szélén
ül egy napszámos –
mellette egy kislány, egy asszony.

Az asszony ölében kosár,
a kislány tökmagot eszik,
a férfi fejében lukas kalap,
a lukból hajszál sarjadoz.

Nem beszélnek, közönyösen
várják a vonatot s jövőt,
előttük két nagyfejű kapa
ölelkezik, hunyorg a napba.

Mozdulatlanságukról is
látszik, hogy magyarok, e föld
népei ők, aki nevében
a kormányférfiak beszélnek.

Aki nevében hírlapok
vitáznak, akik érdekében
megcsinálták a csillogó sínt
és amott azt a templomot.

Értük lelkesednek a költők,
a hadsereg értük gyakorol,
értük gyűlnek tanácskozások,
s koccannak metszett poharak.

Nevükben suhan a miniszter
halk gépkocsiján s lelkükért
hajlong és könyörög a főpap
és emel arany serleget.

Őket, őket kerestem én is,
nékik kívántam szólni mindig.
Most itt vannak, néznek reám,
ujjammal érinthetném őket.

Igen, a nép, a szépszavú,
daltermő, munkás, harcias,
a végtelen folyam egy habja
itt felcsapódik s látható.

A férfi meztelen lábának
horgas nagy ujjai közül
kikaparja a port s a piszkot,
zsebébe nyúl, nem húz ki semmit.

A sínek mögül egy jegenye
két ága közt akár fészekben ül
a szárnyas nap, egy percre
megpihen itt, szétnéz a tájon.

Mint ezredévek mélyiből
tekint reá vissza a férfi,
mint kék égre a vízbefúló,
ki már kiáltani se tud.

Mások voltak ezek a sorok, mint az a sok költemény, mely a föld népét ünnepelte. Világgá kiáltották a szorongatottságát ennek a parasztságnak, mely a nemzet legnépesebb rétegét alkotta, s amelyet mindenki sorsára hagyott, hiába az irodalmi és egyéb kinyilatkoztatások, melyek állítólag benne látták a magyar szellem ezredéves erősségét. Illyést olvasván fedeztem fel, hogy mi a valóság. És ez megerősítette a gyanúmat. Mert néha mintha elkaptam volna egy-egy szemvillanásban, mintha megéreztem volna egy-egy hangsúlyban, a szavak mélyén, hogy ezek a parasztok már nem azt a csordát alkotják, melyet kardlapozva hajthat maga előtt a csendőrség, ha ráuszítják. A férfiak közül, akikkel találkoztam, sokan végigszolgálták a háborút. Kiragadták őket otthonukból, és megmutatták nekik a világot, egy veszedelmes világot, és amit meglátottak, nem tudták többé elfelejteni. Voltak, akik orosz fogságba estek, és testvérnek érezték a lázadó muzsikot. A forradalom kitörésekor átélték a lelkesedés óráit, és hatalmas remény ébredt bennük, melyet gyorsan és erőszakosan letörtek ugyan, de úgy tűnt, mégsem hunyt ki egészen. Belélegezték a változás levegőjét. A legtöbbjük talán csak nagyon homályosan volt ennek tudatában. De már nem tudtak megalkudni, nem tudták elhinni, hogy a jövő végérvényesen bezárult előttük.

Igen, a magyar nemzet jövendő sorsára súlyosan nehezedik rá a föld.

Az újonnan érkezettek

Gyakran felkerestem Babitsékat, és egy este, vagy inkább egy késő délután, végre mégis találkoztam ezzel az Illyés Gyulával, akinek versei annyira megfogtak. Nyurga fiú volt, valósággal fitogtatta fesztelenségét. Érződött, hogy csupa önbizalom. Már régebben visszajött Párizsból. Sok új benyomás érte, sok tapasztalatot hozott magával, és párizsias irodalomszemléletet. Különösen az akkoriban születőben lévő szürrealizmusért lelkesedett. Még a kor párizsi avantgarde íróinak kis körébe is sikerült bejutnia, ami pedig nem könnyű. Ott a helyszínen élte át az új irodalom születését, és e téren sokkal tájékozottabb is volt, mint amilyen én lehettem. Csaknem kifogástalanul beszélt franciául. Egyébként mindaz, amit mesélt, arra vallott, hogy elég jól be tudott illeszkedni Franciaországban. Megszokta, hogy kertelés nélkül beszéljen, szinte már túlságosan is őszintén, mert szélsőséges baloldali nézeteiből nem csinált titkot. Engem egy kicsit meglepett ez, és nyugtalanított is. Én a tartózkodáshoz és az óvatossághoz szoktam, már csak azért is, hogy ne „kompromittáljam" beszélgetőtársaimat. Úgy éreztem, Illyés még nem illeszkedett vissza az itteni viszonyokba. Dicshimnuszt zengett nekem a szovjet rendszerről. Mintha csak valami derék párizsi értelmiségit hallottam volna.

A fiatal magyar írók nemzedékéből Illyés volt az első, akivel találkoztam. Néhány évvel még fiatalabb is volt nálam, és így megengedhettem magamnak, hogy őszintébb legyek vele, mint a „nagyokkal", akikkel eddig találkoztam. Franciául kezdtünk beszélgetni, de később, udvariasságból, áttértünk a magyarra. Illetlenség lett volna különbeszélgetést folytatni egy olyan nyelven, melyet a ház ura és úrnője nem értenek, és így a beszélgetésben nem tudnak részt venni. De Babits viszolygott a politikai témáktól. Vissza kellett hát térnünk az irodalomhoz. Annál is inkább, mert a ház ura nem volt meggyőződve róla, hogy a szürrealizmus gyökerében meg fogja újítani a költészetet. Elég élénk vita kerekedett. Rögtön megértettem, hogy a jelen lévő írók nemigen hisznek benne, hogy igazi forradalomról van szó. Ez a kör még a szimbolizmus és az impresszionizmus közti harcnál tartott. Adyt a szimbolizmus képviselői közé sorolták, amivel én, mindenki nagy

meglepetésére, hevesen perbe szálltam. Képtelenségnek éreztem, hogy párhuzamot lehessen vonni Ady és a francia szimbolisták között. Nem lévén sem író, sem irodalomkritikus, nehezen fogadtam el, hogy egy költészeti irányt meg lehessen határozni egy teljesen absztrakt elnevezéssel, mely maga is csupán bizonytalan álpszichologikus elképzeléseken nyugszik. A lényeg a kifejezés milyensége és a mondanivaló. Azonkívül, és ezt sok francia költőnél nehezményeztem, a francia versek csak olvasásra valók, nem lehet őket fennhangon elmondani, mint azoknak a magyar költőknek a verseit, akiket ismertem.

Ezek után a nyelv zenei hatásai kerültek szóba. A jelenlévők közül senki sem tudta volna meghatározni, mi adja a zeneiséget egy francia versben, a magyar metrikai módszerek viszont könnyen elemezhetők, bár Ady költészete kivételt jelent, mert ebből a szempontból kifürkészhetetlen. Én ennek nem tulajdonítottam jelentőséget, hisz mégiscsak jól szavalható költészet ez, azonnal érzékelhető zenei hatásokkal. A divatos francia költők közül a mindenkinél nagy tiszteletben álló Paul Valéryt idéztem. Megvallottam, hogy nem vagyok eléggé vizuális ahhoz, hogy verseit élvezni tudjam. Ha hangosan mondom őket, kiábrándítónak érzem, és abba is hagyom. Ezután megkértem Babitsot, mondja el nekünk egyik legújabb versét. Kérésem zavarba hozta, de teljesítette a kedvemért. Nem szavalt, mint a hivatásos előadóművészek, hanem tompa hangon, lassan, majdhogynem színtelenül mondta el verseit. Szordinós zene volt ez. De zene volt... „mindenekelőtt zene". És mindenképpen lehetővé tette, hogy kimutassam, mi különbözteti meg a magyar verselést a franciától. Ezt ki is használtam. A magyar költő metrikája gazdag: ott a hosszú és rövid, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozása, a rímek, az alliterációk, francia vetélytársa pedig csak a meghatározott számú szótagokat állíthatja egymás mellé. A francia vers egyetlen díszítőeleme a sorvégi rím, tagolására csak a cezúra szolgál. Nem könnyű zenei hatást elérni a nagyjából egyforma hosszúságú szótagok sorával, melyeket csupán a rím zár le, és olyan szavakkal, melyeken csupán gyenge nyomaték van, mindig az utolsó szótagon. Ha az ember a legcsekélyebb mértékben is felhasználja az ortográfiát, hogy megkülönböztesse egymástól az úgynevezett hím- és nőrímeket, szembe találja magát a dilemmával, hogy kurtítsa-e

meg a verssort egy szótaggal, vagy ejtse-e ki a némának nyilvánított *e* félhangzót. És ez még nem minden, ott a szórend is, mely a franciában meglehetősen merev, a magyarban azonban viszonylag laza, ami lehetővé teszi az érzelmi hangsúlyhatásokat, és ezáltal olyan lendületet adhat a versnek, amilyet a francia költő nem tud megteremteni, hacsak nem töri meg a szavak sorrendjét. Ez pedig lehetetlen, főleg ebben a korban, mikor a francia mondatszerkesztésből csakugyan minden rugalmasság hiányzik.

Ezután arról beszéltünk, hogy mi a költészet helye a mai francia irodalomban. Nehezen tudtam megértetni, hogy a franciák nem tulajdonítanak túl nagy jelentőséget a modern költészetnek, és azoknak az iskoláknak, melyek forradalminak képzelik magukat, még annyit sem. A művelt emberek többsége nem ismeri Guillaume Apollinaire-t, sose hallott szürrealizmusról, kineveti a dadaistákat meg a többi szeleverdit, ahogy a kubistáknak és más szélsőségeseknek sem tulajdonított soha különösebb jelentőséget. Az érzékeny lelkű hölgyek Paul Géraldy verseit mondogatják, a jól tájékozott értelmiségi pedig rajong mindenért, amit Paul Valéry írt. Éreztem persze, hogy ebben a szalonban senki egyetlen szavamat sem hiszi el. Őket az igézte meg, amit avantgarde költészetnek neveztek. Azonnal felfigyeltek minden kísérletre, ami valami újat, lehetőleg valami feltűnőt akart létrehozni. Holott, ha csak egy pillantást vetett is az ember abba, amit a jelenlévők maguk írtak, azt kellett látnia, hogy abban semmi sem igazán avantgarde. A magyar költészet, akárcsak a finn, az észt, a skandináv, ugyanazon az úton haladt, mint minden más költészet. A formaújítók nem teremtettek új költészetet. Ami eltért néha a hagyományoktól, az a tartalom volt. És még az sem mindig, hisz a híres „közhelyek", más és más köntösben, mindenütt megjelentek. Sőt a kalevalai versformát, Koskenniemi vagy Otto Manninen tollából, sokkal rafináltabbnak éreztem nem egy magyar vers hexameterénél. És arra gondoltam, milyen változatos, milyen merész a szkaldok, az ősi norvégek költészete, vagy Wildenvey egészen modern versei, melyeket Oslóban ismerhettem meg.

Ekkortájt ismerkedtem meg Gyergyai révén egy másik, nálam alig idősebb fiatal íróval is: Déry Tiborral. Déry, Illyéssel ellentétben, jómódú polgárok fia volt. Kiváló neveltetést kapott, de valójában nem

volt műveltebb Illyésnél. Ezzel szemben világfi volt, és meglehetősen kozmopolita. Sokat utazott, „expresszionistának" vallotta magát, és volt olyan szerencsés, hogy elhelyezhette néhány novelláját a *Nyugat*-ban, ami némiképp íróvá avatást jelentett. Nyitott szellem volt, és akár a nyugati értelmiség egy része, olyan nézeteket vallott, amelyeket mi „balos"-nak mondanánk, s ez a kor politikai és társadalmi égöve alatt elég bátor magatartásnak számított. Mégsem rokonszenveztünk egymással. Azért volt-e, mert kicsit „dandy" módra viselkedett? Vagy mert egy kicsit fitogtatta sznobizmusát? Valószínűleg inkább azért, mert úgy éreztem, mintha egy kicsit a nagysága magaslatáról kezelne engem, mivelhogy én az ő szemében csupán egy kis egyetemi tanárocska voltam. Volt már ilyen érzésem máskor is, írók és művészek között. Amekkora becsülete volt a nagyközönség előtt az egyetemnek, ugyanannyira semmibe vették a különféle művészkörök. Sok igazi vagy álértelmiségi csupán valami tudákos iskolamestert látott egy egyetemi tanárban. Nemcsak Magyarországon vélekedtek így. El kell ismerni, hogy kollégáim, a franciaországi gyakorlattal ellentétben, szívesen bezárkóztak szaktárgyukba, és semmiféle kiruccanást nem engedtek meg maguknak más területekre. Melich János például csak a nyelvészetről beszélt, holott, mint utóbb felfedeztem, érdekelte az irodalom és képzőművészet is, és még inkább a színház meg az opera, Gomboczról nem is beszélve, akinek műveltsége a reneszánsz ember műveltsége volt. Akárhogyan is, nem tettem egyetlen lépést sem, hogy gyakrabban találkozzam Déry Tiborral. Egyébként az írásai sem tetszettek. Stílusa nem felelt meg az én ízlésemnek. Írásmódját nem éreztem elég magyarnak. De hát vakmerőség lett volna idegen létemre egy itteni íróról ítéletet mondani, ezért a tanítványaimat is kikérdeztem róla. Ők megerősítettek véleményemben. Ami Gyergyait illeti, őt jobban zavarba hozta a dolog. Elismerte, hogy Déry írásai nem mindig jellegzetesen magyarosak, de azért nem ítélte el.

Egyik tanítványom egy este elvitt egy előadóestre, ahol egy egészen másfajta író verseit mondták el. Kassák Lajosnak hívták a szerzőt. Ő már jóval idősebb volt nálam. Azt mondták róla, hogy nagyon szegény cigánycsaládból származik. Már szinte gyerekkorában maga kereste meg a kenyerét, lakatosinas volt valami névtelen kis faluban.

Egy szép nap azután otthagyott csapot-papot, és nekiindult a nagyvilágnak. Évekig csavargott, gyalog járta be Németország, Belgium és Franciaország egy részét. Egyébként a mi országunkban érezte magát a legrosszabbul. Később gyári munkás lett. Belépett a szociáldemokrata pártba, aztán otthagyta. Talán mert a párt nem volt elég tevékeny, vagy talán mert ő nem tudta elviselni a pártfegyelmet. Külön utakon járó ember volt, önmaga tanítómestere, és egy napon felfedezte magában a költőt. Az 1919-es „kommün" bukása után száműzetésbe ment, Ausztriában élt, rövid életű irodalmi folyóiratokat szerkesztett, aztán visszajött hazájába. Úgy vettem észre, hogy leginkább a mi anarchistáinkra hasonlít. Ő a költészetet akarta forradalmasítani. Ezért maga köré gyűjtött néhány fiatal írót és néhány lányt is, akik színésznők vagy táncosnők szerettek volna lenni. Ezt fedeztem fel azon az előadóesten, melyre elvittek. Nem ő beszélt itt, és a verseit nem ő maga mondta el. Földig érő sötét ruhába öltözött nők kórusa zsolozsmázott hosszú verssorokat, melyek még a Walt Whitmanéinél is hosszabbak voltak, és ezzel még csak nem is mondtam sokat. De nemcsak ebben volt hasonlóság. A versek tartalma is emlékeztetett egy kicsit az amerikai költő verseire. Ugyanúgy eltért a megszokottól, de más volt a ritmusa. Volt valami bája ennek az énekbeszédnek. Jólesett a fülnek, de azért a beígért nagy forradalmat nem hozta el.

Személyesen csak hosszú idővel később sikerült megismerkednem Kassákkal. Az volt a benyomásom, hogy olyan ember, akit megkeményített a balsors, és egészen átitattak meglehetősen ellentmondásos eszméi. És mintha már nem is tartotta volna magát harcosnak. Fásultnak, kiábrándultnak látszott, bezárkózott a költészetébe. Furcsamód ugyanolyan kérlelhetetlen tekintély volt most is, és én szántam azokat, akik még mindig követték.

Rendkívül koraérett fiatal költővel ismertetett meg egy másik összejövetel, itt-ott hallottam már emlegetni a nevét: József Attilának hívták. Most érkezett haza Párizsból. Szikár, lesoványodott test, szegényes ruha, vizionárius arc, volt valami vad lobogás benne, ami nyugtalanítóvá tette a tekintetét. Mintha bármelyik percben robbanni készülne. Semmit sem ismertem tőle, holott két verseskötetet is kiadott már. Megtudtam, hogy apja munkásember volt, aki asszonyát-gyerekét

odahagyva kivándorolt az Egyesült Államokba. Anyja, szegény mosónő, korai haláláig küszködött, hogy kimondhatatlan áldozatok árán felnevelje őt és nővérét, olyan nélkülözések között, melyeknek nyomait a költő még mindig magán viselte. Hála sógorának, József Attila mégis tanulhatott, Franciaországba ment, és amikor visszatért hazájába, nem volt rendszeres keresete. Jól tudott franciául, s megismerte modern irodalmunkat is. Engem Jean Guéhennóra emlékeztetett, aki ugyanilyen mélyről jött, de volt olyan szerencsés, hogy Franciaországban születhetett, a Harmadik Köztársaság idején, elvégezhette az École Normale Supérieure-t, felfigyeltek rá az egyetemen, és ragyogó pályája a Francia Akadémiáig ívelt. A magyar proletárok szegény fia azonban sajnos gonosz csillagzat alatt jött a világra, hisz néhány esztendő elteltével hazáját szétdúlta a háború, s egy semmi könyörületet nem ismerő feudális kormányzás alá került. Éhezett, megalázták, fellázadt sorsa ellen. Első versei a szegénység versei voltak, a nélkülözésé és a kétségbeesésé. Most először hallottam egy igazi proletár jajkiáltását: az emberiség egy része jajdult föl benne. Szocialistának vallotta magát, de azt rebesgették róla, hogy valójában kommunista. Ez meglepett. Lázadó volt ez az ember, szavából csak szenvedés kiáltott, zendülés, tiltakozás az erőszak ellen. Verekedett az élet jogáért; verekedett, hogy ne kelljen meghalnia éhségtől, hidegtől, hogy ne kelljen meghalnia a szégyentől. Úgy vetette oda a verseit, ahogy a köveket hajítják le a barikádokról. Szinte láttam, ahogy harcol az utcán, egyedül is, ha kell. Én nem ilyennek képzeltem el a harcos szocialistákat és kommunistákat. A kommunisták inkább építésre szervezkedtek, nem rombolásra. József Attila minden oldalra vagdalkozott. Versei összefogottak, kemények, zaklatott ritmusúak voltak. Ez a fajta költészet hiányzott a mi 1848-as forradalmárainknak és a kommünárainknak. Ezek mellett a magyar versek mellett szegényes fűzfaköltészet volt mindaz, amit mi hallottunk. A magyar proletárköltő Spartacust juttatta az ember eszébe. Nem lepődtem meg, mikor 1937-ben megtudtam tragikus halálát. Túlságosan is telítve volt robbanóanyaggal, robbannia kellett. Ám mielőtt meghalt volna, világgá kiáltotta az elnyomottak, a megalázottak, a kizsákmányoltak minden nyomorúságát.

Kelet fia

Illyés Gyula a Dunántúl fia volt. Úgy éreztem, vissza kell térnem Kelet szülöttéhez, a Nagyalföld fiához. Számomra ez Móricz Zsigmond volt. Gyergyaitól kérdezősködtem róla. Amit olvastam tőle, tetszett, de tisztában voltam vele, hogy nem ismerem eléggé, és részletesebb tájékozódásra van szükségem. Gyergyai, mint már mondtam, nem szerette, Babitscsal állította szembe, neki ő volt az istene. Hamar rájöttem, hogy szerinte Móricz nem volt elég művelt, nem érdekelte eléggé, hogy mi történik a nagyvilágban, abban a világirodalomban, mely annyi magyar író képzeletét felajzotta. Móricz megmaradt a magyar életnél, a magyar polgárnál, a magyar parasztnál. Őket a lelkük mélyéig ismerte, és láthatólag egy csöppet sem vágyott rá, hogy kilépjen ebből a világból, melyben otthonos volt. Gyergyai, többszöri kérésemre, végül is elvitt abba a kávéházba, ahol Móricz összejárt a barátaival, és bemutatott neki. Már a megjelenése is egészen más volt, mint a legtöbb irodalmáré, akikkel addig megismerkedtem. Nagydarab, testes, mármár esetlen ember volt. Arcbőre sárgás, szeme fekete, az arccsontja kiálló, és bajuszt viselt. Mozdulatai lassúak. Dús, kicsit mindig borzas haja nem volt jól elválasztva. Az egész fellépése egy parasztra emlékeztetett. Ha úgy tetszik, egy Duna menti parasztra. Beszélni vele csak magyarul lehetett. Ez nem is volt ellenemre, mert utáltam azokat az eszmecseréket, melyekben a francia nyelv, még ha szabatosan beszélte is, megakadályozta beszélgetőtársamat, hogy hiánytalanul kifejezhesse magát. Előfordult, hogy ezzel ők maguk is tisztában voltak, és miután bebizonyították, hogy tudnak franciául, áttértek a magyarra, mint például Kosztolányi. Móricz nem törte magát ezért. Mindjárt az anyanyelvén kezdett velem beszélgetni, s a kiejtése azt is elárulta, melyik tájról való. Tisza melléki magyar nyelv volt ez, nem Duna menti. Meglepett ízes beszéde, melyet nem rontottak el a franciából vagy latinból kölcsönzött szavak. Debrecenben végezte tanulmányait, a protestantizmusnak abban a „Mekkájában", mely egyúttal a magyar nyelvi kultúra egyik történelmi központja is volt. Kálvinistának vallotta magát, de én, a francia, nem éreztem benne azt a merevséget és szigort, mellyel gondolatban e protestáns felekezetet felruháztam.

Móricz szerint ez a sajátosan magyar vallás, említettem már, hogy egyik írásában így jellemzett egy magyar falut: „kálvinista, tehát színmagyar". Kedélyessége, kedvessége, közvetlen modora inkább a Loire vidéki parasztokra emlékeztetett. Bárkivel hangot tudott találni, különösen a föld népével. Közöttük egészen otthonos volt. Én még nem ismertem ezeknek az alföldi tájba belevesző kis tanyáknak a parasztjait, a tanyasiakat, akikről annyit olvastam, de megsejtettem, hogy kileste beszédmódjukat, és legalább annyit merített belőle, mint uraik, a kisbirtokosok, különféle előkelőségek, dzsentrik és papok vagy tanítók nyelvéből, akik ugyanezen a környéken éltek, falvakban és kisvárosokban. Móricz úgy kötődött a hazai röghöz, mintha egész testét belőle gyúrták volna. Egyébként nagyon tanulságos volt ez az első találkozás azzal a férfival, akinek több könyvét is olvastam, már csak azért is, mert Gyergyai is jelen volt, aki maga is író volt. Szembeszökő volt az ellentét közöttük: egyik oldalon egy nagy nyugat-európai műveltségű, már-már modoros ember, a másikon pedig egy egészen másféle típus szinte már egzotikus egyszerűsége, egy olyan emberé, aki nyilvánvalóan egy másik kultúrán nevelkedett.

Beszélgetésünk élénk volt, jóleső elégedettséggel vettem búcsút a nagy írótól. Végre olyan embert ismertem meg, aki, úgy éreztem, közelebb visz, és főleg, biztosabban visz közel ahhoz a magyar lelki alkathoz, melyért megérkezésemtől fogva végigzarándokoltam az országot. Együtt mentünk vissza a Collegiumba, s útközben Gyergyai elmondta, ő hogyan élte meg ezt a találkozást. Nem titkolta, hogy meglepődött, mikor észrevette, hogy első látásra kölcsönös rokonszenv ébredt honfitársa és a francia között, akiről azt hitte, minden távol áll tőle, ami magyar. Nem tudott hová lenni a csodálkozástól, mikor látta, milyen jól érzem magam ezzel a kiugró pofacsontú, tájszólásban beszélő barbárral. És láthatóan csalódást is okozott neki elragadtatásom, hiszen Babits társaságában nem látszottam ilyen lelkesnek, de még Kosztolányiéknál és Karinthyéknál sem. Pedig egyszerű volt a magyarázat: Móricz egyenes ember volt, egyszerű és mégis kifürkészhetetlen, egy tömbből faragott, a többiek pedig – hiába próbáltam elhessegetni a gondolatot – gátlásosnak tűntek fel előttem. Amennyire meg tudtam ítélni, egytől egyig olyan emberek voltak, akiket németül

problematische Naturen-nek neveztek abban az időben. Elemezgették, fürkészgették magukat, túl gyakran voltak világfájdalmasak, Móricz viszont nem szedegette szét magát apró darabokra, és nem figyelgette percenként, vajon jól működik-e belső mechanizmusa. Holott neki is megvoltak a maga gondjai. Nagyon meg kellett harcolnia érte, hogy azzá az íróvá legyen, aki lett. Állandóan pénzhiánnyal küszködött, és érzelmi ügyei is sok gondot okoztak neki.

Móriczban az bűvölt el, hogy a nyelve népi gyökerekből táplálkozott. Én több magyar irodalomkritikus és irodalomtörténész szerint is jól érzékeltem a báját ennek a tőrőlmetszett, ízes magyar nyelvnek, mely olyan volt, mint egy húsos, érett gyümölcs, és melynek dallama olyan jólesett a fülnek. Teli volt szólásokkal, közmondásokkal, melyek megannyi ínyencfalatot jelentettek. Még a szórend is sajátos volt. A gondolat olyan útjait tárta fel, melyek nekem szokatlanok voltak, de valahogy mégis rokonnak éreztem őket azzal, amit a finnországi parasztok szájából hallottam. Kifejező volt, képszerű. És főleg, kézzelfogható. Éreztem, hogy ilyen nyelvhasználatig én sohasem juthatok el. Ezt csak az anyatejjel szívhatja magába az ember, a Tiszatáj szívében. Itt volt hát az igazi magyarság, hallótávolban, csak fel kellett ismerni, hogy miben is áll valójában.

Szembeötlő volt, hogy a beszélő mindig azt a fogalmat helyezte előtérbe, amit a legfontosabbnak érzett. Kiderült, hogy egyetlen mondata sem volt semleges. Egyik sem volt kétértelmű. Az ember mindig tudta, hogy a beszélő mit akar mondani. Ami nem jelenti azt, hogy ebből tudni lehetett azt is, hogy magában mit gondol. Óvakodtak tőle, hogy kimondják azt, amit fölöslegesnek, nem helyénvalónak, esetleg meggondolatlanságnak ítéltek. A Móricz-elbeszélések alakjai soha nem voltak sem csapongóak, sem bőbeszédűek. Általában keveset beszéltek, és gyakran semmitmondó dolgokat. Ezt a benyomásomat később megerősítette Illyés Gyula írása a magyar nyelvről, melynek ő volt az egyik legavatottabb mestere. Bár Illyés írásmódja azért más. Soha nem tudta egészen levetkőzni azt a lényeget kiemelő stílust, melyet talán Babitsnak köszönhet, és amelynek megfelelőjét franciában Flaubertnél találhatjuk meg. Számomra Móricz egyike volt a legnagyobb magyar prózaíróknak, Kosztolányival együtt, aki egészen másfajta

kifejezésmódot képviselt. A magyar kritika gyakran kijelentette, hogy Kosztolányi prózája „franciás", és én is ezt éreztem. De a stílusa az, és nem a nyelve, ami néhány nagy francia íróra emlékeztet. Kosztolányi ugyanazzal a mértéktartással, ugyanazzal az eszköztelenséggel, ugyanazzal az összeszedettséggel írt, mint Anatole France, azokból az építőkövekből építkezve, melyeket anyanyelve adott a kezébe. Ezt egyébként nagyon is tudatosan csinálta, sokat beszéltünk erről. Magyarnak érezte magát, magyar akart lenni, és éreztem, mennyire megörült, mikor rámutattam egyik-másik fordulatára, mondván, hogy ezt jellegzetesen magyarnak találom. Csak éppen nem úgy gondolkozott, mint Móricz, és az alakok, akiket megteremtett, más lelki alkatúak voltak, mint azok, akik közt Móricz érezte jól magát.

Újabb fejezet a magyar nyelv harcában

Itt tartottam gondolataimban, mikor megjelent Kosztolányi egyik vitairata, melyben keményen támadta mesteremet, Antoine Meillet-t.

Ez az írás meglepett. Egyrészt, mert Kosztolányi, akivel pedig elég sűrűn találkoztam, egy szóval sem említette. Másrészt, mert nem nyelvész lévén, eléggé félreértette, amit Meillet írt. Egy népszerűsítő mű második kiadásáról volt szó, mely a háború végén jelent meg. Meillet abban a nagy megtiszteltetésben részesített, hogy ideadta nekem elolvasásra a kéziratot, és a kefelevonatot javításra, holott akkor még húszéves sem voltam. Meillet ezt a könyvet barátai és kollégái kifejezett kérésére írta meg, akik tudni szerették volna, hogy mi a véleménye az európai nyelvészet helyzetéről, és főként, hogy mi várható a háború után.

Nos, a finn, az észt és a magyar nyelv valahogy kiesett annak a Meillet-nek a látóköréből, akit egyik legkiválóbb mesteremnek tisztelek és fogok is tisztelni mindig. Ő volt az, aki J. Vendryesszel és Paul Boyer-val egyetértésben eltérített a skandinavisztikától és általában a germán nyelvektől, és mint korábban a boldogult Robert Gauthiot-t, a Kelet felé, a finnugor nyelvekhez irányított. Csakugyan szükségesnek tartotta, hogy Párizsban tanszéket alapítsanak azoknak a nyelveknek az oktatására, melyekkel ő maga nem tudott foglalkozni.

Mindebből az következett, hogy a *Les langues dans l'Europe Nouvelle* (Az új Európa nyelvei) című munkában a magyar nyelvnek be kellett érnie azzal, hogy a szerző csak felületesen foglalkozott vele. S ez a rész azzal a minden kétséget kizáró következtetéssel zárult, hogy mihelyt a magyar állam határain kilépünk, ez a nyelv egyszerűen megszűnik létezni, holott ez a megállapítás Magyarországra vonatkozóan a trianoni szerződés óta már nem volt egészen pontos, hisz Magyarországnak most már több millió gyermeke élt az új határokon kívül.

A magyar nyelv és a magyar nyelv helyzete kiesett Meillet látóköréből, viszont volt valami, amit meg Kosztolányi nem tudott: azt ugyanis, hogy Meillet-nek megvolt a maga nagyon is egyéni elmélete a nyelveknek arról a szerepéről, melyet a civilizáció jövőjének kialakításában játszanak, a civilizáció jövőjét ugyanis nem tudta elválasztani a nyelvek jövőjétől. Szerinte a modern kultúra indoeurópai nyelven jut majd kifejezésre, s minél egyetemesebb lesz ez a kultúra, annál inkább olyan nyelveken fog megszólalni, melyeket ő „kultúrnyelveknek" nevezett. Azokról a nyelvekről volt itt szó, amelyek a legelterjedtebbek és a legfejlettebb kultúrák hordozói. Európában nyugaton a francia, az angol és a német, keleten az orosz.

Emellett Meillet, ellentétben korának többi nyelvészével, nagy gondot fordított arra, hogy a nyelvek minél kifejezőbbek legyenek. A németet ezért az információ szempontjából nem érezte elég gazdaságosnak. Azt kifogásolta, amit a mai teoretikusok „redundanciának" neveznek. Különösen a melléknév ragozását tartotta túlságosan bonyolultnak ahhoz képest, amennyit a kifejezés nyer vele. E tekintetben az angolt sokkal egyszerűbbnek, ésszerűbbnek és gazdaságosabbnak találta.

Ezek a premisszák Meillet-t csak egyetlen következtetéshez vezethették: Európának nem érdeke a nyelvi szétaprózódás. A másodlagos, a „kis" nyelvek elburjánzása végzetes lenne számára. Egyszerűen fölösleges energiapazarlás minden független államban megteremteni egy használatban lévő saját kultúrnyelvet. Ennek alapján elég keményen ítélte meg a cseh nyelvet. Szerinte képtelenség, hogy tükörszavakkal akarják kifejezni ugyanazt az egész Európában közös gondolatot, melyet az így létrejött változatok sora esetleg teljesen kiforgathat eredeti jelentéséből. Félt, hogy Európa „balkanizálódni" fog. Azt szerette volna,

ha a másodlagos népek két nyelv használata mellett döntenének: a mindennapi életben az anyanyelvüket használnák, mindahhoz pedig, ami a helyi vonatkozások fölött áll, valamelyik nagy kultúrnyelvet.

Nyilvánvaló, hogy ez a nézet szöges ellentétben állt azzal a felfogással, mely benne gyökeredzett minden magyar lélekben, és melyet a már említett híres történelmi mondás így összegezett: „Nyelvében él a nemzet."

Kosztolányi előbb megbotránkozott Meillet könyvén. Aztán felháborodott, és úgy érezte, tiltakozását indulatos szavakkal kell világgá kiáltania. Úgy érezte, személyében érte sérelem, hiszen ezek az eszmefuttatások kétségbe vonták mindazt, amiben ő hitt. Az ő szemében a francia tudós a magyar hazát, a magyar népet támadta meg. A leggyűlöletesebb ellenségek közé tartozik, azok közé, akik egyenesen a magyar identitás ellen törnek. És mert Kosztolányi író volt, aki ráadásul magyar nyelven írt, úgy érezte, nemcsak művészetében, műveiben, de személyében is megbántották. Egy nagyhírű külföldi tudós elvitatta azt a jogát, hogy anyanyelvén szólhasson, mint a francia, német, angol vagy akár orosz nyelvű író. A lekicsinylés, amit a magyar nyelvre tett rövid utalásból kiolvasni vélt, annál is jobban fájt neki, mert Párizsban fogalmazódott meg, a világosság városában, mely neki is szent volt, mint ahogy szent volt a múltban és szent ma is annyi magyar intellektuelnek. Több volt ez, mint megbántás, több volt ez, mint sértés, egyenesen a jog megtiprása volt. Ezt nem lehet szó nélkül hagyni. Mióta csak írnak magyar nyelven, a magyar írástudók mindig arra törekedtek, hogy tökéletesítsék, fejlesszék nyelvüket, mígnem olyan hathatós, olyan biztos szerszám nem lesz, mint a „nagy kultúrnyelvek". Mindenáron azt akarták, hogy magyarul is ki lehessen mondani és le lehessen írni legalább annyit, mint bármely más, akár a legtökéletesebb nyelven. Azt hitték, méltán büszkélkedhetnek vele, hogy ez sikerült, és akkor tessék, egy francia, a Collège de France-beli tanszékének magasáról, néhány könnyedén odavetett mondattal lerombolja mindazt, amit hosszú évszázadokon át hatalmas áldozatok árán felépítettek. Ez azért már sok volt.

A felháborodás és a fájdalom jajkiáltása, mely Kosztolányiból kitört, megrendítette a sajtót és a közvéleményt. De azért megoszlottak

a vélemények. Akadt néhány műszaki ember, többek között egy orvos is, egyike a szakma legjobbjainak, aki szembe mert szállni ezzel a nézettel, arra hivatkozva, hogy szerinte igenis vannak hiányosságok a magyar nyelvben, ugyanis nem mindig alkalmas például tudományos fogalmak kifejezésére. Nem is a franciával hasonlította össze, hanem a némettel, mely véleménye szerint e téren vitathatatlan fölényben van. Ez az ellenvélemény és még néhány másik hosszú vitát indított el.

Mi tagadás, meglehetősen kényelmetlen helyzetbe kerültem. Szerencsére az egyetemi tanárok nem avatkoztak bele ebbe a vitába. Viszont igen széles közönség szemében Franciaország még rosszabb színben tűnt fel, mint eddig. Nem mi voltunk-e a főbűnösök, ha nem az egyedüli bűnösök annak a trianoni szerződésnek a létrejöttében, melyet mindenestül a mi Clemenceau-nknak róttak fel? Nem űztünk-e még mindig módszeresen ellenséges politikát Magyarországgal szemben, az úgynevezett utódállamok javára, amelyeknek „örökrésze" épp az volt, hogy olyan területeket csatoltak hozzájuk, ahol magyarok milliói éltek, kulturálisan kisebbségi helyzetben, kiszolgáltatva a győzteseknek?

Ismerőseim többnyire voltak olyan tapintatosak, hogy nem említették a Meillet provokálta tiltakozást jelenlétemben. Az egyetemiek tudták, hogy növendéke, sőt tanítványa voltam. Tudták azt is, hogy ő volt az, aki engem Magyarországra küldött, és aki a párizsi magyar nyelvi tanszék felállítását szorgalmazza. Sőt akadtak, akik úgy vélték, hogy Kosztolányi túl messzire ment. Ez a nyelvészek véleménye volt, akik azért jobban tisztában voltak a nyelvvel kapcsolatos kérdésekkel. Ami pedig a tanítványaimat illeti, ők napról napra látták, hogy mennyit vesződöm nyelvük megtanulásával, és tudták, hogy a kultúrnyelvek küldetése kérdésében nem vagyok egy véleményen párizsi mesteremmel. Említettem már, hogy szót emeltem előbb az újnorvég, később pedig a finn nyelv mellett, és így érthető volt, hogy tapasztalataim alapján másként vélekedem a magyar nyelvről.

Természetesen fontosnak tartottam, hogy megbeszéljem a dolgot Kosztolányival, akinek iránt am való barátsága mit sem változott. Először egy-egy nép hiteles önkifejezésének problémája vetődött fel, hisz ez a kérdés nemcsak Magyarországra vonatkozott. Figyelmeztettem rá, hogy sok más ország és sok más nyelv van ugyanebben a helyzetben.

Elmondtam neki, hogy szerintem minden nyelv lehet kultúrnyelv, betöltheti a kultúrnyelv szerepét, és ehhez nem szükséges, hogy az adott nyelvterületen kívül is használják. Ez egyedül csak azoktól függ, akik élnek vele. Az ő dolguk egyetemes értékű nyelvvé formálni nyelvüket. És ehhez elegendő annyi – ez viszont okvetlenül szükséges –, hogy olyan eszközökkel lássák el, melyek képessé teszik a kor kulturális fogalmainak kifejezésére. A *Halotti beszéd* szerzetes-írói olyan kultúrnyelvvé tudták formálni a kor magyar nyelvét, mely tolmácsolhatta a kereszténység gondolatait. És az idők folyamán újra és újra tovább formálták ezt a nyelvet, úgy hogy mindig is megmaradt kultúrnyelvnek. Így volt ez az írott finn nyelvvel is, melyet a XVI. században alkottak meg, és azóta is állandóan újítanak. Egy kultúrnyelv általában, sőt mondhatjuk, mindig olyan idióma, melyet tudatosan művelnek ki egy meghatározott küldetésre. Biztosítottam róla a nagy írót, hogy minden bizonnyal jobban megértette volna a sérelmezett Meillet-szöveget, ha előzetesen elolvasta volna két másik írását, az *Aperçu d'une histoire de langue grecque*-et (A görög nyelvtörténet rövid áttekintése) és az *Essai d'une histoire de la langue latine*-t (Tanulmány a latin nyelv történetéről). Láthatta volna belőlük, hogy az antik kultúra e két nyelvét ugyanolyan tudatosan munkálták ki, mint a magyart, a finnt vagy, nem is olyan régen, az újnorvéget.

Meillet könyve riadóztatta Kosztolányit: figyelmesen tanulmányozni kezdte anyanyelvét, és több kis tanulmányt is közölt egyik-másik sajátosságáról, néhány módosítást is javasolt, figyelmeztetett bizonyos szabályokra, és bírált egy-egy eltévelyedést, egy-egy stílushibát. Egyszóval, ő is „nyelvművelésre" adta a fejét, mint annyian már a magyar nyelv történetében, és tulajdonképpen a francia nyelv történetében is, emlékezzünk csak Vaugelas Remarques-jára, és hány hasonló esetet említhetnénk még! Csak hát ennek a nyelvművelési akciónak megvolt az a hibája, hogy az író nem volt nyelvész, így e téren nem rendelkezett tudományos képzettséggel.

Apránként a többi író is, egyik a másik után, védelmezni kezdte anyanyelvét, tapasztalatai alapján és érzései szerint. Megtaláltam ezt a törekvést Illyés Gyulánál is, aki jóval később, nagy gonddal összegyűjtötte és kiadatta Kosztolányi jegyzeteit, s a kötetnek az *Erős várunk,*

a nyelv címet adta, mint Luther koráljának első sora: *Ein' feste Burg ist unser Gott,* magyar fordításban: *Erős várunk az Isten...* Csak az „Isten" szó helyére a magyar költő egyszerűen a „nyelv" szót tette. A korál első magyar fordítása egyébként így hangzott: *Erős várunk nekünk az Isten.*

Nem sokkal ezután a Magyar Tudományos Akadémia elindított egy kis folyóiratot, melynek *Magyarosan* volt a címe, s a nagyközönség számára javaslatok és elgondolások voltak benne a nyelv hibáinak kijavítására, a szókincs bővítésére és az ősi nyelvszerkezet tiszteletben tartására. Vagyis újra csak visszatértek a nyelvműveléshez, melyet különösen a háború előtt szorgalmaztak, akkoriban a nyelvvédőknek külön szaklapjuk is volt, a *Magyar Nyelvőr.* Ez a kis szemle évente négy vékony füzetkében még most is megjelent, de mivel a nyelvészek, akik szerkesztették, a kormány szemében mind gyanús elemekké váltak, csak nagy nehézségek árán tudott fennmaradni. A lap 1872-ben indult, egy Szarvas Gábor nevű nyelvész alapította, akit az Akadémia is támogatott, és aki 1898-ban úgy érezte, méltán büszkélkedhetik vele, hogy „visszahozta az irodalomba a néplélek és a népnyelv megifjító hatását", és itt a „nép" elsősorban a földművelő népet jelentette. Szerencsére 1904-ben egy másik nyelvészcsoport, mely a Magyar Nyelvtudományi Társaságot megalapította, szintén lapot indított, s ez a lap, a szerényebb *Magyar Nyelv* címen, hamarosan ugyancsak évente négyszer jelent meg, ugyancsak azzal a célkitűzéssel, hogy a magyar nyelv fejlesztésén és tökéletesítésén munkálkodjon. Ezt a nyelvészcsoportot Magyarország új urai nem tartották annyira „destruktív"-nak. Tagjai hetente kétszer az Erzsébet Királyné Szálloda kávézójában találkoztak, belőlük állt a már említett Kruzsok, melynek főpásztora Szinnyei József mester volt. Rendszeresen eljártam közéjük, de ellátogattam a *Magyar Nyelvőr* híveinek ritkábban tartott üléseire is, ahol Munkácsi Bernát ült a trónuson, aki múlhatatlan érdemeket szerzett a vogul népénekek gyűjtésével, megmentvén így a finnugor nyelvcsalád egyik leginkább veszélyeztetett nyelvének becses örökségét. Itt olyan emberekkel is szót válthattam, akik ugyan nem tudták mindig eltitkolni keserűségüket, de szabadabban beszéltek előttem, mint ahogy a többiek akartak vagy tudtak, mikor néha-néha egy kicsit elszakadtak

a tudománytól. A *Magyarosan* folyóirat megindításával az Akadémia hallgatólagosan elismerte, hogy a *Magyar Nyelvőr*, melyet a kormány ellenséges magatartása miatt teljesen le kellett egyszerűsíteni, mégiscsak hiányzik. De azért a *Magyar Nyelvőr* szerkesztői sem ültek ölbe tett kézzel. Minden erejükkel küzdöttek érte, hogy kiadványukat fenntarthassák, és hogy legjobb belátásuk szerint folytathassák kutatásaikat.

Ez a nyelvvédő és nyelvtökéletesítő mozgalom, melyet Kosztolányi tiltakozása indított el, illetve a legtöbb magyar intellektuel állásfoglalása csak megerősítette bennem azt a gondolatot, hogy számos ismerősöm és a tanítványaim szemében is a nemzeti nyelv kérdése az egyik legfontosabb kérdés. Sőt életbe vágó kérdés, hisz senki sem tudta volna a magyar nemzetet a nyelve nélkül elképzelni, akárhonnan eredt is ez a nyelv.

Üdvösnek éreztem a hatást, amit Antoine Meillet könyve kiváltott, s mely egyben igazolta azt is, hogy tanítványai és növendékei okkal kérték meg rá, írja meg, hogyan látja a nyelvészet helyzetét a háború következtében átalakult Európában (abban az időben csak „nagy háborút" vagy röviden „háborút" mondtunk). Meillet jól tette, hogy ezt a művet megjelentette, még ha itt-ott tévedett is. A könyv valódi hibája egyébként abban a felfogásban volt, melyet nyelv és kultúra viszonyáról alakított ki. Meillet, haladó szellem lévén, ahogy ma mondanánk, baloldali gondolkodású volt. Nem hordta ugyan a zsebében sem a SFIO,[18] sem semmiféle más politikai szervezet piros könyvecskéjét, de mindig figyelt mindenre, ami liberális, ami előrelépés lehet. Másfelől viszont az ő területe az indoeurópai nyelvek összehasonlító nyelvészete volt, és ennek kapcsán a régi nyelvekből kiindulva, melyeknek egyik legavatottabb ismerője volt, valamiféle történetfilozófiát alkotott magának. Nyelv és kultúra kapcsolata akkor tárult föl előtte, mikor a *Védák,* az *Aveszta* és Homérosz szövegeit tanulmányozta. Azt állapította meg, hogy ezeket a nyelveket, mind között a legbecsesebbeket – mint mondani szokta –, a „legkiválóbbak" alakították ki

[18] Section française de l'Internationale ouvrière – a Munkásinternacionálé Francia Szekciója (franciául).

és tökéletesítették. Egyébként pedig történetesen olyan hódítók beszélték ezeket a nyelveket, akik nagy birodalmakat alapítottak, melyekben az emberi civilizáció kibontakozhatott és fényesen felragyoghatott. Nagy Sándor görögjei és utódaik után a rómaiak terjesztették el nyelvüket messzi földön, és olyan életmódot tettek uralkodóvá, mely az emberi társadalom történetében a haladás hordozójának tűnt. Rómaiak, görögök, hinduk és perzsák mintegy az emberiség arisztokráciája voltak Meillet szemében. Nem győzte például csodálni a hellenisztikus görögöt, aki a Földközi-tenger vidékének nagy részén tért hódított magának, és soha nem töprengett rajta, hogy kinek a rovására terjeszkedett. Ugyanez volt a helyzet a Nyugat népeivel is. Csöppet sem sajnálkozott például azon, hogy a latin kiszorította a keltát Galliából, vagy nem is tudom már, melyik nyelvet az Ibériai-félszigetről. A görög Alexandria az egész antik Nyugatot lángba borította, de mi lett az egyiptomi civilizációból? Meillet szemében csak az emberiség általános, egyetemes haladása számított. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy könnyű szívvel feláldozott minden nemzeti identitást. Egyszerűen csak nem gondolt vele. Mikor az újnorvég nyelvről beszéltem neki, éreztem, hogy nem ért egyet velem, később nyíltan is kifejezést adott ennek, valószínűleg egykori tanítványa, Alf Sommerfelt befolyására, akinek a szavára sokat adott. Ugyanez volt az álláspontja a belga kérdésben is, mikor egyszer felvetettem előtte. Bár anyám vallon volt, megértettem a *westvlaamsch* mozgalom lelkes kezdeményezőit, mert igazat adtam nekik abban, hogy önmaguk akarnak maradni, és nem hajlandók elfranciásodni. Meillet szemében ez az egész csupán fölösleges, sőt haszontalan kísérlet volt. Minek új nyelvet alkotni, mely csak a franciát utánozná? Vagy a németet, a holland közvetítésével. Volt ebben valamilyen igazság, mert a későbbiek azt bizonyították, hogy a flamandok végül is lemondtak róla, hogy az alnémet dialektusokból egy saját nyelvi változatot gyártsanak maguknak, és ehelyett egyszerűen a hollandot használták úgy, ahogy volt.

Meillet nézeteinek a hibája az volt, hogy nem illettek bele a háború szétaprózta Európába. Most tűnt ki, hogy a nemzetek, melyek megszerezték vagy visszaszerezték függetlenségüket, csak akkor tudják ezt megőrizni, ha van saját nyelvük. Ezért kerültek a szlovákok a csehekkel

összeütközésbe, visszakövetelvén a jogot, hogy saját nyelvüket használhassák, Jugoszláviában pedig a szlovének akarták ugyanezt. A litvánok és a lettek a maguk nyelvét tették meg államnyelvnek. Ugyanígy tettek az albánok is, és a vadonatúj Szovjetunióban minden nemzetiség megkapta a jogot a saját írott nyelvhez, még ha ez a jog inkább csak elméletben létezett is. Egész sor új írott nyelvet alkottak: kettőt a cseremiszeknek, kettőt a zürjéneknek, egyet a votjákoknak, kettőt a mordvinoknak, egyet a voguloknak és az osztjákoknak, de a tunguzoknak többet is stb. A gyakorlatban ennek nem volt túl nagy jelentősége, de az elvet hivatalosan kihirdették, és megállapították, hogy az alkalmazása is megkezdődött.

A magyaroknak minden okuk megvolt rá, hogy kellő módon értékeljék a nyelvi szempontot. Országuk szétdarabolásakor a győztes hatalmak elsősorban a nemzetiségi kisebbségek nyelvét vették számításba. A nyelvek miatt osztották szét prédául a megvert országot: Erdélyben és a Bánságban ott volt a román, a Délvidéken a szerb, Pozsony környékén a cseh, északon a szlovák, bár ott volt Kassa városa is, ahol magyarul beszéltek, mint ahogy magyarul beszélt Kolozsvár, Temesvár, Arad városa is, és még folytathatnánk a sort. A többi szempont: a vallás, a társadalmi szerkezet, az életmód nem játszott meghatározó szerepet.

Én a magam részéről más meggondolásból nem fogadtam el az indoeurópai nyelvek elméleti felsőbbségét. Néhány ezek közül személyes természetű. Kisgyerek korom óta beszélek újgörögül, és ez megóvott a hellén komplexustól, melynek annyi francia rabul esett. Mindent egybevetve, én nem éreztem a görögöt annyira tökéletesnek. Sőt kényelmesebben és biztonságosabban tudtam magamat magyarul vagy finnül kifejezni. Azonkívül nem éreztem úgy, hogy a grammatika bonyolultsága előnyére vált volna a régi indoeurópai nyelveknek. Én is, akár Max Muller angol nyelvész, úgy találtam, hogy például a török szerkezetileg összehasonlíthatatlanul egyszerűbb és gazdaságosabb nyelv. Nagyjából ugyanez állt a finnugor nyelvekre is, melyek szintén nem bonyolódtak minduntalan komplikáltnál komplikáltabb paradigmákba.

És még valami. Kezdetben a régi görögök is csak barbárok voltak, akik dúltak, romboltak és civilizációjukat úgy szerezték, hogy sok

mindent átvettek a náluk pallérozottabbaktól. Nem ők voltak azok, és nem is a régi perzsák, vagy a régi hinduk, akik az írást kitalálták. Nagyságukat annak köszönhették, amit Léopold Sédar Senghor „kulturális vérkeveredésnek" nevezett. Ha nem kapnak annyit a krétaiaktól, az egyiptomiaktól meg másoktól, megmaradnak továbbra is barbárságukban. A civilizáció azok között a népek között született meg, akik sumér, asszír, egyiptomi és ki tudja, még milyen nyelvet beszéltek. Az indoeurópai hódítók, akik erőszakkal kerítettek hatalmukba egy egész földrészt, különféle nyelveiket rákényszerítették a népekre, melyek aztán így elveszítették identitásukat, és beolvadtak legyőzőikbe. Vajon biztosak lehetünk-e benne, hogy az emberi civilizációt nem érték-e pótolhatatlan veszteségek azzal, hogy annyi nép eltűnt, melyek a maguk részével egytől egyig mind hozzájárulhattak volna egy sokszínűbb és gazdagabb emberi civilizációhoz? Róma latinná tette az etruszkokat. Vajon ez nyereség volt-e?

Nem lehetett hát nem megértenem Kosztolányi és a többiek érzelmeit. Személyiségüket akarták megőrizni, és ennek a személyiségnek a gyökere mindenekelőtt a nyelv volt, melyet apáik féltő gonddal műveltek ki a századok folyamán, és melyért felbecsülhetetlen árat fizettek. A nyelv létkérdés volt a magyaroknak.

Merész vállalkozás

Egy este, amikor Benedekéknél voltam vendégségben, Benedek Marcell váratlanul és a maga egyszerű és kimért modorában nekem szögezte a kérdést: „Kedves barátom, nem gondolja, hogy ideje volna hozzáfognia a nagy francia–magyar szótárhoz, melyre már olyan égető szükségünk van?" Nem jutottam szóhoz. Soha még csak célzás sem történt ilyen tervre. Igaz, többször is hiányoltam egy megfelelő segédeszközt, hogy közvetlenül a franciából lehessen magyarul, és fordítva, a magyarból franciául tanulni. Megdöbbenten láttam, hogy legjobb tanítványaim is a Langenscheidt-féle francia–magyar szótárt használják, sőt a német–franciát is, melyekből, jóllehet, elég vaskos mind a kettő, gyakran téves megjelöléseket halásztak ki. Például a francia *alcool* szót makacsul két *o*-val ejtették, *alco-ol*-nak, mert a legfőbb tekintélynek

tartott Sachs–Villatte-ban ez a pontatlan átírás szerepelt. De semmi olyan mű nem volt, amit helyette a kezükbe adhattam volna. Jobb híján azt tanácsoltam nekik, hogy nézzenek bele a *Petit Larousse*-ba is. Erre azonban nem tudták magukat rászánni. Legtöbbjük ugyanis francia–német szakos tanárnak készült. Csakhogy voltak olyanok is, akik a szabályzatnak megfelelően a francia mellett a magyar nyelv tanárának készültek. Az élő nyelvek tanárainak ugyanis mindig két nyelvet kellett tanítaniok, nem úgy, mint Franciaországban, ahol mindenki csak egy nyelvvel foglalkozott. Így aztán a francia–magyar szakosoknak, azoknak, akik a francia mellett a magyar oktatására készültek, nem volt meg az a segélyforrásuk, hogy szükség esetén a német szótárhoz fordulhassanak.

Úgy gondoltam, hogy a magyar szakosok dolga lenne ezt a kétnyelvű francia szótárt elkészíteni, mint ahogy csináltak már németet, sőt angolt is. Nem értettem, hogy nekem miért kellene beleütni az orromat. Többször is feltettem ezt a kérdést Eckhardtnak, aki csak annyit felelt, hogy ő is gondolt már rá, és egyszer el is készíti majd azt a francia–magyar és magyar–francia szótárt, melyre vágyom, de a hangjából úgy vettem ki, hogy nem nagyon sürgős neki a dolog. Majd eljön az ideje annak is. Akkoriban éppen Franciaország és Magyarország kulturális kapcsolatairól írt könyvet, és emellett még a magyar nyelvtörténet néhány kisebb problémája is foglalkoztatta. Fel sem merült senkiben, hogy magára vállalja ezt a munkát, aminek pedig nagy haszna lett volna, hiszen két nép egymást megismerése volt a tét.

Én magam sem vettem ilyen jellegű munkát tervbe. A szótárszerkesztés nem érdekelt különösebben, sőt nagyon is viszolyogtam tőle. Emlékszem, hogy egyszer látogatást tettem a Svéd Királyi Akadémia irattárában, s megcsodáltatták velem a cédulatornyokat, melyek annak a svéd nyelvnek a készülőben lévő szótárához kellettek, mely éveken át a kedvenc nyelvem volt. A svéd tudós, aki megtisztelt azzal, hogy bevezetett ezekbe a berkekbe, azt mondta nekem: „Nézze ezeket a cédulákat: túlságosan kicsik, és ez az egész halmaz használhatatlan lett, mert képtelenség eligazodni rajtuk. Ez a szótár sohasem fog megjelenni. Ha valaha ebben az életben szótárt találna szerkeszteni, mindenképpen nagy formátumú cédulákkal dolgozzon, úgy, hogy a szavak

nagy része ráférjen egyetlen lapra. Máskülönben ön is ugyanígy bele fog fulladni ebbe a papírtengerbe."

Így aztán természetes, hogy hirtelenében kereken azt feleltem Benedek Marcellnek: „Eszemben sincs. Nem tudom, miért vállalnék olyan feladatot magamra, mely a magyar nyelvészekre tartozik. Az ő dolguk, hogy ezt a szolgálatot megtegyék a hazájuknak." Önkéntelenül bukott ki belőlem ez a válasz, és mindjárt el is szégyelltem magamat. Most vettem észre, hogy én is beleestem abba a bűnbe, melyet oly sokszor vetettek a szemünkre, nekünk, franciáknak: a nemzeti gőg, a *gloire*-imádat, a sovinizmus bűnébe. Úgy beszéltem, mint egy nagy nemzet fia, aki büszke múltjára, és biztos a jelenben, s megszokta, hogy csodálják és irigyeljék, sőt sokszor gyűlöljék is. És ez még nem is minden: akaratlanul is azon kaptam magam, hogy olyan ostobán viselkedem, mint Rivarol, aki azt hangoztatta, hogy a francia nyelv tökéletes és egyetemes, holott én már régen megütköztem rajta, hogy mint valami korántsem tökéletes szerszámot, nehezemre esik használni, s a hibái többször zavartak. Vagyis a nagyság és felsőbbrendűség örök álma egy pillanatra engem is a hatalmába kerített.

Benedek megérezhette, hogy eszembe jutott valami, ami belém fojtotta a szót. Felesége és sógornője döbbenten meredtek rám. Zsó, aki szintén jelen volt, és akinek határozottabb volt a természete, úgy érezte, hogy közbe kell lépnie. Azt bizonygatta nekem, hogy ez a szótár nélkülözhetetlen a francia nyelv oktatásához a trianoni szerződéssel megcsonkított Magyarországon. Eddig az a társadalmi osztály, amelyik franciául akart tanulni, elküldte gyerekeit Franciaországba vagy Svájcba vagy Belgiumba, hogy megmártózhassanak egy francia nyelvű közegben, és gyakran ezeket a gyerekeket már korábban is tanították Franciaországból jött tanárok, vagy még gyakrabban, francia nevelőnők, akik már egészen kicsi koruktól mellettük voltak, úgyhogy a magyarral egy időben tanultak meg franciául, ha nem előbb. De most megváltoztak az életkörülmények, s azoknak, akik meg akarnak ismerkedni a francia nyelvvel, más módszerhez kell folyamodniok. A könyv most már nélkülözhetetlen. Ez olyannyira igaz volt, hogy egy párizsi kiadó éppen akkor jelentetett meg egy kis francia–magyar szótárt, mely korántsem volt kielégítő, és tele volt mindenféle hibákkal, de jobb híján

ez lett az egyetlen segédeszköze azoknak, akiknek még vagy már nem volt módjuk rá, hogy francia nyelvterületen tanulhassák a nyelvünket.

Én pedig elgondoltam, hogy itt van a magyar nyelv. Szép nyelv, évszázadok munkájának gyümölcse, kitűnő kifejezőeszköze egy olyan nemzetnek, melyről szinte semmit sem tudtunk, és mely azért kiált, hogy ismerjék és elismerjék. Ez a nyelv gyakorlatilag csak a németen keresztül közelíthető meg. Holott évszázadokon át a magyarok azon fáradoztak, hogy kivonják magukat a német nyelv uralma alól. Ez ellen védekeztek, mikor több ízben is megújították nyelvüket. És ami még ennél is rosszabb, maguk a német–magyar szótárak is olyanok, hogy csak a magyaroknak teszik lehetővé a német szó elsajátítását, a németeknek nem, hogy megtanuljanak magyarul. A magyar szótárkészítők mintha, hogy úgy mondjam, lemondtak volna anyanyelvükről, és már maguk is olyan kifejezőeszköznek tekintenék, melyet csakis az használhat, aki először ezen a nyelven szólalt meg.

Én személy szerint eredetileg germanista voltam, és az északi nyelvek a germán világban csak még járatosabbá tettek. Nemcsak hogy tudtam németül, de azoknak a szimbólumoknak a nagy részét is, melyekre gondolkozásom épül, a német nyelv segítségével sajátítottam el. Egyébként állandóan használtam is, hiszen ez volt a nyelvészet *par excellence* nyelve ebben a korszakban. A németen át jutottam el az északi nyelvekhez és az oroszhoz, hogy a magyarról ne is beszéljek. Azonkívül a német egyike volt a nagy kultúrnyelveknek. Elszakadnom tőle olyan lett volna, mintha megcsonkítottak volna, sohasem hevertem volna ki. Az én részemről tehát nem lett volna a német nyelvvel szemben ellenséges lépés, ha közvetlen kapcsolatot teremtek a francia és a magyar között, ezzel csak közelíteni szerettem volna egymáshoz azt a két népet, melyek soha nem álltak szemben egymással, soha nem harcoltak egymás ellen, és egyéb vágyuk nem volt, mint hogy találkozzanak.

Benedek, rövid hallgatás után, újra hozzám fordult. Elmondta, hogy kiadója, a Dante Kiadó, tervbe vette egy nagy francia–magyar és magyar–francia szótár megjelentetését, két vastag kötetben. Ő pedig magára vállalta, hogy rábírja az igazgatóját, Erdőst, hogy e nagyszabású terv kivitelezésével engem bízzon meg. Ő, Benedek Marcell,

úgy érzi, én vagyok az a szakavatott ember, aki véghez tudná vinni ezt a vállalkozást, és bizalmasan hozzáfűzte, hogy Erdős azt szeretné, ha a tervbe vett szótár egy nap majd kiadója büszkesége lenne. Természetesen nem arról van szó, hogy teljesen egyedül kell dolgoznom. A Dante Kiadó rendelkezésemre bocsátaná azokat a szakembereket, akiknek a segítségét szükségesnek tartom. A lényeg, hogy a dolog gyorsan menjen, mert a lehető leghamarabb eleget kellene tenni ennek a valóban sürgető szükségletnek.

Gondolkozási időt kértem. Doktori értekezésem, helyesebben: értekezéseim, most kerültek ki a nyomdából. Még nem tettem le a doktori szigorlatot. 1929. június 11-re volt kitűzve. Addig volt hát időm újabb feladat vállalására. Igaz, hogy tervbe vettem egy tanulmányt az izlandi nyelvről, mert nem akartam a germán nyelvek birodalmától teljesen elszakadni, de semmi határozott elgondolásom nem volt még. Szóval ráértem. Igazából arról volt csak szó, hogy hozzászokjam ehhez a számomra új műfajnak a gondolatához. Keresnem kellett egy módszert, melyet a legapróbb részletekig kidolgozhatok. Mert nekem éppolyan sürgős volt ez az ügy, mint a kiadónak. De hát nem volt-e őrült vakmerőség egy ilyen kalandba beleugrani?

Mikor visszatértem Eötvös Collegiumi szobámba, számba vettem, milyen problémákat fog felvetni Erdős nagyra törő tervének megvalósítása. Ami az első részt, a francia–magyart illeti, világos volt, hogy egyedül nem boldogulok vele. Már azoknak a francia szavaknak az összegyűjtése is nagy nehézséget jelentett, melyeknek a magyar olvasó részére szánt szótárban szerepelniök kellett. Az egynyelvű francia szótárok, melyekből kiindulhattam volna, egytől egyig elégtelenek voltak. Szó sem lehetett például arról, hogy a *Littré*-re, vagy a *Dictionnaire général*-ra támaszkodjam, mert ezeknek a szókészlete már határozottan elavult. Még maguk a *Larousse*-ok is elmaradtak a gyakorlat mögött, ez a korszak nem sokat törődött a nyelvbe bekerült új kifejezésekkel. Ami pedig az akadémia szótárát illeti, amellett, hogy sok minden hiányzott belőle, meghatározásai hol légből kapottak, hol túlságosan is részletezőek voltak. Olyan művet kellett létrehozni, mely a jelenkori francia köznyelvet mutatja be, és lehetővé teszi, hogy segítségével minden művelt ember behatolhasson bármely nem műszaki

francia szövegbe. Sorra kellett venni minden meghatározást, minden példát, minden szólást és kifejezést, és mindig jelölni kellett, hogy egy-egy szó a helyes francia nyelvhasználat szerint milyen nyelvtani szerkezetbe illeszthető be. Ez az én dolgom volt, de minden francia szóhoz meg kellett találni a helyes magyar megfelelőt is, ezt a feladatot éreztem a legnehezebbnek. Ezt csak magyar szakemberek segítségével oldhattam meg. Mindjárt arra gondoltam, hogy egyikük Benedek Marcell lehetne. Már meglehetősen sok francia művet fordított le, s maga is jó író és kiváló irodalomkritikus volt. Csak az volt a baj, hogy nem volt nyelvész, és így a vállalkozás tudományos részével nem foglalkozhatott. Szükség volt egy olyan nyelvészre is, aki már bizonyította szakértelmét a magyar nyelvben. Rögtön Balassa József neve jutott eszembe, aki a magyar tájszólásokról írott tanulmányaival tűnt ki, és megjelentetett egy német–magyar, magyar–német szótárt is. Tulajdonképpen én is az ő Toussaint–Langenscheidt-kiadású két zsebszótárából kezdtem magyarul tanulni.

Tudtam, hogy a második részt, a magyar–franciát még nehezebb lesz összeállítani. A magyaroknak még saját használatra sem volt semmiféle egynyelvű szótáruk. Ezen már magyar nyelvi tanulmányaim kezdetekor is megdöbbentem, de nem volt értelme beérnem annyival, hogy bánkódjam ezen. Én megszenvedtem már ezt a hiányt a finn, sőt a skandináv nyelveknél is, kivétel csak az újnorvég volt, amely pedig Észak legvitatottabb nyelve, sőt némelyek egészen odáig is elmentek, hogy a létét kétségbe vonják. Ami a magyar nyelvet illeti, ez a hiányosság annál is meglepőbb volt, mert azok a nyelvészek, akik között annyi tanulságos órát töltöttem el, időt és fáradságot nem kímélve közzétettek egy régi szavak szótárát, sőt Gombocz Zoltán és Melich János gondozásában, egy etimológiai szótár is készülőben volt, és valóságos mesterműnek ígérkezett. De honnan szedjük össze a magyar szavakat? Persze, nagy részükhöz alapul lehetett venni a német–magyar szótárak szógyűjteményét és a helyesírási és grammatikai célokra összeállított szójegyzékeket is, ezekhez azonban nem tartozott szómagyarázat. Akárhogyan is, sem a kétnyelvű szótárak, sem az említett szójegyzékek nem foglalták magukba az egész nyelvi szókincset. Ezzel már régen tisztában voltam. Maradandót csak úgy alkothattunk, ha mi magunk

gyűjtjük össze azokat a szavakat, melyek semmiféle szótárban nem szerepeltek, és ez bizony jó hányadát tette ki annak a szókészletnek, melynek a francia fordítását meg kellett adnunk.

De nem a szavak összegyűjtése volt az egyetlen nehézség. Ezeket rendezni is kellett, és mindenekelőtt módszeresen neki kellett fogni minden egyes szó fordításának. A legtöbb kiadvány, melyet segítségül vettem, valami leírhatatlan rendetlenségben tálalta a szómagyarázatait. A leggyakrabban egy sor, többé-kevésbé rokon értelmű kifejezést megadtak egy-egy szó fordítására, viszont csaknem mindig elmulasztották megjelölni, hogy hogyan illeszkedik ez a szó a mondatba. Így aztán sohasem tudhatta az ember, melyik szót kell választania, hogy adott helyzetben visszaadja a fogalmat, melyet le akar fordítani, vagy melynek a pontos értelmét szeretné megragadni. Rendszerezni kellett tehát minden egyes szónak a különböző jelentéseit, példákkal megvilágítani őket, és megjelölni azt is, hogy a helyes mondatszerkesztéshez milyen nyelvtani eszközt kell használni. Hogy egyetlen példát említsek csak, az egyik, nem is olyan régi szótárban, az *érik* szó mellett a következőt lehet olvasni: „mûrir; venir ou arriver à maturité; parvenir à sa maturité ou à maturité complète; s'aoûter, (vin) vieillir, (fromage) s'affiner" stb. Honnan tudhatná egy francia, melyik megjelölést válassza, ha a szótár semmiféle támpontot nem ad, és hogyan bogozza ki a boldogtalan magyar, melyik szót használja, ha meg akarja értetni magát egy franciával? Vagy, ha megérteti is magát, hogy valami nevetségeset ne mondjon?

Mikor a Benedek Marcell tervezte kétkötetes szótár körvonalai már kezdtek kibontakozni előttem, úgy láttam, hogy nem elég, ha a második kötet, a magyar–francia, csak a magyaroknak segít a egy francia mondat megszerkesztésében. Olyan útbaigazításoknak is kell lenniük benne, melyek, ha úgy adódnék, a franciáknak is megkönnyítik a magyar nyelv megértését. Ezért nem elég felsorolni egy szó különféle jelentéseit, hanem azt is meg kell jelölni, hogyan illeszthető helyesen a mondatba: az ige és a főnév vonzatát, szólásokat stb. Valahányszor csak egy nyelv tanulásába fogtam, mindig sokat bajlódtam azokkal a célszerűtlen szótárakkal, melyekből hiányoztak a nélkülözhetetlen útbaigazítások, úgyhogy leendő olvasóimnak szerettem volna megtakarítani ezeket

a nehézségeket. Lexikográfus nem voltam ugyan, a kérdéssel még csak nem is foglalkoztam eddig, de elég sok nyelvet tanulmányoztam ahhoz, hogy legalább annyit tudjak, hogyan nem szabad egy kétnyelvű szótárt megszerkeszteni.

Még egy utolsó kérdés merült fel: szükséges-e megjelölni a szószármaztatásokat is? Olyan művet akartam készíteni, mely a nyelv mai gyakorlatára épül. A nyelvészeti zsargon kifejezésével: „szinkron" szótárt. Ezzel szemben, legalábbis, ami a franciát illeti, okvetlenül jelölnöm kellett a kiejtést, még ha csak többé-kevésbé „durva" átírásban is.

Éppen ezen töprengtem, mikor telefonhoz hívtak. Meg kell mondanom, hogy az Eötvös Collegium tanári szobáit nem látták el ezzel a kényelemmel. Az egyetlen készülék a portásfülkében volt, az alagsorban, a bejáratnál. Lementem, felvettem a kagylót: Benedek Marcell hívott, Erdős irodájából. A Dante igazgatója kérte meg rá, hogy hívjon fel és beszéljen meg velem egy találkát, mert szerette volna, ha megismerkedünk és elbeszélgetünk a munkáról, mellyel meg akart bízni.

Egyik délután öt órában állapodtunk meg. Előtte szerettem volna még találkozni Benedekkel, hogy megbeszéljük, mit mondjunk. Még aznap este elmentem hozzá. Több olyan kérdés is volt, amiben meg kellett egyezzünk. Egyrészt szerettem volna, ha Benedek Marcell személyesen működik közre, másrészt tudnom kellett, hogy megnyerhetjük-e Balassát is. Azonkívül, míg Eckhardtot nem értesítettem, semmit sem kezdeményezhettem. Ez tisztességtelen lett volna. Csakhogy akármilyen fontos is ezt megtenni, az ügy kényes volt. Eckhardt a *kurzus,* vagyis a kormány emberének számított. Benedek Marcellt viszont elcsapták állásából, és Balassát sem nézték jó szemmel. Mindkettejüket eltiltották minden hivatalos működéstől. Az egyiket azért, mert a kommunista közjáték idején tanszéket vezetett a budapesti egyetemen, a másikat pedig, mert ő volt a nagymester-helyettese a magyarországi szabadkőműves-páholyban, melyet ugyanúgy feloszlattak, mint később, a Vichy-kormány idején a francia szabadkőműves-páholyokat. Igaz, hogy hasonlóképpen feloszlatták ezeket a páholyokat a Szovjetunióban is, és a nem kommunista országokban is eltiltották tőlük a Harmadik Internacionálé tagjait. Benedek felhívta Balassát, akit aztán – a korára való tekintettel és tiszteletből is – mi kerestünk

fel. Balassa, akivel találkoztam már a *Magyar Nyelvőr* nyelvészeinek kis körében, nagyon vonzó személyiség volt. Volt benne valami, ami fölébe emelte kora hívságainak. Hihetetlen derűvel nézte a dolgokat és az embereket, ellentétben Benedekkel, aki gyakran csak nehezen tudta megőrizni tartózkodó modorát, mely mögött örökös forrongás sejlett. Tervünk technikai részleteiben azonnal megegyeztünk, de vigyáznunk kellett arra is, hogy Eckhardtot meg ne bántsuk. Abban maradtunk, hogy felkeresem és felajánlom neki, hogy csatlakozzék hozzánk. Én személy szerint még örültem volna is ennek, mert mindjárt nagyobb tekintélyt adott volna a csoportunknak. Másrészt féltem, hogy Eckhardt elutasítja majd a javaslatot, azzal az indokkal, hogy a hatóságok, akiktől függött, nem néznék jó szemmel, ha részt venne egy olyan munkában, melyet egy zsidó kiadó indított el, és egy francia valósít meg, két kormányellenesnek nyilvánított személy közreműködésével. Ebben tévedtem. Alighogy elmondtam, hogy egy nagy francia–magyar, magyar–francia szótár összeállításával akarnak megbízni, még ki sem mondtam a kiadó nevét, Eckhardt közbevágott: „Kedves barátom, pillanatnyilag más dolgom van. Egyébként úgy látom, el sem tudja képzelni, mennyi nehézséggel jár egy ilyen vállalkozás. Higgye el, ha eddig még senki sem próbálkozott vele, ez azért van, mert nagy a kockázata, hogy az ember egyszerűen elvész benne, vagy legalábbis elveszteget vele isten tudja, hány esztendei munkát. Azonkívül, ha egyszer mégis elszánnám magam, hogy szótárt szerkesztek, szeretném szabadon, a saját belátásom szerint csinálni. Nagyon kedves öntől, hogy gondolt rám, de ekkora felelősséget senkivel sem oszthatok meg. Aztán meg, ahogy mi magyarul szoktuk mondani, két kakas nem fér meg egy szemétdombon. Ön önfejűbb, mint amilyennek látszik, és egy szótár szerkesztésénél kell is, hogy az ember minden szóról határozottan állást tudjon foglalni. Ezért, ha a tervét valóra akarja váltani, azt tanácsolom: kösse ki a kiadójánál, akárki legyen is az, hogy minden körülmények között egyedül és megfellebbezhetetlenül dönthessen.” Megköszöntem őszinteségét és kitűnő tanácsát. Elmondtam neki, hogy a kiadó a Dante volna, és hogy Benedek és Balassa közreműködését szeretném kérni. Meglepetésemre azt mondta, hogy ez nagyon jó választás, különösen, hogy Balassára is gondoltam, aki kiváló nyelvész.

Itt hát zöld utat kaptam. Elmentem Erdőshöz, ott újra találkoztam Benedekkel és Balassával. A megbeszélés rövid volt. Vázoltam, mi a tervem, a módszerem, és hozzáfűztem, hogy csak úgy vállalom a munkát, ha biztosítanak, hogy teljesen függetlenül, szabadon dönthetek mindenben. Ha nem kaphatom meg a teljhatalmat, melyet kérek, a szóban forgó munkát sajnálattal vissza kell utasítanom. Erdős ünnepélyesen megígérte, hogy úgy lesz, ahogy kívánom. Sürgetett, hogy most már minél előbb fogjak bele a szerkesztői munkába.

De hát ez azért nem olyan munka volt, melybe csak úgy minden további nélkül bele lehet fogni. Előbb össze kellett gyűjteni az anyagot, vagyis a szavakat és azokat a mondatokat, melyekben ezeket a szavakat szerepeltetjük. Mivel a franciával kezdtük, ennek az anyagnak az összegyűjtése az én dolgom volt. Hozzá is láttam azonnal. Betűről betűre összeállítottam a tervbe vett szavak listáját, és lejegyeztem azokat a kifejezéseket és nyelvi szerkezeteket is, amelyekben ezek a szavak az általam ismert francia nyelvben gyakrabban előfordulnak. A nagyon ritkán előforduló kifejezéseket kerülni kellett, ugyanígy az elavult szólásmódokat is, és, hogy a Francia Akadémia első szótárához írt előszónak a kifejezésével éljek, „törölni" kellett mindent, ami már nem szerepelt a korabeli francia nyelv „corpus"-ában. Az a szókincs maradt meg, mely Montaigne-től és Rabelais-től legújabb kori íróinkig kialakult. Viszont, az 1694-es akadémikusokkal ellentétben, el kellett fogadnom, hogy a szótárban többé-kevésbé speciális műszaki szavak is szerepeljenek, mert korunk társadalma sokszor élt a technika kifejezéseivel. Elképzelhetetlen lett volna, hogy ne jelöljem meg az autózás vagy a repülés fogalmait, a sportról például nem is beszélve. Csak persze azt sem engedhettem meg, hogy a hatalmába kerítsen a túlságosan is részletes szaknyelv, melyet csak a beavatottak érthetnek. Úgy döntöttem tehát, hogy az előfordulás gyakoriságát veszem alapul. Minden olyan, egyértelműen műszaki kifejezés, mely gyakran (legalább tízszer) előfordul a mindennapi olvasmányokban vagy a nem szakmabeli beszélgetésekben, szerepelni fog, az olyan szavak viszont, melyek csak egyszer-kétszer bukkannak fel, kimaradnak.

Mivel az akkoriban használatos francia szótárak mind elmaradtak a mindennapi nyelv mögött, az a gondolatom támadt, hogy

végigböngészem az enciklopédiákat meg a különféle használati utasításokat, az útikalauzokat, prospektusokat stb. Ehhez természetesen segítségre volt szükségem: kiválasztottam néhány olyan munkatársat, akik egytől egyig magyarok voltak, és jól kiismerték magukat a franciában. Ennek egyszerű oka volt: be kellett gyűjtenem mindazokat az alapelemeket, melyek érdekesek lehetnek a magyar olvasónak, és meg kellett kapnom a szótárba szánt kifejezések magyar fordítását. A franciák közül csak ketten tudtak ebben segíteni, és ezt hathatósan meg is tették: Maxime Beaufort és a lánya, Elma Clavel. Beaufort hosszú éveken át tanított franciát Magyarországon, a lánya pedig magyar gimnáziumban tanult, úgyhogy két nyelven beszélt. A hála arra kötelez, hogy felsoroljam mindazoknak a magyar munkatársaknak a nevét, akik, Benedek Marcell és Balassa József mellett, segítségemre voltak: Schmidt József, Havas József, Bence István, Fehér Jenő, Honti Rezső, Lelkes István, Strém Géza, Újvári Pál. Volt egy elvem, éspedig az, hogy soha ne én tegyem az első javaslatot egy francia szó vagy kifejezés magyar fordítására. Mindig megvártam, hogy magyar munkatársam javasoljon elsőnek, én csak azután mondtam el – a nyelvben elsajátított ismereteim alapján – a véleményemet. Mert hisz mindennapjaimban magyarul beszéltem és írtam, úgyhogy sokszor napok is elteltek anélkül, hogy a magyaron kívül más nyelvet is használtam volna. Minden eszközt megragadtam, hogy magamba szívjam a nyelvet, míg csak teljesen el nem telek vele. Nem volt ez újdonság nekem, ugyanígy voltam a norvéggel és a svéddel is, az angolról és a németről nem is beszélve. Így egybevethettem saját meglátásaimat munkatársaim javaslataival. Ha így sem tudtunk megállapodni, legfőbb ítészként Gombocz Zoltánt kerestem meg, és ő segített a döntésben. Soha nem ismételhetem eleget, mennyit köszönhetek ennek a páratlan mesternek, aki mindjárt világosságot tudott gyújtani olyankor, ha hiába erőlködtünk, hogy tisztán lássunk.

Nem Gombocz volt az egyetlen, aki nagy érdeklődéssel kísérte munkánkat. Fellelkesítette a francia követet, a velem nagyon rokonszenvező Louis-Edmond de Vienne-t is, aki úgy találta, hogy ez a munka nagyon sokat fog tenni a francia nyelv jövőjéért Magyarországon, és ezért szubvenciót szerzett hozzá a Francia Köztársaság kormányától.

Ez nagy anyagi segítség volt, és ráadásul vitathatatlan tekintélyt is szerzett a szótárnak. Hivatalos magyar részről egyedül Klebelsberg Kunó gróf, az akkori magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatott. Szokása lett, hogy időről időre meghívjon egy-egy beszélgetésre, melyet ma eszmecserének mondanánk, ahol is megbeszéltük a magyar gimnáziumokban történő francianyelv-oktatás kérdéseit. Mindjárt felmérte, hogy egy ilyen szótár megjelenése rendkívül hasznos lesz, ahogy ezt aztán meg is írta a szótárhoz írt bevezetésben, melynek elkészítését már akkor felajánlotta.

Támogatása inkább plátói volt, hiszen a szótár készítői egytől egyig olyan emberek voltak, akiket a rendszer félreállított. És hogy teljes legyen a kép, a két francia, aki a munkában közreműködött, a SFIO tagja volt: Maxime Beaufort a Fédération de l'Yonne embere, én magam pedig az 5. párizsi szekcióé. De 1929 Magyarországának légkörében elismerésre méltó tett volt egy minisztertől, hogy nyíltan támogasson olyan „destruktív elemeket", akiken a rendőrség rajta tartotta a szemét. Igaz, hogy Klebelsbergnek „legitimista" híre volt, vagyis azoknak a Habsburgoknak a híve volt, akiket trónfosztottnak nyilvánított az az parlamentszerűség, mellyel a rendszer ékeskedett. Egyébként le is mondatták miniszteri tárcájáról, és azt az előszót, mely a szótár első (francia–magyar) kötetét bevezeti, már mint volt miniszter írta alá, 1932. február 11-én.

Ez a kötet a rákövetkező hetekben került piacra. A nagy szlavista, Paul Boyer, az idő tájt az Élő Keleti Nyelvek Főiskolájának igazgatósági tagja, teljes súlyát latba vetette egy tanári gyűlésen, amikor azt javasolta: folyamodjanak a Közoktatásügyi Minisztériumhoz, hogy engem nevezzenek ki tanárnak a főiskola újonnan alakult finnugor tanszékén. De ne vágjunk a dolgok elébe! Meg kell jegyeznem, hogy ez a kiadvány bizony nem sokat használt ügyemnek a francia nyelvészeknél. A nagy és feledhetetlen emlékű arab nyelvész, William Marçais, nagyon barátian a szememre hányta, hogy elfecséreltem az időmet holmi „szótárfabrikálással", ahelyett hogy minden időmet valami fontos nyelvészeti problémának szenteltem volna. Szerinte nem kell nyelvésznek lenni ahhoz, hogy az ember „láncba fűzze a szavakat". A párizsi Nyelvészeti Társaság egy másik tagja, sokkal kevésbé barátságosan,

azt bizonygatta, hogy tévúton járok. Bármit érdemesebb lett volna kiadni, mint egy ilyen érdektelen munkát, hiszen végül is egytucatnyi francia ha lesz, aki annyira megfeledkezik magáról, hogy az elkövetkezendő évek során magyarul akarjon megtanulni. Csak Paul Boyer és Antoine Meillet gratuláltak ahhoz, amit ők nagy teljesítménynek tartottak: hogy három év alatt sikerült tető alá hoznom az első kötetet, 1178 nagy formátumú, kéthasábos oldallal, melyeken több mint négyezer új francia szó első ízben szerepel. Francia részről az ügy utójátéka az volt, hogy Meillet-t és barátját, Joseph Vendryes-t, aki tanárom volt, a Sorbonne Tudományos Gyakorlati Főiskolája 4. szekciójában leszavazták, amikor egy üresedés alkalmával azt javasolták, hogy hozzanak létre egy vezetői státust a finnugor nyelvek oktatására, és azt nekem adják. Louis-Edmond de Vienne sem járt több szerencsével, mikor néhány esztendővel később, a munkámért jutalmul, a Becsületrendet akarta kérvényezni nekem. Ezt végül 1948-ban kaptam meg, de egészen másért, hogy miért, az nem tartozik most ide. A merész vállalkozás rossz ügynek bizonyult. Francia részről a Louis-Edmond de Vienne által szerzett szubvenció volt a figyelem egyetlen megnyilvánulása. A magyar közönség szerencsére másképp fogadta ezt az ügyet. Magyarország, szemben a francia közönnyel, újra csak kimutatta odaadását nyelvünk és kultúránk iránt. Bizony, nagyon is jogosak voltak Karinthy Frigyes szemrehányásai, és igaza volt Kosztolányi Didier-nek is, mikor tiltakozott a magyar nyelv lekicsinylése ellen. Mi megint csak nem léptünk tovább, s mérhetetlen távolságra voltunk a magyaroktól, mintha csak két teljesen különböző világban éltünk volna.

A második kötet, ugyanilyen nagy formátumban és 1359 oldalon, 1937 szeptemberében jelent meg. Magyarországi visszhangja olyan nagy volt, hogy néhány hónappal később a már említett Khuen-Héderváry gróf, Magyarország párizsi követe, átnyújtotta nekem érte a Magyar Érdemrend lovagkeresztjét. Ez a kitüntetés annál is váratlanabbul ért, mivel 1935-ben én voltam az egyetlen francia egyetemi tanár, akit „elfelejtettek" meghívni a budapesti egyetem megalapításának háromszázadik évfordulójára rendezett ünnepségekre. A magyar politikai rendőrség, a mi *Renseignements généraux*-nk megfelelője, közbelépett és kihúzatta a nevemet. Ez volt az a korszak, mikor sokan

a magyar elitrétegből nyakig merültek a fasizmusba, és minden reményük abban volt, hogy Hitler és Mussolini kegyes jóindulata vissza fogja állítani a régi magyar nagyságot, visszacsatolván az országhoz azokat a területeket, melyeknek lakossága zömében magyar: Erdélyt, a Bánságot, a Felvidéket és Burgenlandot. Úgy vélték, hogy a demokráciák – melyeket megvetettek – vereségre vannak ítélve. Felkészültek, hogy végső csapást mérjenek rájuk, mint ahogy azokra a szörnyszülött szovjetekre is, akiknek, szerintük, szintén csak az lehetett a sorsuk, hogy eltűnjenek a föld színéről. Úgy gondolták, hogy Hitler hatalomra jutása megkondítja majd a vészharangot ezek fölött a banditák fölött. Le a trianoni szerződéssel, és le a versailles-i szerződéssel is! Berchtesgaden és Róma fiainak uszályában, egyetlen puskalövés nélkül ölükbe fog hullani az elveszített örökség. Éljen Nagy-Magyarország!

Szerencsére a szótár már elkészült. Erdős megkapta a megérdemelt elégtételt: közzétehette azt, amit kiadója ékességének tartott. Az első kiadás néhány hét alatt elfogyott. Éppen idejében. Az események felgyorsultak. Ami pedig személy szerint engem illet, az én pályafutásomban is lezárult egy korszak.

Vacsora egy mecénásnál

Egy délután Gyergyai váratlanul beállított hozzám. Nem volt ebben semmi meglepő, gyakran meglátogatott. Azért jött, hogy megmondja, holnapután estére mind a ketten meg vagyunk híva vacsorára Hatvany Lajos báróhoz, aki néhány hónapja visszatért száműzetéséből, és visszaköltözött fényűző palotájába. Szeretne engem megismerni, mert hallotta, hogy nagyon érdeklődöm Ady iránt, akinek ő mecénása volt. Nemcsak mi leszünk ott, meghívta az irodalmi élet több jelentős személyiségét is.

Hatvany neve nem volt ismeretlen előttem. Tudtam, hogy a nagypolgárság egyik dúsgazdag képviselője. Apja Ferenc Józseftől kapott nemességet, és nevét különféle írásokkal tette ismertté. Az egyiknek, mely németül jelent meg, ez volt a címe: *Die Wissenschaft des Nicht-Wissenswerten* (A tudni-nem-érdemes tudománya). Ez a cím, bevallom, egy kicsit meghökkentett. Valami szellemi dandyzmust sejtetett

az írójáról, amitől egy csöppet sem voltam elragadtatva. Tudtam azt is, hogy sokáig Németországban élt, sokat utazgatott, egyik luxusszállodából a másikba költözött, sok neves személyiséggel találkozott, és jó néhány eseménybe jócskán belebonyolódott. 1918–19-es magatartása miatt száműzetésbe kényszerült. Kényelmes száműzetésbe. Úgy látszik, a rendszer nem tartotta már nemkívánatos elemnek, mert nemrégiben megengedte, hogy visszatérjen, és tovább élje a nemességet nyert nagypolgár életét. Eddig jobbára csak abból a három tanulmányából ismertem, melyeket Adyról és Ady munkásságáról írt. Egy vagy két alkalommal találkoztam már Hatvany Lilivel is – nem emlékszem már, hogy a húga vagy az unokahúga volt-e, vagy esetleg más rokona –, aki szintén írt, de mindenekelőtt nagyvilági hölgy volt, figyelemre méltó jelensége a lóversenyeknek és minden olyan társadalmi eseménynek, ahol „Budapest előkelősége" megjelent. Az elegancia mintaképének tartották, méghozzá joggal, és ez bizony engem sem hagyott hidegen. Meg kell hagyni, volt stílusa, nem rítt volna ki Párizs előkelő köreiben sem. Azt is tudtam, hogy Hatvany volt a *Nyugat* egyik finanszírozója, mondhatni, a legfőbb tőkéstársa. De ami igazán érdekelt, az az volt, hogy jól ismerte Adyt, és sok olyasmit mesélhetett nekem, amit tudni szerettem volna, hogy pontosabb képem legyen róla. Louis Eisenmann gonosz tréfája meghiúsította ugyan, hogy a melléktárgyi értekezésem megjelenjen, hiába írtam meg, ám a kézirat azért megvolt: ott lapult egy faliszekrény mélyén anyósom házában, a Doubs hegyvidék egyik kis falujában, jobb napokat várva. Nem adtam fel a reményt, hogy egy nap megjelentethetem, persze átdolgozva és kiegészítve a később szerzett adatokkal. Ami kétségkívül azt is jelentette, hogy egyik-másik álláspontomat felül kell vizsgálnom. Szóval, a találkozás Hatvanyval éppen kapóra jött. Nagy reményeket fűztem hozzá.

Gyergyai eljött értem, és elindultunk abba a kis kastélyfélébe, ahová hivatalosak voltunk. Nagy fényűzés: tágas szalon, csodálatos festmények, antik bútorok, süppeteg szőnyegek, libériás inasok. Szikrázó csillárok a magas mennyezeten. A kölcsönös bemutatkozások után asztalhoz invitáltak. A ház ura azzal tisztelt meg, hogy engem ültetett a jobbjára. Itt volt még Karinthy Frigyes is, az irodalomkritikus Schöpflin Aladár, és még néhány olyan ember, akit nem ismertem.

A társalgás, mint az ilyen összejöveteleken lenni szokott, csak nehezen indult meg. De már ahogy vendéglátónk megszólalt, engem valami rossz érzés fogott el. Azzal kezdte, hogy kikérdezett: mivel foglalkozom, ki vagyok, és mindezt azzal a leereszkedő, hamisan csengő szívélyességgel, mellyel találkoztam már néhányszor pályafutásom során, ha olyan emberekkel kerültem össze, akik éreztetni akarták velem felsőbbrendűségüket. Rájöttem, hogy ezzel akar hatást elérni. Nem sikerült. Nem voltam már olyan naiv, hogy az ilyesmi elfogódottá tegyen. Lettünk volna csak a követség szalonjában vagy bárhol másutt, s nem az ő házában, azonnal visszavágok, de itt a vendége voltam, hát uralkodtam magamon. Higgadtan válaszolgattam kérdéseire, melyek olykor meglehetősen tapintatlanok voltak és megdöbbentettek. Magyarországon még soha nem tettek fel nekem ilyen kérdéseket, egyre inkább úgy éreztem, hogy a férfi, akinek a jobbján ülök, egészen más, mint a többi magyar.

Végül rátértünk arra is, ami engem érdekelt: Adyra. Megtisztelt vele, hogy végighallgathattam egy hosszadalmas bevezetést a költőről, pályakezdéséről meg arról, hogy ő hogyan ismerkedett meg vele. Ezután nagyjából elismételte, amit Adyról írt, s ezzel semmi újat nem mondott nekem, hiszen réges-rég ismertem már ezeket a műveket. Megkockáztattam néhány kérdést én is: milyen ember volt Ady, hogyan viselkedett, hogyan írt verset, hogy fogta el az ihlet. Csak úgy önkéntelenül törtek elő a versek belőle, vagy csiszolgatta-munkálgatta őket? Ha jól értettem, a versei egyetlen lendülettel ömlöttek formába, úgyszólván öntudatlanul alkotott. Hatvany válaszolt a kérdéseimre, aztán nekifogott, hogy lefesse nekem Ady jellemét. Azt állította, hogy ebből a szempontból nála jobban senki sem ismerte. Úgy vélte, tudomásomra kell hoznia, hogy ez a nagy költő híján volt minden emberi méltóságnak. Züllött, rendetlen életet élt, örökösen pénzt koldult. „Térden csúszott előttem néhány koronáért – mondta, egy kézmozdulattal adva nyomatékot szavainak –, akár valami cigány." Majd hozzáfűzte: „Nem volt valami nagy jellem." Ez a mondat felidézett emlékezetemben egy másikat, mely akkor vágott mellbe, mikor a felülmúlhatatlan Heinrich

Heine iránt kezdtem érdeklődni: „Ein Talent, aber kein Charakter."[19] Alig tudtam uralkodni magamon. Hatvanyt már magával ragadta a lendület. Végig kellett hallgatnom, hányszor mentette meg Adyt a végromlástól, és hogy ez mennyi pénzébe került. Mindezt vendéglátóm francia nyelven mondta el, melyet igen folyékonyan beszélt, így aztán a többi vendég nem tudta követni beszélgetésünket. Gyergyai messze ült tőlem, az az ismeretlen úr pedig, aki a házigazda balján foglalt helyet, asztalszomszédjával társalgott. Így egyedül én hallgattam Hatvany elbeszélését, és természetesen lehetetlen volt eldöntenem, hogy igazat mond-e, vagy pedig mindez csak egy olyan ember beteges elégtétele, aki bosszút áll azért, amiért alacsonyabb rendűnek kellett éreznie magát egy lángelmével szemben. De még ha igaz is mindaz, amit elmondott nekem, miért élvezi annyira, hogy egy francia előtt beszennyezi hazája irodalmának egyik legnagyobbját? Nekem soha eszembe nem jutott volna, hogy kiteregessem Verlaine-nek vagy bárki másnak az ocsmányságait. Egyetlen dolog számít csak, a mű. Vagy pedig hagyjuk a költőre, hogy meggyónjon. Mint ahogy ezt a svéd Gustaf Fröding tette, szívet tépő, mélységesen emberi költeményeiben. Egyébként Ady sem hallgatott arról, amit bűnül rótt fel magának. Kiteregette minden vétkét, mint ahogy minden szenvedését is, és drágán megfizetett őszinteségéért, mert megbotránkoztatott és eltávolított vele magától sok olyan embert, akik még csak nem is voltak mind képmutatók.

Hatvany le akarta alacsonyítani a szememben Adyt, az embert, silány személyiségnek akarta feltüntetni előttem. Olyan embernek, aki képes megalázkodni, képes elveszíteni minden emberi méltóságát egy olyan ember előtt, aki egyetlen dologban áll csak fölötte: abban, hogy pénze van. Ezt a pénzt ráadásul még csak nem is a saját munkájával vagy a saját erőfeszítése árán szerezte, egyszerűen csak örökölte, ennyi volt az érdeme. Mindig megbocsátottam a gazdagságukat azoknak, akik munkájukkal jutottak hozzá. Még akkor is, ha csak újgazdagok voltak, és ez a viselkedésükön is látszott. De a másik gazdagság, az ingyen kapott, az mindig, hogy úgy mondjam, bitorlás volt a szememben.

[19] Tehetség, de nem nagy jellem (németül).

Hatvany semmi mást nem csinált életében, mint kihasználta az örökségét. Azt hittem, valamiféleképpen bocsánatot akart ezért nyerni magának azzal, hogy vagyonát ezeknek a tehetségeknek a támogatására és pártfogolására fordította, akiket felfedezett. Ezt meg is tette, de olyan fennhéjázóan, annyi gőggel, mely elárulta: minden adománya csak eszköz volt arra, hogy fitogtathassa felsőbbrendűségét. Gyalázatos diadallal szemlélte azoknak a nyomorúságát vagy megalázottságát, akik az útjába kerültek.

Az is felháborított, hogy nagysága magaslatáról tekintett le rám. Valójában rosszabb volt, mint azok az arisztokraták, akikkel találkoztam, mert azok legalább úgy tettek, mintha nem tartanának alacsonyabb rendű lénynek. Sem Zichy István, sem Hoyos Miksa, sem Khuen-Héderváry, sem Bánffy, de még Perényi sem próbálta éreztetni velem, hogy egy másik világba tartozom, a kisebb rendű emberek közé. Az estélyről hazafelé menet kiöntöttem a szívemet Gyergyainak, aki rögtön észrevette, hogy a „mecénás" nem nyerte meg a rokonszenvemet. Ez szemmel láthatóan lesújtotta. Bevallotta, hogy azokat a részleteket, melyeket Hatvany Ady jellemtelenségéről mondott, nehezen tudja elfogadni. Még abban is kételkedik, hogy mindez igaz volna. De akárhogyan is, aljasság volt kiteregetni. Az ember ne dicsekedjék az alamizsnálkodásával, akárkinek adott is. Maradjon ez mindig titok. Azzal az érzéssel mentem el erről a vacsoráról, hogy Hatvany egyszerűen ronda fráter, aki mindörökre lejáratta magát a szememben. Felkapaszkodott tőkés, ha százszor nemesi címet kapott is. Ennek a magyarnak még csak fogalma sem volt róla, hogy mi a becsület, melyre pedig még a csikós, a juhász, a csordás is olyan sokat ad.

Soha többé nem láttam Hatvanyt. Valahányszor alkalmam lett volna rá, mindig találtam ürügyet, hogy kibújjak a találkozás alól. 1948-ban, mikor Párizsba jött, és tudtomra adta, hogy szívesen találkozna velem, visszautasítottam. Még ma sem értem, hogy tudta elviselni a magyar baloldali értelmiség, de még akár a kormánypártiak is ezt az arrogáns embert, aki megtestesítette mindazt, ami csak ellenszenves lehet a kapitalista társadalomban, amelyben felnőtt. Ha igaz, hogy Adyt rávitte a nyomorúság, hogy térden csússzon előtte néhány

koronáért, ez annak a szégyene, aki eltűrte ezt a megaláztatást. A történelem a költőnek fog elégtételt adni.

Emberek, találkozások

Jean Mistler elment, a helye megüresedett, de csak rövid időre. Hamarosan szemet vetett az állásra Jean Carrère, de volt olyan óvatos, hogy előzetesen nálam tudakozódott, milyen kilátásai volnának, ha kineveztetné magát Mistler utódjául. Amit megtudott, tetszett neki, rögtön meg is pályázta az állást, és mivel a budapesti állomáshely rossz hírneve mindenki mást elriasztott, kérését azonnal teljesítették. Egy szép reggel aztán tanúja lehettem, amint kikötött a Keleti pályaudvaron. Régi diáktársam volt, velem egyidős. 1897-es születésű. A megjegyzés úgy szólt, hogy ő veszi át Mistler előadássorozatát az egyetemen, és nem avatkozik a Collegium ügyeibe; a Quai d'Orsay szerint ez már az én magánterületem lett, habár én sosem ragaszkodtam ehhez a kiváltsághoz, hisz volt ott hely kettőnek is. Már iskolai emlékeink is összekapcsoltak minket. Épp a velem szemközti odúban „lakott". Eugène Revert és Paul Henry voltak a szobatársai. Revert, akárcsak ő, az 1916-os évfolyamba tartozott, Paul Henry pedig azok közé, akik 1919-ben szereltek le. Ez utóbbi, rendkívül népes évfolyam csillaggal volt jelölve, megkülönböztetésül az ugyanaz évi rendes évfolyamtól, és ez a megjelölés akkor elég hátrányos volt. Revert és Carrère is, akárcsak én magam, a SFIO szajnai szervezetéhez tartoztak. Jean Carrère, mint nevéből is kitűnik, délfrancia volt, akárcsak Jean Mistler. Tanulmányait Toulouse-ban végezte, tartalékos tüzérként hívták be, ami elég meglepő volt, mert a bölcsészkarhoz tartozott, nem a természettudományihoz. A fronton kitüntette magát, a harctéren kétszer is előléptették, és napiparancsban többször is megdicsérték. Dicsőséges részvétele a nyugati front kemény csatáiban fanatikus pacifistává tette. Meg sem várva leszerelését, 1919. július 14-én egyenruhában részt vett a Père Lachaise-i antimilitarista tüntetésen, amikor én még javában Finnországban, Kangasalában voltam. Letartóztatták, és bezárták a Cherche-Midibe, Párizs katonai fegyházába, éppen csak hogy megúszta a lefokozást. Ez a bánásmód, ha lehet, csak még jobban

meggyőzte tiltakozásának igazáról. Ezzel a mélyen benne gyökerező meggyőződéssel érkezett a Duna partjára. Mivel nem sajnálta a fáradságot, és elég jól megtanult németül, nem érezte magát egészen hontalannak. Bécset már ismerte, és Pest belvárosa emlékeztette egy kicsit az osztrák fővárosra, csak az üzletek cégtáblái voltak másmilyenek. Azonkívül sűrűn lehetett találkozni, még az utcán is, olyan emberekkel, akik értettek németül. Egészen elveszettnek tehát nem érezhette magát. Már csak azért sem, mert szelleme nyitva állt mindenre, ami körülötte történt. Az internacionalizmus meggyőződéses híve volt, és semmiféle elfogultság nem volt benne egy olyan nemzet fiaival szemben, melyről ugyanúgy nem tudott semmit, mint a többi francia értelmiségi abban az időben. Ellensége volt mindenféle türelmetlenségnek és mindenféle fanatizmusnak. És hát ezeknek az időknek a szocialistái nem felejtették el az Internacionálét. Fülükben csengett Karl Marx felszólítása: „Proletarier aller Länder, vereinigt euch!" (Világ proletárjai, egyesüljetek!) Kész volt követni a parancsot. Okleveles történelemtanárként előbb Nantes-ban tanított, de ezt a várost rögtön meg is utálta, soha nem értettem meg, miért. Csak egy évig maradt itt, aztán visszatért Párizsba, a Thiers-alapítványhoz,[20] azzal az ürüggyel, hogy doktori értekezést akar írni, de mihelyst sikerült magát Magyarországra küldetnie, lemondott erről a tervéről. Más oka nem is volt, hogy eljöjjön közénk. Magas, barna bőrű férfi volt, haja itt-ott egy kicsit megritkult már; általában keveset beszélt, és egykedvűség jellemezte, melyből szinte semmi sem tudta kizökkenteni. Nekem a lehető legjobb emlékem maradt Jean Carrère-ről, őszinte, megbízható, hűséges barát volt, tökéletes szellemi tisztesség és nem mindennapi lelki tisztaság volt benne. Lehet, hogy mindez protestáns voltából adódott? Abban az időben, mikor együtt voltunk, szívesen vallotta magát radikális ateistának, és szeretett kedélyes cimborává változni, szinte dionüszoszi lendülettel vetette magát a mulatozásba. Szerette a jó bort, a nótázást, a muzsikát és a nőket. „Wein, Weib und Gesang"[21] – vallotta a német diáknótával.

---

[20] Adolphe Thiers politikus, újságíró és történész alapítványa, mely a doktori értekezésükön dolgozó diplomásoknak három évre szállást biztosít.

[21] „Bor, nő és dal." (németül).

Valójában csak a bor és a muzsika tudta felélénkíteni. Ha az alkalmi cimborák tekintetében nem volt is nagyon válogatós, annál igényesebben választotta meg a jó bort és főleg a jó muzsikát, szinte benne élt a zenében. Szó szerint illett rá annak a magyar színműnek a címe, melynek egész Budapest tapsolt akkortájt: „Nem élhetek muzsikaszó nélkül." Ő maga is zongorázott, nem is tehetségtelenül. Énekelt is, szép basszus hangján. Egy hangversenyért vagy egy szép operaelőadásért mindent odaadott volna. Meg sem tudnám számolni, hány esti és délelőtti előadásra mentünk el együtt, hogy meghallgassunk egy-egy virtuóz művészt, vagy végigüljünk egy hangversenyt vagy egy operaelőadást. Budapest a zene egyik központja volt Európában. Itt játszott Dohnányi, itt muzsikált Kodály, és a nagy Bartók pályája is akkoriban kezdett felfelé ívelni. A világ minden tájáról eljöttek a legjobb szopránok és a legjobb tenorok. Basszus, bariton és alt viszont volt itt is elég, s közülük kerültek ki a legjobbak. Egy olyan zenebolondnak, mint Carrère, kiapadhatatlan forrás volt Budapest. Merített is belőle annyit, hogy egészen megittasult tőle.

A követség hivatalos köreivel nem voltak túl jók a kapcsolatai. Elismerték, persze, szellemi és emberi erényeit, de kifogásolták, hogy „nem ad magára". Főleg az öltözködésére nem. Pedig ez nagyon fontos volt egy olyan országban, ahol a férfiak eleganciája talán még a nőkénél is jobban számított. A „társaságbeli" férfiak sokat költöttek ruhájukra, és lábbelijükre talán még többet. Még egy tudákos professzor is gondot fordított a küllemére. Évszakonként váltogatták öltönyüket, és merészen kiálltak a világos ruha mellett, miközben a kor francia polgára makacsul kitartott a sötét öltözék mellett. Egyik budapesti kollégám, aki néhány hetet Párizsban töltött, visszatérve csodálkozó arccal vallotta meg nekem, mennyire megbotránkozott rajta, hogy Párizsban a férfiak nem adnak az eleganciára, egytől egyig egyformán szürkében és feketében járnak. És bizony ezek a részletek nagyon is érdekelték a Kruzsok vagy a Centrál kávéház asztalánál ülő tanárokat, ami Franciaország hasonló köreiben egyszerűen elképzelhetetlen lett volna. Mondanom sem kell, hogy Carrère-t az ilyesmi csöppet sem érdekelte volna, ha egyáltalán vette volna a fáradságot magának, hogy eljöjjön a különböző kávéházakba, ezekre az összejövetelekre. Nem járt össze magyar

kollégáival, az irodalmi vagy művészeti körökbe pedig, ha lehet, még ritkábban látogatott el. A franciákkal viszont fenntartott valamelyes kapcsolatot, hivatalost és nem hivatalost is. Az a néhány magyar, akikkel találkozgatott, muzsikus volt vagy zenerajongó, esetleg valaki abból a szűk körből, mellyel – ahogy ma mondanák – „kulturális" beosztottként kellett a kapcsolatot tartania; ezek a kulturális ügyek lényegében a francia nyelv magyarországi, azaz a fővárosban való oktatására szorítkoztak. Ez az oktatás szinte kizárólagosan az Alliance Française-re hárult, melynek nyelviskoláját sokan látogatták. Ezenkívül Carrère-nek olyan feladatokat kellett még ellátnia, melyek ma már kultúrattaséinkra tartoznak. Vagy az intézeteinkre, de akkoriban nem volt Francia Intézet Budapesten. Ez a feladatkör kapcsolatba hozta néhány olyan magyarral, akik a követségünk vagy a konzulátusunk kötelékében működtek. Sőt még a katonai attaséval is. Ez utóbbi vörös posztó volt Carrère szemében. Jouars ezredesről van szó, aki pedig maga volt a szerénység és a tapintat, semmi sem volt benne abból a kardcsörtető hadfiból, akit egykori École Normale-beli tanulótársam látott benne. Én személy szerint nagyon szívélyes, sőt baráti viszonyban voltam ezzel a magas rangú katonatiszttel. Erre egyébként szükség is volt, mert az ő kívánságára a kötelező tartalékos szolgálat idejére az ő parancsnoksága alá tartoztam. Ebből kifolyólag többször is előfordult az évek során, hogy engem keresett meg, ha nem tudta pontosan, hogyan értelmezzen egy-egy esetet vagy egy-egy okiratot, melyről személyesen kellett beszámolnia felettes hatóságának. Ez a megoldás nagyon jó volt nekem, mert így a szünidő idején szabad voltam és elmehettem Franciaországba. Carrère-ben olyan heves volt a pacifista tiltakozás, hogy szokott nyugodt természete ellenére, ha egy katona a közelébe került, még ha civilben volt is az illető, egyszerűen minden hidegvérét elvesztette. Egy este, egy fogadás alkalmával, a Fészek Klubban, az irodalmárok és művészek otthonában, a bejáratnál futottunk össze, az ezredes meg mi ketten. Hátraléptem, hogy utat engedjek a katonatisztnek, de Carrère hirtelen közénk lépett, és megelőzte Jouars-t, ezzel a kiáltással: *Cedant arma togae!*,[22] ezúttal büszkén hivatkozván

[22] A fegyver hajoljon meg a tóga előtt (latinul).

arra a tógára, melyből máskor csak gúnyt űzött. Meg kell jegyeznem, hogy akkoriban minden tanár ilyen tógában ékeskedett a tanév végi díjkiosztás napján, különösen, ha a kötelező beszédet is neki kellett tartania. Jouars úgy tett, mint aki semmit sem vett észre. Később sem tett nekem említést a dologról. Carrère-ről viszont csak úgy sugárzott az indokolatlan önelégültség, mintha isten tudja, miféle diadalt vívott volna ki. Máskor is meglepetést keltett ezekkel a váratlan és oda nem illő, többnyire önkéntelen reakcióival. Támadtak is belőle kellemetlenségek. Egy éjszaka, mikor Benedekéktől egy késő estébe nyúló összejövetelről gyalogosan tartottunk hazafelé a Collegiumba, egyszer csak hangosan fütyülni kezdte a *Marseillaise*-t, ami az ő részéről eléggé meglepő volt. Azon nyomban mellettünk is termett egy rendőr, keze súlyosan nehezedett társam vállára, és felszólította, hogy kövesse a legközelebbi őrszobára. Bűnösnek találtatott egy felforgató, szigorúan tiltott dal hallatásában. Mindent latba vetettem, hogy megértessem a rendőrrel: ez a franciák nemzeti himnusza, nem pedig „bolsevik" dal, de csak akkor csillapodott valamelyest, mikor meglátta diplomata-útlevelünket. Még így sem távozott anélkül, hogy ne figyelmeztetett volna bennünket: ezt a felforgató dalt tilos énekelni, vagy akár csak fütyülni is. Önmagában nem is volt semmi meglepő a rendőr közbelépésében. Erre volt parancsa. Akkoriban a forradalmárok, ha ünnepélyes alkalomra gyűltek össze, az *Internacionálé* után mindig a *Marseillaise*-t énekelték el.

Carrère történész volt ugyan, de csak francia irodalomtörténetet kellett tanítania, és ebbe valóságos szenvedéllyel vetette bele magát. Viszont nagyon nehezményezte, hogy sokat kell áldoznia idejéből arra, hogy holmi látszatellenőrzést végezzen az Alliance Française nyelviskolájában, melynek nem volt francia felettes hatósága. Leginkább attól viszolygott, hogy összeköttetésben, sőt kapcsolatban kellett lennie annak a Francia–Magyar Baráti Társaságnak a hivatalos magyar vezetőivel, mely csak mímelte, hogy a francia nyelv terjesztése és általában a francia ügyek érdeklik. Többé-kevésbé látszatszervezet volt ez, inkább csak a propaganda szerve. Elnöke egy olyan ember, aki mindjárt az első látásra ellenszenves volt nekem: bizonyos Pékár Gyula. Az Eötvös Collegium igazgatója szerette úgy emlegetni, hogy

ő a harmadik sorscsapás az országon: van tűzkár, van vízkár, és van Pékár. Nagy, behemót ember volt, a koponyája beretvált, a hangja harsogó, arcán örökös derű, s láthatólag nagyon meg volt elégedve önmagával. Képviselő volt, mondani sem kell, hogy kormánypárti, fontos szerepet játszott a bábparlament külügyi bizottságában. A franciaországi propaganda ügyeivel bízták meg. Ennek ellenére, ellentétben az említett bizottság többi tagjával, elég rosszul beszélt franciául. Kárpótlásul megjátszottá, hogy nagyon érdeklik a franciaországi ügyek, melyekről semmit sem tudott. Ő volt az, aki meghívta a francia újságírókat, és minden igyekezetével azon volt, hogy megokosítsa őket. Sikerült bejuttatnia az Alliance Française nyelviskolájába egy gimnáziumi igazgatót, aki az ő embere volt. Ennek köszönhetően az említett iskola diákjai nem voltak kitéve annak, hogy nyugtalanító dolgokat halljanak, mivel az oktatószemélyzet, mely még háború előtt idetelepült franciákból állt, az ő jóvoltából alaposan meg volt rostálva. A rendszer, több-kevesebb sikerrel, azon volt, hogy elhallgattasson mindenkit, aki felemelheti szavát az országban. Szó sem lehetett róla, hogy más is hallathassa a hangját, még idegen nyelven sem, de főleg nem olyan idegen nyelven, melynek ilyen nagy a tekintélye, mi több, melyen már több mint egy évszázad óta a legveszedelmesebb eszmék szólalnak meg. A hagyománynak megfelelően a rendszer embereinek nagy része olyan nevelést kapott, mely szinte kötelezővé tette a több-kevesebb francia nyelvismeretet, szerencséjére – mint tudjuk – sok francia férfinak és még több francia nőnek, akik abból éltek, hogy magánórákat adtak olyanoknak, akik megengedhették maguknak, hogy ezt megfizessék. Az Alliance Française nem ezekért a szerencsés kiváltságosokért volt. Tanfolyamai olcsók voltak. Beiratkozhatott bárki, akinek csak egy kis műveltsége volt. Ez a közönség többé-kevésbé gyanús volt a hatóságoknak. Szemmel kellett tartani őket, és ezt meg is tette a rendőrség, de még segítőtársakra is lelt a rendszer egyéb bérenceiben, akik a társadalom minden területére és minden rétegébe be voltak szervezve. Pékárnak az volt a feladata, hogy ügyeljen rá, hogy a franciaországi „kulturális” kapcsolatok kedvezően alakuljanak. Az a történő gimnáziumi igazgató az egyik munkatársa volt, és nem ő volt az egyetlen. Ott volt még a titkára is

ennek a Francia–Magyar Baráti Társaságnak, amely csupa rendszerhű magyarból állt.

De amit ez a sok derék ember még csak nem is sejtett: minden mesterkedésük szinte teljesen légüres térben folyt. Tudtak franciául, de nem tudták, mi Franciaország. Ismertek néhány franciát, de arról fogalmuk sem volt, mi a francia állam és a francia nemzet. Ebből a szempontból tudatlanabbak voltak, mint például Petőfi vagy bárki más az elmúlt század, vagy még inkább a XVIII. század magyar értelmiségéből.

Időről időre átutazott Budapesten néhány jeles francia személyiség, többnyire Bukarestbe menet vagy onnan jövet. Hol egy újságíró, hol egy író, hol egy bankár és nagy néha egy-egy üzletember is. Ha a „kulturális világhoz" tartoztak, Carrère-re hárult, hogy fogadja őket. A többieket de Vrégille „vette kezelésbe", esetleg a követ vagy az első tanácsos beszélgetett velük.

Én többnyire kimaradtam ezekből a vendéglátásokból. Csak különleges alkalmakkor vettem részt bennük, például amikor a Magyar Tudományos Akadémia megalakulásának centenáriumára francia akadémikusok érkeztek, vagy amikor a francia képviselőket hívták meg. De egyszer mégis előfordult, hogy Clinchant, a követsége idején, megkért rá, hogy képviseljem őt a Vincent d'Indy tiszteletére rendezett operai gálaesten, ahol is d'Indy *Szent Kristóf*-ját adták elő és a szerzőt is meghívták. A követ nem volt zenebarát, és irtózott az ilyen ünnepségektől. Az volt a feladatom, hogy átadjam üdvözletét, és egyúttal ki is mentsem a mester előtt, akinek, legalább látszatra, mégiscsak meg kellett adni a tiszteletet. Az előadás valóságos diadalünnep volt. Nem akart vége szakadni a tapsviharnak. Mikor a függöny végre legördült, odamentem a páholyhoz, amelyben a művész volt, és beküldtem a névjegyemet. Röviddel később bebocsátottak hozzá. Hatalmas aggastyán volt, sűrű, hófehér sörénnyel, és úgy is viselkedett, ahogy egy hírneves muzsikushoz illik. Névjegyemet a kezében tartva megkérdezte: „Rokona ön az én hajdani öreg barátomnak, Claude Sauvageot rézmetszőnek?" „Igen – feleltem–, ő volt a nagyapám." Úgy éreztem, mintha a szavaim valósággal megrázták volna. Rám nézett, aztán megint a névjegykártyámra pillantott, végül megszólalt: „És mit keres ön itt?

Látom, hogy egyetemi ember. Az École Normale Supérieure növendéke! A barátom unokája! Szégyen, gyalázat!" Tolmácsoltam a követ bocsánatkérését, és visszavonultam. Így hát Vincent d'Indy szemében nagy vétség volt, hogy nem a Képzőművészeti Főiskolára mentem. Mint a nagyapám, a nagy-nagybátyám, a tulajdon apám. Csak azért nem tudtam rá haragudni, amiért így megalázott, mert éreztem, hogy fájdalma őszinte, és erről eszembe jutott, mennyire kétségbeesett apám is, mikor bejelentettem neki, hogy az Ulm utcában folytatom tanulmányaimat. Hűtlen lettem a képzőművészethez, hitehagyott voltam. Lemondtam róla, hogy méltó tagja legyek a „dinasztiának". Ezeknek a széplelkeknek még csak eszükbe sem jutott, vajon érzek-e magamban annyi tehetséget, hogy a nyomdokaikba léphessek. Engem más vonzott, és úgy éreztem, megillet a választás joga. Másnap beszámoltam a történtekről Clinchant-nak, és nem hallgattam el a nekem oly kínos megjegyzést sem. „Ugyan mit várt? – kérdezte. – Apáink azt szeretnék, ha tovább élhetnének bennünk. Engem katonai pályára szántak, de inkább diplomata lettem. No, föl a fejjel! Lesz még más is, amit a szemére fognak vetni."

Nemcsak én keserítettem el az apámat. Ez volt a helyzet egyik fiatal honfitársammal is, akit ekkoriban küldtek hozzánk Párizsból, hogy egy budapesti gimnázium végzős osztályában franciát oktató magyar tanár mellett ő is tanítsa a franciát. François Gachot-nak hívták, úgy mutatkozott be, mint író és német szakos tanár. Azért jött, hogy részt vegyen a francia és magyar oktatók együttműködési kísérletében, melyet Klebelsberg miniszter kezdeményezett. Klebelsberg úgy látta, hogy a magyar középiskolákban a francianyelv-oktatás eredményei ugyancsak lehangolóak, és arra gondolt, hogy egyesült erővel talán többet tudnának elérni. Nem volt ez új dolog, el is mondtam neki, hogy ugyanezt a módszert vezették be Párizsban az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján is, ahol is minden francia tanár mellett ott volt egy korrepetítor, aki az anyanyelvén vezetett nyelvgyakorlatot a diákoknak. Így össze tudták házasítani az elméletet és a gyakorlatot. Az eredmény nyilvánvaló volt. A Külföldi Francia Kulturális Intézmények Hivatala beleegyezett a kísérletbe, és végrehajtására ezt a fiatal tanárt szemelték ki. Kicsit beteges küllemű volt, vézna, kis termetű, haja nagyon

sötét, arca napbarnított, a megjelenésében semmi tekintélyt parancsoló, és bizony félő volt, hogy nem tud majd a tanítványai között fegyelmet tartani. De a szelleme élénk volt, a véleménye és az ízlése pedig nagyon határozott. Egyetlen fia volt egy tekintélyes angoulême-i polgárnak, aki, hogy mást ne mondjunk, nem minden aggodalom nélkül „küldte fel Párizsba", hogy tanulmányait a Sorbonne-on végezze. François Gachot álma tulajdonképpen az volt, hogy író lesz. Sikerült bejutnia azoknak a fiataloknak a körébe, akiknek bálványa Cocteau volt, és köréje csoportosultak. A kor úgynevezett avantgarde művészei közül is többel összejárt. Különösen André Lhote-ról, Max Jacobról és Crevelről beszélt nagy lelkesedéssel, és isten tudja, ki mindenkiről még, meg a dadaizmusról, a kubizmusról, a vadonatúj szürrealizmusról stb. Ő beszélt először nekem Picassóról, és ez csak még jobban megerősített abban, mennyire igazam volt, hogy nem vittem tovább a képzőművészvonalat és nem lettem festő, ahogy apám szerette volna. A tapasztalat azt mutatta, hogy másképpen látok, mint ezek a művészek, akik mintha tévelyegve kerestek volna egy új művészetet. François Gachot nyitotta rá a szememet ennek az új világlátásnak, életfelfogásnak a születésére. Kezembe adta Cocteau *Potomac*-ját, amiből egy szót sem értettem, legfeljebb annyit, hogy ez a nyelv sérti a fülemet és a józan eszemet. Gachot akkoriban jelentetett meg egy füzetkét a Gallimard-nál, *Jeux de dames* (Dámajáték) címmel, melyben elmesélte néhány gáláns kalandját. Nem volt tehetségtelen írás, stílusa tömör és szabatos. Így hát sohasem értettem meg azt a néhány kritikust, akik úgy nekimentek ennek a kis novellagyűjteménynek, melyről még ma is az a véleményem, hogy nem volt olyan rossz.

Gachot akaratlanul is két elég kellemetlen incidenst idézett elő. Mikor megérkezett, sikerült elérnünk, hogy ő is a Collegiumban kapjon szállást, ugyanazon az emeleten, ahol mi. Szinte azonnal zenebona tört ki ellene a diákok közt, de ezek nem az én tanítványaim voltak. Miután védelmembe vettem, az egyik diák, aki valami bandavezérféle volt itt, kijelentette, hogy ezzel a cselekedetemmel megsértettem a Collegiumot és a diákjait, és elküldte hozzám a segédeit, hogy elégtételt adjak. Ennél groteszkebbet már elképzelni sem tudtam volna. Elküldtem a két „segédet" a pokolba, közölvén velük, hogy nem megyek bele

ebbe a bohóckodásba, ezeket a „becsületbeli ügyeket" holmi vívótermekben szokás elintézni, és az egész természetesen csak arra jó, hogy az ember néhány vágást szerezzen az arcára. Nem volt új nekem az efféle komédia, voltam már ilyennek tanúja Németországban, ahol némelyik diákegyesület *(Burschenschaft)* még ápolta ezt a hagyományt. Parlagi nemesúrfiak között dívott ez a rítus, nevetségessé téve őket a többi diák szemében. A visszautasítás után az egyik tanítványom meglátogatott, követségbe jött, azzal, hogy ő és társai kötelességüknek érzik, hogy ne látogassák többet az óráimat. „Ahogy tetszik – feleltem –, és ha már így esett, meg fogom kérni kormányomat, hogy rendeljen vissza engem is és francia barátomat és kollégámat is, önök pedig búcsút mondhatnak minden együttműködésnek a párizsi École Normale Supérieure-rel. A történtekről pedig nemcsak a követemet fogom tájékoztatni, hanem azokat a magyar hatóságokat is, amelyek engem akkreditáltak. Nem ugrom be annak, amit némelyik társa kifőzött. Levonjuk szépen a konzekvenciákat." A derék fiút, aki – és ez bizonyára nem véletlen – nem tartozott a legjobb tanítványaim közé, megzavarta válaszom, és elment fellármázni a kollégáimat, magyarokat és külföldieket, egy osztrákot és egy németet is, akiről később szó esik még. Az ügyet az tette bonyolulttá, hogy ez a derék párbajhős, aki az egész felfordulást okozta, dzsentrifiúnak számított, és csak a rendszer egyik nagy hatalmú személyiségének energikus közbelépésével tudott bejutni a Collegiumba. Megértettem, hogy ő sérthetetlen, és hogy a többi diák utálja, de néhányan azért inkább félelemből, mint meggyőződésből melléje szegődtek. Megtudtam, hogy ez a fiú zsidófaló volt, bolsevikfaló és franciafaló. Ezért aztán az első alkalmat megragadta, hogy szenvedélyét kiélhesse. Inkább azon csodálkoztam, hogy nem kötött belém már az elején. François Gachot érkezése alkalmat adott rá, hogy helyrehozza mulasztását. Kollégáim közvetítésével tudtukra adtam, hogy ha következő előadássorozatomat nem tudom megtartani, azonnal értesítem az igazgatót és a Francia Köztársaság követségét, és máris csomagolok. Ha valakit sérelem ért, az nem ez a csirkefogó banda, és nem is a főkolomposuk, hanem igenis az a tanár, akit nagyon megsértettek méltóságában. Tanítványaim közül többen is sorra megkerestek, hogy megkérjenek, ne tegyek semmit, és folytassam

az oktatást. A tanteremben voltunk, azt mondtam nekik, ha beleegyezem, hogy maradok, ez csak arra való tekintettel lesz, hogy tanújelét adták tiszteletüknek és barátságuknak. Mindamellett, ha ilyesmi még egyszer előfordulna, kenyértörésre kerül a dolog. Nemcsak velem, hanem Franciaországgal is, melyet én képviselek közöttük. Ezek ma már nagy szavaknak hatnak, de akkor híven tükrözték mindazt, ami az emberek fejében lejátszódott. Később elgondolkoztam rajta, nem kellett volna-e másképp viselkednem. De a második incidens, melyre már céloztam, amellett szól, hogy nem volt más választásom.

Gachot, aki a történtek után már nem érezte jól magát a Collegiumban, a városban keresett szállást, és egyszer találkozót beszélt meg velem a belváros egyik nagy kávéházában. Sosem jártam még ebben a kávéházban, kívül esett az egyetemi negyeden, nyelvészek, általában egyetemi emberek nemigen jártak ide. Elmentem a megbeszélt helyre, és Gachot-val épp a bejáratnál futottam össze. Az egyik sarokban leültünk egy asztalhoz. Csöndes órát fogtunk ki, nagyon kevesen voltak. Alighogy kiszolgáltak, odajött hozzánk a főpincér, és megkérte Gachot-t, legyen olyan kedves és kövesse. Mivel magyarul mondta, Gachot meg sem érthette, mit akar. Én viszont értettem, és határozott hangon magyarázatot követeltem. Először fordult elő, hogy Gachot olyan helyen volt, melyet én is csak hírből ismertem. Végül is sikerült megtudnom, hogy e neves kávéház jó híre tiltja, hogy zsidókat beengedjenek. A személyzet szemlátomást zsidónak nézte Gachot-t. Elöntött a düh. Gachot francia állampolgár, mondtam, és nem zsidó, de ha zsidó volna is, annak sem volna különösebb jelentősége. Időközben riasztották a főnököt, aki jött is, és nyomatékosan értésünkre adta, hogy nem akar bennünket itt látni, felszólított, hogy azonnal hagyjuk el a helyiséget, mert különben hívja a rendőrséget. Csakhogy elszámította magát ezzel a fenyegetéssel, mert azt feleltem neki, hogy magam is épp arra akartam kérni, telefonáljon a rendőrségre, hogy rendőri segítséggel biztosíthassuk magunknak a hivatalos kiküldetésben lévő francia állampolgárnak kijáró tiszteletet. Gachot persze egyetlen szót sem értett ebből a számára ismeretlen nyelven folyó, meglehetősen izgatott hangú eszmecseréből. Elővettem az útlevelemet a diplomatavízummal. A főnök egyszeriben hangot váltott, és nem győzött bocsánatot kérni.

Végtelenül sajnálatos félreértés történt, mondta. Mi viszont felálltunk, és azt mondtam neki: egy percig sem vagyunk hajlandók tovább maradni ezen a barbár helyen. Tudtam, hogy a barbár szóval kegyetlenül megsebzem ezt az embert, aki zavarodottan és megszégyenülve állt előttünk. Hogy is tudhattam volna én akkor, hogy egy napon ugyanilyen jelenetek játszódhatnak majd le abban a Franciaországban is, mely az emberi és állampolgári jogok fellegvárának mondta magát.

Természetesen a követségi tisztviselők és az átutazó franciák elképzelni sem tudták, hogy Magyarországon ekkora az antiszemitizmus. Ahol ők megfordultak – a luxusszállodák, az előkelő éttermek, az első osztályú nyilvánosházak –, nem olyan helyek voltak, ahol a személyzet ilyen túlkapásokat megengedhetett volna magának. Azonkívül pénzzel mindent el lehetett „simítani", hogy ezzel a ma használatos kifejezéssel éljek. Egy Rothschild hosszabb időt is tölthetett Budapesten, anélkül hogy bármit is megsejtett volna.

Ezzel szemben nem magyar kollégáim semmiféle illúziót nem táplálhattak. A fiatal német, akit az előbb már említettem, és aki egyidős volt velem, olyan nevet viselt, mely jól csengett a francia romanisták körében. Apja, Philipp Becker, a lipcsei egyetem professzora, tanára volt a mi Joseph Bédier-nknek, aki akkoriban a középkori francia irodalomról, többek közt a *Roland-ének*-ről szóló munkái révén nagy hírnévnek örvendett a francia egyetemi körökben. Mindannyian elbűvölten olvastuk *Trisztán és Izolda* regényét az ő elragadóan szép feldolgozásában; ez a próza a maga nemében egyenrangú volt Wagner operájának halhatatlan muzsikájával. Henrik (és nem Heinrich!) Becker azért jött tanítani a Collegiumba, mert apja, pályája kezdetén, a budapesti egyetem professzora volt. Magyar kollégáival, akik nagyra becsülték, később sem szakította meg a kapcsolatot. Fiát így mindenütt melegen fogadták. Ragyogó, rendkívül művelt fiatalember volt. Csodálatosan beszélt franciául, és nemcsak apja ismereteinek jótékony hatása miatt, hanem főleg azért, mert az édesanyja francia volt. Élénk szellemű volt, és nagyon temperamentumos, s emellett tele humorral. Nagyon örültem, hogy megismerhettem, hamarosan szinte elválaszthatatlanok lettünk. Soha ki nem fogyott a szóból. Elég volt akár egy teljesen jelentéktelen megjegyzés is, és máris, mintegy

gombnyomásra, elszabadult a szavak áradata, csak úgy ömlöttek belőle a gondolatok, hol komoly, sőt mélyenszántó gondolatok, hol olyan mulatságos és bohókás ötletek, hogy az ember olykor nem állhatta meg, hogy féktelen nevetésben ne törjön ki. Mindenről nagyon tájékozott volt, liberálisnak vallotta magát, és a Demokratische Partei tagja volt, mely elég kíméletlenül támadta a Sozialdemokratische Partei Deutschlandsot (SPD), ez utóbbi, akárcsak a mi SFIO-nk, a Második Internacionáléba tartozott. Ez végeérhetetlen vitákat indított köztünk a weimari Németország politikai és gazdasági kérdéseiről. Említettem már, hogy ő is beleavatkozott a „nacionalista" diákokkal történt összeütközésbe, és bizony, keményen odamondogatott nekik. Nemcsak megbotránkozásának adott hangot, de megvetésének, sőt utálkozásának is. Bátor cselekedet volt ez, hisz nagyon jól tudta, hogy magára haragítja vele a hatalom bérenceit.

Volt még egy finn is a Collegium vendégei között, aki azért jött, hogy egy kis magyar ragadjon rá: Eliel Lagercrantz lapp nyelvvel foglalkozó tudós, már túl a harmincon, a déli lapp nyelvjárást tanulmányozta, mint korábban már egy magyar nyelvész is, ha nem is ilyen mélyrehatóan. Elég hamar megtanult annyira magyarul, hogy ellenőrizhette elődje munkáiban azokat a gyűjtéseket, melyekkel ő maga is foglalkozott. Akkoriban éppen annak a leíró nyelvtannak a kefelevonatát javította, melyet a déllapp szótárán végzett utolsó simításokkal egy időben készített. Lagercrantz, mint neve is mutatta, svéd anyanyelvű finn polgárok fia volt. Velem a legszívesebben anyanyelvén beszélt. Szűkszavú volt, lassan, de megbízhatóan dolgozott. Engem bizonyos szempontból az uppsalai tanulótársaimra emlékeztetett, és azt hiszem, hogy én viszont Észak hangulatát idéztem vissza neki egy kicsit. Kevés szóból is jól megértettük egymást, de azért nem tartottam vele, mikor úgy este hat óra tájt egyedül ült le annak a Hadik kávéháznak az egyik asztalához, melyben nagyjából ugyanakkor Karinthy Frigyes járt össze a társaival. Lagercrantz erős szeszt rendelt magának, s ki tudja, miféle elmélkedésbe merülve lassan, sokáig kortyolgatta. Nem volt ebben semmi szokatlan egy olyan országban, ahol annyi ember töltött el hosszú estéket egy pohár pálinka vagy egy üveg bor mellett. Ahogy a *Magyarország felfedezésé*-ben is írtam, eleinte bosszantott ez a látvány, de lassanként

hozzászoktam. Magyar barátaim megmagyarázták, hogy náluk ez is egyik módja az „idő múlatásának". Finn barátom csak utánozta őket. Elemében is volt egyébként egy olyan országban, ahol nem volt teljes az alkoholtilalom. Az ember mámorba ihatta magát egyedül, bármikor és bárhol, ha úgy hozta a kedve. De azért Lagercrantz sose ivott többet a kelleténél. Soha nem látta senki tántorogni, mikor az asztaltól felkelt. Ebben nem hasonlított a többi északi ismerősömre, akik sose tudtak idejében megállni. Csak éppen a szokottnál is hallgatagabb lett az alkoholtól. Ő egyébként csak nagy ritkán járt el nyelvésztalálkozóinkra, és idővel rájöttem, hogy valamiféle gőgös megvetés él benne minden iránt, ami magyar. Az ő szemében a „bennszülöttek" alacsonyabb rendű emberek voltak. Nem lepett meg ez az álláspont. Az északi országokban is volt már alkalmam tapasztalni, hogy mindaz, ami nem germán „fajú", értéktelen „metoikosz"-nak számít. Szőkének és világos szeműnek kellett lenni ahhoz, hogy az ember ne legyen kitéve a csaknem tapintható megvetésnek, mely rögtön megnyilvánult, mihelyst valakinek barna bőre, fekete haja és sötét szeme volt. A reakció szinte kézzelfogható volt. A fajelméletnek ezt az ösztönös megnyilvánulását legnagyobb elképedésemre akkor fedeztem fel, amikor a skandináv világ kellős közepén éltem, és áldottam a sorsot, amiért olyan küllemmel ajándékozott meg, mely megtéveszthette a Sarkcsillag alatt élő embereket. De mihelyst délebbre mentem, már nem biztosított ilyen kedvező fogadtatást. Hisz magam hallottam, hogy az egyik lány, akivel az én kedves Hincz Győzőm barátainál táncoltam, azt mondta, hogy nem szereti a szőkéket. Utálja a sótlanságukat, ízetlenségüket, mondta a fülem hallatára, mert meg volt róla győződve, hogy úgysem értek egy szót sem abból, amit bizalmasan elmond Hincznek, akit ez érezhetően ugyancsak kínosan érintett. Hazafelé menet megnyugtattam. Kezdtem megérteni, hogy van ösztönös fajelmélet is. A felfedezés csak az volt, hogy létezik Magyarországon is, de ellenkező előjellel. Végeredményben ez természetes is volt. Annyi volt csak a különbség, hogy a magyar kislány mindezt kizárólag a külsőre vonatkoztatta, Északon viszont egy felsőbbrendűségi érzés is járult hozzá, melyet hajlamosak voltak többé-kevésbé tendenciózus érvekkel alá is támasztani. Ott minden gondolat és érzés teljesen tudatos volt.

Északi utamig csupán annyit tapasztaltam, hogy a különféle népek, többnyire történelmi okokból, kölcsönösen megvetik egymást. Ezúttal másról volt szó. A török lenézi a görögöt, az örményt, az arabot stb. És viszont. Nem volt ez újdonság. A zsidók megvetették és gyűlölték az idegeneket. A muszlimok legalább annyira megvetették a hitetlen gyaurokat, akik viszont őket vetették meg és gyűlölték ugyanúgy. Tengerjáró hajón hallottam, hogy a breton matrózok a „mocó"-kat, a földközi-tengerieket becsmérelték. De mindennek semmi köze sem volt a bőr, a haj, a szem színéhez. Lagercrantz kedvelte az ő lappjait, de alacsonyabb rendű fajnak tartotta őket, és majdhogynem ugyanígy gondolkodott szomszédunkról, Hamid Zübeirről, egy Törökországba emigrált kazáni törökről is, aki ösztöndíjas diákként turkológiát és finnugor nyelveket tanult a Budapesten tanító mesterektől. Hamar jó barátok lettünk. Hallotta, hogy Konstantinápolyban születtem, melyet most már Isztambulnak hívnak. Eléggé hasonló török nyelvjárást is beszéltünk. Mindig segített, ha valamiben nem voltam biztos, vagy ha nehézségbe botlottam a doktori értekezésem kidolgozásánál. Kapcsolatunk később sem szakadt meg. Egészen a második világháborúig leveleztünk egymással gondolatainkról. Ő bejutott a török egyetemre, és ragyogó pályát futott be. 1940-ben vesztettem szem elől.

Volt még egy másik külföldi is, aki nagyon felkeltette az érdeklődésemet, és akivel a kapcsolatom egészen néhány esztendővel ezelőtt bekövetkezett haláláig fennmaradt. Egy V. I. Litkin nevű zürjén fiú volt, aki azért jött, hogy magyarul tanuljon. Szovjet állampolgár volt, de ugyanúgy tanulhatott, mint a többiek. A Collegiumban lakott, minduntalan összeakadtunk. Sok mindent köszönhetek neki abból, amit a permi nyelvekről tudok.

Röviddel később, Lagercrantz távozása után, egy másik finn érkezett a Collegiumba. Ő turkológus volt, Martti Räsänennek hívták. A híre megelőzte, neves kutatónak mondták, ő is sokban volt a segítségemre. Még Lagercrantznál is hallgatagabb volt, de ha beszélt, finnül beszélt. Elsősorban a már említett Németh Gyula turkológus mellett dolgozott, és Gombocz mellett is. A disszertációm témáját illetően – melyet akkoriban dolgoztam ki – nem egyezett a véleményünk. Mint a finnországi nyelvészek többsége, ő sem hitt abban, hogy a finnugor és

szamojéd nyelvek rokonságban volnának a török, tunguz és mongol nyelvekkel. Más szóval, elvetette az „urál-altaji" rokonság hipotézisét. De vitáink nagyon baráti hangúak voltak. Cáfolataiban nem mutatkozott olyan nyersnek, mint amilyen Lagercrantz volt. A hipotézis, melyet igazolni szerettem volna, egyiküknek sem tetszett, és ennek elsősorban nem kellő megalapozottságú tudományos okai voltak, hanem egy másik, kevésbé bevallható oka, melyet valószínűleg ők sem láttak egész világosan. Egyébként ellentmondásba kerültek több nagy finn elődjükkel, például Matias Aleksanteri Castrénnel. A magyarok nem idegenkedtek annyira tőle, hogy ezt a rokonságot elfogadják. Németh Gyula és Gombocz Zoltán elfogadták a lehetőségét, és biztattak, hogy folytassam kutatásaimat ebben a birodalomban, mely még nincs kellőképpen feltárva, különösen a szókincs esetleges egybeeséseit illetően, melyek doktori értekezésem tárgyát képezték. Csak hosszú évek múltán csatlakozott Martti Räsänen ahhoz az irányvonalhoz, melyet én követtem. Elég sok kutatóval kerültünk ellentétbe, főleg északiakkal, akik egy másik feltevést, az uráli és indoeurópai nyelvek közti rokonság hipotézisét részesítették előnyben. Soha nem tudtam szabadulni a gondolattól, hogy titkon annak az elismerésétől borzadnak, hogy a finnek, a magyarok, az észtek és a többiek azoktól a szegény vadászoktól és halászoktól származnának, akik olyan keserves küzdelemmel tengették életüket a tundrákon meg a tajgán, s ezért utasítják el olyan makacsul az urál-altaji rokonság lehetőségét, és kínálják fel helyette az indoeurópait. Mennyivel hízelgőbb volt azt feltételezni, hogy azoknak az indoeurópai népeknek a családjába tartoznak, melyeknek csatái Nyugaton és Keleten mindenütt visszhangot vertek, és amelyek végül az új európai kultúra létrehozói lettek. Ez olyan rokonság volt, mellyel büszkélkedni lehetett.

Röviddel Räsänen távozása után megérkezett a tanszékre a harmadik finn tanár. Jó híre megelőzte. T. Lehtisalo volt az, a nyelvész és etnológus, aki elment a jurák-szamojédek közé (nyenyeceknek is mondják őket, mert ők így nevezik magukat, s ez annyit jelent: emberek), hogy nyelvüket és népszokásaikat tanulmányozza. Nem remélt alkalom volt ez nekem a szamojéd nyelv tanulmányozására. Abban az időben csak nagyon kevés ismeretünk volt erről a nyelvről. Amit tudtunk róla,

azt a legvilágosabban Lehtisalo nagy elődjének, Matias Aleksanteri Castrénnek a befejezetlen grammatikája foglalta össze, és ez bizony még 1854-ből származott. Lehtisalo előadássorozatot tartott, melyen, Gombocz mellett ülve, én is részt vettem. Nem volt nagy hallgatósága: csupán néhány nyelvész, aki érdeklődött a szamojéd nyelv iránt. Nagyon szűk körű, de válogatott társaság. Előadásait leszámítva, Lehtisalo zárkózott volt és hallgatag. Ritkán mutatkozott a városban, összejöveteleinken nem vett részt. Ennek nyilván az lehetett az oka, hogy csak finnül beszélt, finnül tudó pedig kevés volt, pontosabban három, köztük Gombocz és a turkológus Németh Gyula felesége, Sebestyén Irén, aki egy ragyogó kis kézikönyvet meg is jelentetett a finn nyelvről. Elég furcsa volt, hogy a finnugor unokatestvéreket csak ilyen kevés szál fűzi egymáshoz. Az egyetemen nem volt finn ösztöndíjas, és a Collegiumban sem volt egyetlen finn szakos tanár sem. Csak az összehasonlító finnugor nyelvtan hallgatói számára volt kötelező, hogy úgy-ahogy vizsgát tegyenek a finn nyelvből. Mesterük és vizsgáztatójuk a tiszteletre méltó Szinnyei József volt, aki már afféle pátriárkának számított.

Találkoztam egy fiatal német nyelvésszel is, aki Budapestre jött dolgozni. Wolfgang Steinitz volt a neve. Ebben az időszakban főleg a mordvin nyelv érdekelte, és csodálkoztam is, hogy nem Helsinkibe ment, hiszen a mordvin nyelvnek, mely elsősorban a finn nyelvészeket érdekelte, ott voltak a specialistái. Igaz ugyan, hogy a legnevesebb közülük, Heikki Paasonen már nem élt, de utódja, Paavo Ravila már Finnország egyik legragyogóbb összehasonlító nyelvészének számított, és méltó örököse volt Paasonennek, akinek posztumusz munkáit ő adta ki. Ráadásul Steinitz zsidó is volt, és mint nekem megvallotta, a német kommunista párt tagja. Két oka is volt hát rá, hogy ne érezze jól magát a budapesti környezetben. Nagydarab, nagyon rokonszenves fiú volt, tudományának megszállottja, hosszú beszélgetéseinkre csak nosztalgiával tudok visszaemlékezni. Mint megtudtam, ő is, mint én, azért jött Magyarországra, hogy megtanuljon magyarul. A különbség csak annyi volt, hogy őt kizárólag a nyelvészet és az ehhez kapcsolódó tudományok érdekelték, én viszont a magyarországi életet szerettem volna megismerni. A későbbiekben Steinitz osztják nyelvi kutatásaival

tűnt fel, és volt olyan szerencsés, hogy tanulmányait a helyszínen folytathatta. Most, mikor e sorokat írom, éppen készülőben van az általa lejegyzett osztják nyelvjárások etimológiai szótára.

Budapest tehát mintha csak a találkahelye lett volna nyelvészeknek és nyelvészpalántáknak. Többségük a Collegiumban lakott, ez megkönnyítette a tapasztalatcserét, gyakran kötődtek tartós barátságok is. Az egyik szomszédom, néhány ajtónyira tőlem, Carlo Tagliavini volt, fiatal olasz romanista, bolognai születésű, a román nyelvre specializálta magát. Első látásra rokonszenveztünk egymással. Az igaz, hogy a fasiszták jelvényét, a liktorok vesszőnyalábját viselte, de csak azért, hogy nyugta legyen az olasz hatóságoktól, mert azok, mint minden olaszt, figyeltették titkosrendőrségükkel, mely elég szép számmal képviseltette magát az olasz követségen. Majd mindennap összejöttünk ebéd után (mely tizennégy órakor volt), ilyenkor szobájába hívott bennünket, Carrère-t meg engem, hogy együtt igyuk meg a számára elengedhetetlen feketekávét. Néhanapján együtt mentünk egy kis olasz vendéglőbe, a tulajdonosa szintén bolognai volt, és kitűnő konyhát vezetett. Egy másik olasz is volt a Collegiumban, a már említett Italo Siciliano, de a két ember szinte mindenben különbözött egymástól. Siciliano irodalomtörténész volt, és majdhogynem megvetéssel viseltetett minden iránt, ami a nyelvészet körébe tartozott. Azonfelül ő nem volt fasiszta, még látszatra sem, mert nem tűzte ki a hírhedt jelvényt. Ennek ellenére folyton a követségre járt, és már-már úgy is viselkedett, akár egy diplomata, Tagliaviniről pedig mintha tudomást sem vettek volna az olasz hivatalos körök.

Aztán lakott a Collegiumban néhány olyan egyetemi tanár is, akiket nem érdekelt sem a magyar nyelv, sem a nyelvészet, egyszerűen csak arra szorítkoztak, hogy az anyanyelvüket oktassák. Megismerkedhettünk egy fiatal angollal, aki akkor került ki Cambridge-ből, nagyon jól ismerte a modern angol költészetet, rendkívül arisztokratikus jelenség volt, de jó fiú. Kollégája, egy másik fiatal tanár, amerikai volt, egy Amerikába vándorolt közép-európai családból származott. Ő már az Egyesült Államokban született, és teljesen elamerikaiasodott. Kiejtése is elütött a brit fiú „oxfordi" kiejtésétől. Nem jártak össze, legfeljebb az ebédlőben vagy az olvasóteremben lehetett őket együtt

látni. A német irodalom oktatásáról egy némettanár gondoskodott. Előbb egy magas, barna délnémet fiú, Göthling nevezetű, aki nagyon kellemes társ volt. Ő kezdett barátkozni velünk, a két franciával, Carrère-rel és velem. Azok közé a német értelmiségiek közé tartozott, akik rokonszenveztek Franciaországgal, és úgy vélték, itt az ideje véget vetni a két nép több mint ezeréves ellenségeskedésének. Úgy adódott, hogy Párizsban újra találkoztam vele, a Goethe-társaságot vezette, mely néhány francia germanistából és Párizsban tartózkodó, szintén germanisztikával foglalkozó németekből állt. Budapestre egy másik, hasonló szellemiségű német jött a helyére, dr. Karl Epting, előkelő ifjú tanár, egy lelkész fia, és szintén lelkes híve a francia–német közeledésnek. Őt, sajnos, egészen más körülmények között láttam viszont Párizsban, a megszállás idejére a lengyel követség épületébe beszállásolt Német Intézet igazgatója volt. De aztán kiderült, hogy ugyanaz a jó barát maradt, aki Budapesten volt, s nagy veszélyt vállalva nem is egy franciatanárt megmentett, amit a felszabadulás után a francia bíróság is elismert.

Mindez azt tanúsítja, hogy a vesztett háború okozta nyomorúság és a szinte feudális diktatúra elnyomása ellenére is a magyarországi École Normale Supérieure, a budapesti egyetem, és ugyanígy a többi vidéki egyetem is, olyan művelődési központ volt, ahol sok országból, gyakran igen messziről jött diákok, tudósok és értelmiségiek gyűltek össze. A magyar szellem ragyogása nem hunyt hát ki egészen, még a háború sorscsapásai után sem, és még ha sötét és maradi új kormánya szűklátókörűbb volt is, mint valaha.

Franciaország magyar szemmel

Ahogy ismeretségi köröm bővült, és egyre több magyar férfival és magyar nővel kerültem személyesebb kapcsolatba a legkülönbözőbb társadalmi osztályokból, lassanként észrevettem, hogy egészen más képet alkottak maguknak hazámról, mint vártam volna. Arra természetesen felkészültem, hogy egészen másfélét, mint én. Amivel nem azt akarom mondani, hogy hamisat, hisz az is lehet, hogy nekem van saját hazámról téves elképzelésem. De az, hogy nem vagyok tévedhetetlen,

még nem jelenti azért, hogy magyar barátaimnak vagy ismerőseimnek mindenben igazuk volna. Lehet ferde képük nekik is, nekem is.

Vendéglátóim között kétféle álláspont volt a leggyakoribb. Némelyek egyszerűen csak gyűlölték Franciaországot, mások több-kevesebb rokonszenvvel viseltettek iránta. De olyan, aki hazámat valóban „szerette" volna, tudomásom szerint nem akadt. Legfeljebb becsülte, tisztelte vagy elismerte. Némelyek addig is elmentek, hogy csodálják, de ez még a franciabarátoknál is ritkán történt meg fenntartás nélkül. Nem volt ebben semmi megbotránkoztató, még csak meglepő sem. Nem voltam-e feltétel nélküli hazafi magam is? Nem játszottak-e közre az én érzelmeimben is keserű tapasztalatok?

Mikor a kérdést tüzetesebben is megvizsgáltam, a következőkre jutottam:

A Franciaországgal való kapcsolatok Magyarországon valójában csak nagyon kevés embert érdekeltek. Ezek többnyire a vagyon vagy a szellem kiváltságosai közé tartoztak.

Voltak az előkelőek: arisztokraták, főnemesek, a dzsentrivilág egy része. Megtanultak franciául, jól vagy kevésbé jól, de többségükben inkább jól. Figyelték a franciaországi, pontosabban a párizsi női divatot (a férfiak nem követték Párizs férfidivatját), tudomást szereztek mindenről, amit kiadtak, megfestettek, szoborba mintáztak, amit előadtak a Boulevard színpadain, arról viszont már kevesebbet tudtak, amit a Comédie Française-ben mutattak be, mert annak a műsora nem sok embert érdekelt. De a nők többségének Franciaországra vonatkozó érdeklődése ezzel ki is merült, és kisebb mértékben a férfiaké is. Olvastak irodalmat és divatos folyóiratokat, de a politikai vagy világnézeti sajtót nem. Senki még csak célzást sem tett a franciaországi életre, legalábbis az én jelenlétemben nem. Franciaországot mint politikai hatalmat Magyarország ellenségeinek a táborába sorolták. A tisztán csak szellemi kapcsolatokon kívül minden egyéb a diplomatákra tartozott, és valósággal szánták őket, amiért kénytelenek érintkezni ezekkel a gyalázatos istentagadó republikánusokkal, akiknek a közönségessége egyszerűen felkavarja az ember gyomrát. Akármilyen kedvesek voltak is hozzám, azért csak megéreztem, hogyan gondolkodnak. Megfogott megtisztelő kedvességük, még ma is hálás vagyok érte minden egyes

vendéglátómnak, de soha nem tudott megtéveszteni ez a sokszor nagyon is finom viselkedés. Ez csupán személyhez szóló volt, és nem tükrözte annak a társadalmi osztálynak az álláspontját, melyhez vendéglátóm vagy gyakrabban az engem vendégül látó hölgy tartozott.

Nyilvánvaló, hogy egészen más volt a légkör azok közt az irodalmárok, művészek, értelmiségiek között, akik befogadtak a társaságukba. Ők arra törekedtek, hogy szemmel tarthassák azokat a legújabb párizsi eseményeket, melyek az irodalommal és mindenfajta művészettel voltak kapcsolatosak. Sokukat nagyon érdekelte, amit François Gachot hozott azon frissiben abból a művészkörből, melybe sikerült bejutnia, és ahonnan a legmerészebben modern művészet sarjadt. Nagyon megörültek ezeknek az információknak, mert a segítségükkel ők is megpróbálhattak valami hasonló értékűt, sőt ha lehet, még merészebben újat is létrehozni. Ám többnyire csak a szakmáról beszéltek a jelenlétemben, még csak célzást sem tettek olyasmire, ami Franciaországban más területeken történhet. Lehet, hogy csak látszólagos volt ez a közöny a „franciaországi változások" iránt, hogy Batsányi János híres mondásával éljek, hiszen nem szült jó vért, ha az ember nyíltan véleményt mondott egy olyan országban, ahol a francia újságok nagy része be volt tiltva. De azoknál, akik nem féltek tőle, hogy hangot adjanak többé-kevésbé „destruktív" nézeteiknek, más rejlett a tartózkodás mögött. Ők azt nem bocsátották meg Franciaországnak, hogy segített révbe juttatni azt a feudális rendszert, melynek igája alatt nyögtek. Szentül meg voltak róla győződve, hogy katonáink a harctéren és államférfiaink Trianonban mindent elkövettek, hogy a magyar főurak a kezükbe kaparinthassák a hatalmat, és mindezt azért, mert gyűlölték a kommunizmust. Meséltem már, hányszor próbáltam ezt a nézetet megdönteni azokban, akik megnyíltak előttem, de hiába. Félbeszakították a beszélgetést, hogy meg ne bántsanak. Még az olyan őszinte jó barát is, mint Benedek Marcell, inkább kurtán lezárta a témát, de soha nem hagyta volna magát megingatni lelke legmélyén gyökerező meggyőződésében. Elsősorban a francia katonákat és a francia politikusokat tették felelőssé a legyőzött Magyarország nyomorúságáért. Ezek a haladó szellemek nem üvöltöttek együtt a rendszer bajnokaival, akik fennen hirdették mindenütt, villamosokban,

autóbuszokban, közintézmények falain, hogy soha meg nem alkusznak: „Nem, nem, soha!" Nem csatlakoztak azokhoz, akik lépten-nyomon a „magyar hiszekegy"-et szavalták: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában." De szívükben gyászt viseltek magyar hazájukért, azért a hazáért, melyet eszméik szerint szerettek volna felépíteni. Kis idő múltán mégis megérezte az ember, hogy titkon örökkön vérző sebet viselnek magukban. A léleknek ez a méltósága egyébként sok magyart jellemzett. Szemérmesek voltak érzelmeikben, még a legnemesebbekben is. Benedek Marcell az ő Erdélyországáért gyászolt, a Székelyföldért, és hallgatva szenvedett ő is, akárcsak azok az elzásziak és lotaringiaiak, akikkel a háború előtt találkoztam.

Akárhogyan is, az irodalomnak és a művészetnek e kimagasló személyiségei, akiket többségükben haladó gondolatok, érzelmek lelkesítettek, nem figyeltek arra, hogy mi történik a francia társadalomban, melyet én szemmel kísértem, hiszen minden szünidőmet Franciaországban töltöttem, és ilyenkor mindig felkerestem SFIO-beli elvbarátaimat, és segítettem nekik, valahányszor alkalmam nyílt rá.

Mivel a francia sajtó úgyszólván nem is került a magyar elit kezébe – akár a haladó, akár a kormánypárti elitről volt szó –, a magyar közönséget a franciaországi eseményekről csak a saját sajtója, lényegében a napilapok tájékoztathatták. Természetesen csak engedélyezett sajtó jelenhetett meg. A szociáldemokraták lapja a *Népszava* volt, a liberális polgárságé *Az Újság,* a középosztály főleg a *Pesti Napló*-t olvasta, a „hazafiak" pedig leginkább a *Pesti Hírlap*-ot kedvelték, mely állítólag a nagy Kossuth Lajosnak, az 1848-as forradalom vezéregyéniségének az örökét őrizte. A mindenki délutáni újságja *Az Est* volt, a szélsőjobboldaliak pedig a kisebb példányszámú és a technikailag meglehetősen gyenge kivitelű lapokat olvasták. Volt ezek közt egy, mely kifejezetten az „ébredő" magyarokhoz szólt.

A legolvasottabb és legtehetősebb újságoknak volt állandó párizsi tudósítójuk is, akihez szükség esetén még egy-egy alkalmi tudósító, többnyire egy-egy író is csatlakozott. Írásaikat olvasva, óhatatlanul felmerül a kérdés az emberben: nem azt a feladatot kapták-e, hogy Franciaországból, vagy inkább Párizsból, csakis azt lássák meg, amit

ócsárolni vagy gúnyolni lehet. Gyakran jut eszembe egy cikksorozat a prostitúcióról, melynek szerzője, úgy látszik, megfeledkezett róla, hogy ugyanilyen látványosan jelen van ez Pest bizonyos utcáin is, ahol az utcanők azon a néhány száz méternyi járdarészen ácsorognak, melyet cifra sétára engedélyeztek nekik, a rend őreinek fásult tekintete előtt, akik hűségesen felügyelnek rá, hogy valahogy el ne találjanak kalandozni arról a területről, mely kijelöltetett számukra, és mely valami állatkert elkerített parkját juttatja az ember eszébe. Persze voltak nagy kicsapongások a boulogne-i erdőben, és ott volt a sok éjszakai mulató a Montmartre-on. Ezek az újságírók utálkozva emlegették a Moulin Rouge meg a Folies Bergères látványosságait, mi pedig, Carrère meg én, azon mulattunk, hogy Pest erényes városa is megnyitotta a maga Moulin Rouge-át, pontosan ugyanúgy, mint Közép-Európa többi nagyvárosa. No de hát a pesti Moulin Rouge bizonyára sokkalta erkölcsösebb volt. Habár puszta szemmel olyan nagy különbséget én azért nem vettem észre, amikor egyetlenegyszer betettem ide a lábamat Fortunát Strowski társaságában, aki ekkor a Sorbonne professzora volt, s annak a Heltai Jenőnek a meghívására jött Budapestre, hogy a francia színjátszásról tartson néhány előadást, akinek a darabjait akkoriban nagy sikerrel játszották a Vígszínházban, mely egy kicsit a mi Boulevard-színházainkra emlékeztetett. Semmi sem talált kegyelemre ezek előtt a rosszindulatú riporterek előtt. Megírták, hogy Párizs piszkos, piszkosak a kórházai és a szállodái, sőt még a lakóházai is. Kávéházakban, éttermekben botrányos a kiszolgálás. Ehetetlen még a kenyér is, alig várja az ember, hogy újra a jó magyar kenyérbe haraphasson (melyet viszont a Magyarországon tartózkodó franciák éppolyan ehetetlennek találtak). S, természetesen, a párizsi nők és általában a francia nők mind erkölcstelenek. Festik és szemérmetlen ruhákban mutogatják magukat. Nyoma sincs bennük annak a szűzies és alázatos nőiségnek, melyet magyar nővéreikben olyan sokra becsültek. Nem akarnak gyereket, és megcsalják a férjüket, sőt néha még a szeretőjüket is. Ami pedig a férfiakat illeti, azok közönségesek, otromba ruhát és még annál is otrombább cipőt viselnek. Ha elegáns férfiba botlik az ember, az külföldi.

És sajnos nemcsak újságírók adtak hangot ilyen véleménynek, szívesen megtette ezt egynémely író is. Hogy csak egyet említsek, Márai Sándor az *Egy polgár vallomásai*-ban, mely csak később, 1934-ben jelent meg, kiapadhatatlan az efféle megjegyzésekben. Olyan mélységesen meg volt róla győződve, hogy véleménye megalapozott, hogy még jóval később is, 1947-ben, mikor megérkezett Párizsba, első cikkéből azt tudhatta meg az olvasó, hogy azon töpreng: ugyan miért is cserélte fel Pestet Párizzsal, mikor Franciaország fővárosa ma már olyan város, ahol semmi sem történik, Pesten pedig épül az új világ. Pedig ezúttal még csak arra sem hivatkozhatott, hogy okkal gyűlöli Franciaországot, mert most nem Franciaország volt az, aki hazája sorsát megpecsételte. Mivel akkoriban volt egy szószékem, a francia rádió magyar nyelvű adása, melyet én vezettem, nem tudtam megállni, hogy oda ne vágjam neki: mi sem egyszerűbb, üljön fel a vonatra íziben, és siessen vissza a Duna mellé, ahol most világméretű események történnek. S arra sem restelltem emlékeztetni, hogy a nagy Ady Endre fájdalommal vált meg a Szajna-parttól, melyet annyira szeretett.

Olvastam én ilyen bántó hangú írásokat Franciaországról és a franciákról, szinte szóról szóra ugyanezeket, a háború előtti német sajtó bizonyos lapjaiban is, és akkor azzal a gondolattal vigasztaltam magamat, hogy ezek az emberek valójában a Franciaországból elinduló eszméktől félnek, melyek előbb vagy utóbb „destruktív" gondolatokat szülnek. Volt erre már példa 1848-ban.

Szerencsére volt egy másféle magyar sajtó is, valamivel tárgyilagosabb, ide tartozott *Az Újság* és a *Pesti Napló*. Ezeket magyar kapitalisták és a zsidó elit tartották fenn. Párizsról szóló riportjaik nem voltak ugyan mindig valami hízelgőek, de legalább úgy tettek, mintha más megvilágításban is meg akarnák mutatni Franciaországot, anélkül hogy bármin is különösebben fennakadnának. De ezeket a riportokat – még ha szerzőik őszintén arra törekedtek is, hogy megértsék, amit láttak és hallottak – egytől egyig a francia valóság teljes meg nem értése jellemezte. Különösen a politikai életünkből nem tudtak felfogni szinte semmit. Ezért aztán az egymást követő francia kormányok viselkedése állandó meglepetések forrása volt számukra, zavarba hozta őket, ezért egyszerűen a hírhedt francia állhatatlanság számlájára

írták. E tekintetben komoly tekintélyekre hivatkozhattak, és nem is tagadták meg maguktól az örömet, hogy ezt ki ne használják. Mintha csak Goethe és néhány más neves ítész megállapítása óta a franciák lelki alkata nem változhatott volna! Ami ellenben egészen elbűvölte egyik-másikát ezeknek az újságíró uraknak (hölgyek, legjobb tudomásom szerint, nem voltak a magyar újságok párizsi tudósítói között), az az volt, amit mi zűrzavarnak nevezünk. Rendetlenségünk, fegyelmezetlenségünk, mely már-már tagadása minden polgári erénynek, és makacs szembeszegülésünk minden szabályzattal, akár a legésszerűbbel is, olyan légkört teremtett, melyben az ember különösebb szorongás és, valljuk be, különösebb kockázat nélkül, ma divatos kifejezéssel élve, „kiengedhette a gőzt".

Azoknak, akik itt Magyarországon akartak tájékozódni Franciaországról, két csatorna állt rendelkezésre: 1. a francia kiadványok, 2. a fordítások. Ezek magyar és német fordítások voltak. Tény, hogy akik franciául tanultak, többé-kevésbé tudtak már németül. Magam is tapasztalhattam, hogy Zsó tanítványai és barátai meg barátnői közül sokan német fordításokból ismertek meg francia írókat, ha még nem volt a műnek magyar fordítása. Ez is egy ok volt arra, hogy a Dante Könyvkiadó vállalkozott annak a bizonyos nagyszótárnak a közzétételére. Azok, akik olvastak franciául, elsősorban az irodalmárok, általában a művelt emberek közül kerültek ki. A tudomány és technika világában viszont a német nyelv volt az uralkodó. Nem voltam-e magam is kénytelen németül beszélni a nyelvészek összejövetelein? Egyébként, főleg a középpolgári rétegben, a nők közül többen olvastak franciául, mint a férfiak közül.

De a könyvek, csakúgy mint a folyóiratok, csak papírízű információkat nyújthattak azoknak, akik, ha fogalmat nem is, legalább valami képet szerettek volna alkotni maguknak Franciaországról. A francia filmek nehezen jutottak el a magyar közönséghez, és ha kivételesen mégis levetítették valamelyiket a pesti mozikban, az csak rövid ideig és csak két-három előkelő filmszínházban volt műsoron. Ilyenkor összegyűlt Budapest úri társasága, és a bemutató sokáig beszédtéma maradt a szalonokban, a látogatottabb kávéházakban, de még inkább a cukrászdákban, ezek közt is elsősorban a hírneves Gerbeaud-ban, melynek

névadója az a francia-svájci cukrász volt, aki itt csinálta meg a szerencséjét. De miféle beszélgetések voltak ezek? Emlékszem még a *Sous les toits de Paris* (Párizs tetői alatt) című film előadására. Nagy sikere volt, és jócskán hozzájárult, hogy megerősítse a közönség hagyományos elképzeléseit a franciákról. Szánalmas egy alkotás volt, a gicscsek giccse. Azoknak, akik Pesten a Pigalle-ról meg a Montmartre-ról álmodoztak, most alkalmuk nyílt rá, hogy benépesítsék képzeletüket hamisnál hamisabb képekkel egy olyan élet kulisszatitkairól, melyben a legmesterségesebb montmartre-i erotika a legolcsóbb melodrámával vetekedett. Rossz utánzat volt ez, melyet a Fórum meg a többi elegáns mozi közönsége hitelesnek vélt, és ennek a hamis képnek az alapján ítélte meg a francia életet. Rögtön felmérhettem, mekkora kárt okozott ez a film, mely az ellenpropaganda legfényesebb sikerének bizonyult. Ezt még diplomáciai képviselőink is észrevették, mikor egy-egy hivatalos fogadáson hallották, milyen visszhangja van magyar vendégeik között. Hogyan is alkothatott volna magának a külföldi néző csak valamelyest is helyes fogalmat a francia életről, ha látta ezt a filmet, melyet az alvilág eszményített erkölcse ihletett? Igaz, hogy a vagányok, a kerítőnők divatos témát jelentettek. Újra műsorra tűzték Molnár Ferenc *Liliom*-át, melyet nagyra értékeltek, mert az Egyesült Államokban sikert aratott. A magyarok is, mint annyian mások, csak akkor lelkesedtek igazán egy íróért, művészért vagy tudósért, ha külföldön méltányolták. Attól a pillanattól fogva bálvány lett belőle, akit hála illetett, amiért megismertette és főleg elismertette a magyar kultúra érdemeit. A dolog pikantériája az volt, hogy sokszor éppen azok hangsúlyozták a legjobban országuk sikereit, akik közben mélységesen elítélték a mi sovinizmusunkat és *gloire*-szomjunkat (így, franciául mondogatták ezt a szót). Csak hát nem vették észre magukat. Egyszerűen nem tudatosult bennük a dolog, ellentétben például a svédekkel, akik nyíltan és fennen hirdették, hogy mennyire kötődnek dicső múltjukhoz és büszkék rá. Az én barátaim és ismerőseim nem merengtek állandóan hazájuk múltján, mely pedig dicsőséges volt. A jelentől szenvedtek, és fájdalmukra attól reméltek gyógyírt, ha a jelenben a lehető legtöbb sikert aratják. Ezt különösen az irodalmárokról lehetett elmondani és mindenfajta művészről, a tudomány embereiről és még inkább

a műszakiakról. Nem azzal kezdte-e a beszélgetést a Hornyánszky-nyomda igazgatója is, hogy az ő cége technikai szempontból az elsők közé tartozik a világon, és hogy, ezzel szemben a francia vetélytársak egészen elmaradottak? A Kruzsokban Melich János gyermekded vizsgának vetett alá: írjam le fonetikusan azt a két felszólító módú alakot, hogy „kapj" és „rakj". Kelepcébe akart csalni. Azt kellett ugyanis jelölni, hogy a *-j* írásjegy kiejtése olyan, mint a lágy *-y*-é. Nevetni lett volna kedvem ezen az átlátszó csalafintaságon, de azért a lehető legnagyobb komolysággal hajtottam végre a feladatot. Nem nagyon bízott meg abban az oktatásban, melyet Párizsban kaphattam, csakhogy arról elfeledkezett, hogy mit köszönhet a fonetika Rousselot abbénak, Hubert Pernot-nak és Poirot-nak, akit újra viszontláttam Helsinkiben: az egyetem hívta meg, hogy a kísérleti fonetikai laboratóriumot vezesse. És azért gondolhatta volna, hogy feltehetőleg mégiscsak olvastam Ottó Jespersent és Eduard Sieverse-t, hogy a nagy finn nyelvészről, E. N. Setäläről ne is beszéljek, akinek a finnugor hangzókra vonatkozó átírásait én magam is alkalmaztam. Az orvos, akihez Hincz elvitt, amikor fájt a torkom, szánakozva hallgatta, mikor elmondtam, hogyan kezeltek hasonló panasz miatt Párizsban. De azért mégsem tudott sem ugyanolyan gyorsan, sem ugyanolyan alaposan kigyógyítani a bajból. A tanult embereknek ez a magatartása nemcsak némi tudatlanságot árult el, hanem valami rejtett sovinizmust is, mely a vesztett háború és a vele járó nyomorúságok miatt végképp megkeseredett hazafias érzelemből fakadt. Az egész ország betege volt a trianoni szerződésnek. Ezt mondtam és mondogattam újra és újra egész pályám során, és nem győztem ismételni, hiszen nem tehettem egyetlen lépést sem úgy, se falun, se városon, hogy ne ezt lássam. Az ember belélegezte a levegővel, bármerre járt is.

Ez a közhangulat nemigen járult hozzá, hogy megértsék, mi történik Franciaországban. Némelyeknél a gyűlölet, másoknál a kiábrándulás útját állta ennek. Sokszor az volt az érzésem, hogy azok, akik valaha őszintén szerették Franciaországot, erővel kényszerítették magukat, hogy elforduljanak tőle, akár a szerelmes férfi, akit szeretője megcsalt vagy egyszerűen csak elhagyott, és éppen a legnagyobb szorongatottság órájában. Nehéz volt ebbe beletörődni.

És mégis, az irodalom és a művészet legfiatalabbjai másként reagáltak. Megkapott többek között Illyés Gyula esete. Menekülnie kellett egy szigorú rendszer elől, mely gyűlöletes volt neki, és mellyel harcba szállt. Aztán menedéket talált Franciaországban, abban a Párizsban, melyről Eckhardt Sándor azt írta, hogy a szellem Mekkája, ahová minden magyar szeretne elzarándokolni. Úgy fogadták, mint minden emigránst: védelmet kapott a politikai üldöztetések ellen, de semmi egyebet. Szerencsére abban az időben lehetett munkát találni. A Bercy rakparton rakodómunkásokat fogadtak fel napibérre, hogy berakják vagy kirakják a szajnai uszályokat. Illyés, jó kötésű dunántúli parasztok ivadéka, nemcsak tettre kész volt, hanem erős is, és nem ijedt meg a munkától. Ahogy párizsi éveiről szóló emlékezéseiben is megírta *(Hunok Párisban),* minden erejével nekifeküdt a munkának. És még arra is módot talált, hogy jobban behatoljon a francia társadalomba. Ez pedig nehéz vállalkozás, mert a párizsi franciák féltékenyen őrzik világukat. Idegeneket nem fogadnak be. Emigránsokat vagy ismeretlen országok menekültjeit pedig még úgy sem. Márpedig a magyarok, akik ebben a városban kötöttek ki – nekik a Fények Városa volt –, mégiscsak olyan nép fiai voltak, mely a háborúban az ellenség oldalán harcolt. Annak a „barbár" Magyarországnak a fiai, melyről a párizsiak annyi rosszat hallottak cseh barátaiktól, és román barátaiktól még annál is többet. Komoly tett volt hát Illyéstől, hogy sikerült elfogadtatnia magát a különböző francia körökben. Fiatal írókkal ismerkedett meg, akik az irodalom forradalmasítására törekedtek, és rögvest csatlakozott is hozzájuk. Mint ezeknek a fiataloknak egy része, ő is szürrealista lett.

Felkereste a politikai menekültek kommunista csoportját is, de ott bizalmatlanul fogadták. A magyarázat, amit ehhez fűzött, azt mutatja: nagyon érzékenyen érintette, hogy kiközösítették maguk közül. Ennek valójában az volt az oka, hogy Illyés soha nem volt olyan ember, akit politikus alkatnak neveznek, és soha nem is tudott azzá válni. Sokkal inkább költő volt ő annál. Nehéz családi körülményei ellenére is kiváló ismereteket tudott szerezni egy budapesti gimnáziumban, bátran összemérhette erejét bármelyik francia vetélytársával.

Egyike volt azoknak a magyar értelmiségieknek, akik a leginkább közel tudtak kerülni a franciaországi franciákhoz, ha nem is mindig

értette őket. Nem üldögélt a híres kávéházak teraszain, nem sétálgatott tárlatról tárlatra, hanem együtt verejtékezett a francia proletárral. Arról nála szó sem lehetett, hogy éjszakai mulatókba járjon, de még csak színházba sem mehetett gyakran. Viszont gyönyörrel lélegezte be a szabadság levegőjét, még akkor is egészen mámoros volt tőle, mikor megismerkedtünk. De hogy mi történt Franciaországban az irodalmi és a művészi berkeken kívül? Ezt hiába is kérdezték volna tőle. Politikai menekültek, akikre rálelt, hazájukból száműzöttek, sokan éltek akkoriban Párizsban. Volt köztük néhány, akinek sikerült bejutnia a két baloldali vagy inkább szélsőbaloldali pártba, mert a franciák abban az időben a szocialistákat és a kommunistákat egy kalap alá vették. Többen felvétették magukat a mi SFIO-szekcióinkba, egyikmásikkal én is találkoztam, mikor a szünidőre Párizsba jöttem. Mindig udvariasan meghallgatták őket. Velük együtt felháborodtak, de soha senki semmit meg nem jegyzett abból, amit mondtak. A mi szekcióink csak társadalmi problémákkal törődtek. A pártnak valójában semmiféle külpolitikája nem volt. Egyfajta homályos pacifizmushoz tartották magukat: békesség a földön a jóakaratú embereknek. Követelték a leszerelést, és a tökéletes internacionalizmust hirdették. A párt hívei mintha csak behunyták volna a szemüket, és befogták volna a fülüket, hogy semmi meg ne zavarhassa azt a szép álmukat, hogy ez volt a világon a legeslegutolsó háború.

Pusztába kiáltott szó volt a menekültek szava és nemcsak a magyaroké. A fasizmus elől szökött olaszok minden más hangot túlharsogtak. Sokan voltak, s jól tudtak beszélni és kiabálni. Csak rájuk figyeltek.

Az, hogy Párizsban magyar menekültek voltak, nemigen változtatta meg az otthon maradott magyarok véleményét Franciaországról. Már csak azért sem, mert a párizsi és Párizs környéki magyarok többségükben munkások voltak, „gürcöltek" a Renault vagy a Citroën cégnél, általában gyárakban. Aztán voltak kézművesek is, bár kevesebben, és itt-ott akadtak olyanok is, akik üzletet nyitottak. Ezek gyakran a Szent Pál-negyedbe költöztek, mely afféle kis gettó volt, zsidó emigránsok gyűltek ide a világ minden tájáról. A magyar közvélemény tőlük se tudhatott meg semmit arról, hogy mi történik Franciaországban.

A legjobban azonban a hatalom birtokosai fogtak mellé Franciaországgal kapcsolatban. Még olyan kiváló ember is, mint Károlyi Mihály, aki az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után kapcsolatba próbált lépni a francia kormánnyal. Ehhez pedig jobbat ki sem tudott találni, mint hogy a francia arisztokratákhoz forduljon, és őket kérje meg, legyenek szószólói. Aki tudja, hogyan gondolkoztak abban az időben a radikálisok és a radikálszocialisták, akiknek a kezében Párizsban a kormányrúd volt, elképzelheti, hogy ez az út csak járhatatlan lehetett. Hihetetlen naivság kellett hozzá és tökéletes tájékozatlanság Franciaország dolgaiban, hogy valaki ettől bármit is remélhessen. A republikánus polgárságnak nem is lehetett más válasza, mint az elutasítás. Ők bizony meglehetősen különös eljárásnak találták, hogy valaki rábízza magát a *ci-devant*-okra,[23] és rájuk hivatkozva kezdjen tárgyalni. Évekkel később, 1948-ban, alkalmam adódott, hogy elbeszélgessek erről Károlyi Mihály gróffal, aki Magyarország párizsi követe lett. Ő maga elevenítette fel nekem, nem minden keserűség nélkül, akkori kudarcát. Tisztelettudóan rámutattam, hogy hiba volt ezen a csatornán át kísérelni meg a kapcsolatot a francia kormánnyal, mely ezt semmiképpen sem fogadhatta volna el, már csak azért sem, mert szövetségesei előtt úgy tűnhetett volna fel, mint aki a hátuk mögött különtárgyalásokba bocsátkozik, és félő volt, hogy ezzel magára haragítja őket. Ez nem lett volna sem lehetséges, sem illendő, és a Quai d'Orsay soha nem egyezett volna bele. És ha igen, akkor a heves vérű Lloyd George háborodik fel. És igaza lett volna. Meg aztán: el lehet-e képzelni, hogy a franciák különtárgyalásba bocsátkozzanak egy olyan magyar hatalommal, melynek az ő szemükben semmiféle képviseleti joga nem volt, és törvényessége még úgy sem?

Károlyi Mihály ballépése nagyon tanulságos. Naivul azt képzelte, hogy illusztris címe, tagadhatatlanul őszinte liberális érzelmei, elismert nagylelkűsége nemcsak a legelőkelőbb szalonokat nyitják majd meg előtte, hanem a nyugati demokratikus országok miniszteri szobáit is. Ha ismeri ezeknek az országoknak a valóságos politikai állapotát, soha ilyesmivel meg sem próbálkozik.

---

[23] A francia arisztokrácia megnevezése az 1789-es forradalom alatt.

Nem járt el bölcsebben a többi arisztokrata sem, mikor az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követő események sodrába beavatkozott. Nem voltak ennyire nagylelkűek, jobban átitatta őket osztályuk felsőbbségének tudata, és céljuk érdekében gondolkodás nélkül bármilyen, akár erkölcstelen eszközhöz is nyúltak, de Franciaország dolgairól ugyanúgy ők sem tudtak semmit. Csak annyiban különböztek Károlyi Mihály gróftól, hogy a nyugati demokráciáktól semmi jót nem vártak. Minden reményük azokban volt, akik esküdt ellenségei voltak minden demokráciának. Ők is hibát követtek el, legalábbis Franciaországot illetően. Itt ugyanolyan vérszomjasan acsarkodtak a jobboldal, sőt még a szélsőjobboldal hívei is, hogy elbánjanak ezzel a magyar állammal, mely meg akart maradni királyságnak, és melynek feje valami régensféle volt, egy flotta nélküli tengernagy személyében. Nekik más indítóokuk volt. Ők nem ítélték el az új magyarországi rendszert. Egy feudális és antiszemita reakciót ők csak helyeselhettek. Csak azt nem tudták megbocsátani sem a magyaroknak, sem az osztrákoknak, hogy a háborúban a németek oldalán álltak. És aztán annyira lelkesedtek a románokért és a hős szerbekért, hogy még ellenséges indulataikat is osztották azokkal a „barbárokkal" szemben, akik üldözték Erdély, a Bánság és más jogtalanul bitorolt területek derék népeit. Ma már szinte úgy tűnik, hogy a mi jobboldalunk és főleg a szélsőjobboldalunk a román és szerb *lobby*-kkal cimborált. A románok előkelő helyet vívtak ki maguknak a közvéleményben és a francia társadalom egy bizonyos rétegében. A szalonokban, a színpadainkon, az egyetemeinken csak őket lehetett látni. Franciaország leghívebb barátainak tartották őket, és jó néhány franciával még azt is el tudták hitetni, hogy középeurópai politikánk bizton számíthat rájuk. Diplomatáink egy része volt olyan süket és olyan vak, hogy elhitte ezt. Láttam ezeket a tényeket, és a fülemben még ott csengett annak a román embernek a sértő szitkozódása, akivel együtt utaztam az Orient expresszen, mikor legelőször Magyarországra mentem. Az volt a szomorú, hogy a franciák teljes tudatlanságára a magyarok hamis információkkal feleltek.

Elég sok gondot okozott nekem, hogy kibogozzam, ki milyen képet alkothat magának a hazámról. Nyilvánvaló volt, hogy kíméletből óvakodtak tőle, hogy nyíltan megmondják nekem, mit gondolnak.

Egyik sem akart az elmarasztalásban túl messzire menni. Nem volt mit tenni, az újságokat böngésztem végig, meg mindenféle más kiadványt, hogy megtudjam, hogyan írnak rólunk. Zsó, akinek elmondtam ezt a tapasztalatomat, megerősített benne, hogy senki sem fogja az igazi gondolatait elárulni. De azért, mondta, azt hiszi, hogy azok, akikkel ő összejár, vele őszintébbek, ha minden gondolatukat nem is mondják el neki. Zsó is elolvasott Franciaországról mindent, ami csak a kezébe került, de mivel a politika egyáltalán nem érdekelte, nemigen mondhatott nekem semmit arról, hogyan ítélik meg ismerősei Franciaország külpolitikáját, a belpolitikát illetően pedig még annyit sem. Csak annyi bizonyos, hogy a Franciaországról alkotott kép nagyon is sokféle volt, nemcsak egyénenként, hanem társadalmi osztályonként is. Ahogy apránként inkább megsejtettem, mint megállapítottam, hogy miben különböznek ezek a képek egymástól, csak annyi maradt bennem, hogy a francia társadalmi helyzettel kapcsolatban többnyire teljes értetlenségről árulkodnak. De magamba néztem, és kérdőre vontam saját magamat is. Nem ugyanilyen tökéletlen és torz-e vajon az a kép is, mely énbennem alakult ki Magyarországról? Eltöprengtem ezen.

Eklekticizmus

Az eklektikus bölcsészeti irány problémája akkor vetődött fel bennem, mikor Nietzschét kezdtem olvasni. Nietzsche elítélte ezt az irányt, és honfitársainak azt vetette a szemére, hogy „többlelkűek", és ezért nincs is egységes, határozott és szilárd személyiségük. Sokkal különbnek tartotta a franciákat, akiknek, szerinte, határozottabban körvonalazott a személyiségük, nem olyan elúszó, nem olyan alaktalan, mint a németeké. Persze az érem másik oldala az, hogy a franciák zárkózottabbak, többé-kevésbé érzéketlenek a külvilág iránt, és ezért tudják érintetlenül megőrizni identitásukat. Következésképpen a franciák valamiféle gőgös magányban élnek, és ebből nem hajlandóak kilépni.

Figyelmesen szemügyre vettem önmagamat, és úgy láttam, hogy az én személyiségemre nem illik rá Nietzsche megállapítása. Vizsgálgathattam magamat erről is, arról is, semmi sem mutatott arra, hogy egységes, szilárd és határozott volnék. Úgy tűnt,

ha a személyiségem nem is, de gondolkodásom sok forrásból táplálkozik, és úgy éreztem, éppen ezek az átvett és hitem szerint kellőképpen meg is emésztett gondolatok gazdagították szellememet. Ugyanígy volt ez az ízlésemmel is; gyakran előfordult, hogy nem tudtam az egyik dolgot a másik elé helyezni.

Ha művelt magyarok között voltam, bármelyik társadalmi osztályhoz tartoztak is, minden alkalommal megállapítottam, hogy érezhetően különböznek azoktól, akikkel a művelt francia körökben találkozhattam. Itt, úgy tűnt, arra helyeztek súlyt, hogy ismereteik sokoldalúak legyenek. Még az is ritkaság volt, hogy valaki kizárólag a magyar kultúrában mélyült volna el. Minden művelt ember olvasott franciául, németül, sőt néha még angolul vagy olaszul is. Nem sajnálták a fáradságot, hogy minél több nagy nép irodalmát megismerjék valamelyest. Sokan komolyan tanultak latint, egyik-másik értelmiségi még ógörögöt is. Ha az ember megemlített valakit a francia, orosz, spanyol vagy bármely más irodalom nagyjai közül, ritkán találkozott olyan emberrel, aki előtt e nevek teljesen ismeretlenek lettek volna. Általában persze a német nyelvű irodalmat ismerték a legjobban. A gondolkodási jelrendszer nagy részét a német nyelv adta, és ez, mint már említettem, nekem nagy segítség volt, hiszen ezen keresztül közelebb tudtam kerülni az emberekhez. Kétségkívül sokan voltak, akiknél az ismeretek széleskörűsége a mélység rovására ment. A legújabb Goncourt-díjast olvasták ugyan, de nem ismerték ezt vagy azt a sokszor sokkal fontosabb művet. Így volt minden területen. Az egyéni műveltség sok mindenre kiterjedt, de sokszor elég felületes volt.

Érdekes ezt összehasonlítani azzal, amit Franciaországban figyelhettem meg. Nálunk egy művelt ember gondolkodása szinte kizárólag csak arra épült, amit megtanult, akár az iskolában, akár azon kívül, és szimbolikáját lényegében honi irodalmi művekből merítette. És még ezt az irodalmat is inkább csak Rabelais-tól, Montaigne-től, Ronsardtól kezdve ismerték. Csak elvétve akadt olyan, aki Villont is olvasta. Más országok irodalmát nem nagyon ismerték. A tanult emberek átlagos műveltsége legfeljebb ha a nagy angolok, a nagy oroszok, esetleg néhány olasz és spanyol mű ismeretéig terjedt. Természetesen ismerték, fordításból, a görögöket és a latinokat is, de a „kis" irodalmakból

jobbára semmit sem. A norvég Knut Hamsunt mindenütt olvasták már Közép-Európában, de Párizsban senki még a hírét sem hallotta. Ibsen alig-alig tudott tért hódítani, Strindberg pedig szinte ismeretlen volt. A legmeglepőbb, hogy a német irodalmat is alig ismerték. Az ember az ujjain megszámolhatta azokat, akik Goethét vagy Schillert fordításban olvasták. Nyilvánvaló volt, hogy a művelt emberek, akik összejártak zártkörű szalonjaikban, szinte semmit sem tudtak arról, hogy mit olvasnak és írnak a világ többi részén. Külföldi mű alig-alig tudott „betörni".

A francia elitnek ez a magatartása nem segítette elő, hogy a magyar irodalom eljuthasson Franciaországba. Apró nyomozásaim, melyeket, valahányszor csak alkalmam nyílott rá, franciaországi vakációim idején folytattam, mindig azt bizonyították, hogy nem ismerik Magyarországot. Volt egy unokahúgom, zongorista, a konzervatórium növendéke, aki meglepetten hallotta, hogy „Franz" Liszt magyar zeneszerző! Senki egyetlenegy magyar írót vagy költőt nem tudott megemlíteni. Még Petőfit sem. Hát nem, Nietzsche nem tévedett. A franciák bezárkóztak tulajdon kultúrájukba, habár ez történetileg sokkal összetettebb volt, mint gondolták.

Szóval a magyar kultúra eklektikus volt. Megnyílt mind a négy égtáj fuvallatainak. Ha az irodalom került szóba, a magyar irodalmat belehelyezték a világ összes irodalmának együttesébe. Sőt mindig szem előtt tartották a „világirodalom" fogalmát. Babits szájából például igen gyakran elhangzott ez a szó. Arra törekedtek, hogy a honi alkotások beleüljenek a külföldi alkotások sorába, és ez arra késztette őket, hogy összehasonlítsák, összemérjék, felmérjék összegyűjtött ismereteiket. Utánozták, amit a legjobbnak éreztek, sőt megpróbálták ugyanazzal a módszerrel még jobban csinálni. Sokszor hallottam környezetemben és olvastam is újságokban és folyóiratokban, hogy egyik-másik írót abba a csoportba sorolták, mely „franciás" modorban írt, vagyis tömören, rövid mondatokban. Közéjük tartozott Kosztolányi és Benedek Marcell is. Az én mesterem, Gombocz Zoltán stílusa is világos volt, mondhatni magvas, emlékeztetett másik mesteremére, Antoine Meillet-ére. Egy másik iskola, a német ihletésű, már bonyolultabb mondatokban írt, sokszor nehezen érthetően. De általában a világos kifejezésmód

igénye uralkodott és a tömörségé. Ezt kínálta maga a nyelv is, mert rendkívüli módon tömör volt, főleg a falusi nép ajkán.

Ez az eklekticizmus nemcsak az irodalomra vonatkozott, hanem a művészet minden fajtájára, sőt még a tudományra és a technikára is. Muzsikában, festészetben, szobrászatban mindenféle stílus és mindenféle iskola élt egymás mellett. Ifjú kollégám, François Gachot, mint már említettem, nagy műkritikusi hírnevet szerzett magának, mikor ismertette, ami Franciaországban, pontosabban Párizsban született a kubisták, dadaisták, szürrealisták és más „avantgardisták" között, akik közül néhányat személyesen is ismert.

Mikor magamba néztem, egyre inkább fel kellett fedeznem, hogy az én egyéni műveltségem is éppolyan eklektikus. Kicsi gyerek korom óta ismertem a brit szellemvilágot. Keresztapám angol orvos volt. Lánya, aki soha nem ment férjhez, szinte saját gyermekeként dajkált. Később Konstantinápolyban éltem, korombeli fiatal angolok között. Közösek voltak játékaink, olvasmányaink, szórakozásaink, és, természetszerűleg, együtt alakítottuk ki nézeteinket és látásmódunkat is. Aztán fejest ugrottam a német nyelvbe és abba a kultúrába, melyet ez a nyelv közvetített. Éppen abban a pillanatban akartam német nyelvű naplót kezdeni, mikor kitört az első világháború. Ettől fogva az északi nyelvekre tértem át, és Uppsalában úgy döntöttem, hogy kizárólag svédül fogok beszélni, ehhez tartottam is magamat, egészen addig, míg el nem indultam Magyarországra. Egyidejűleg oroszul is megtanultam, és elragadtatással olvastam Puskint, Lermontovot, Gogolt, Tolsztojt, Gorkijt és a többieket. Csak Dosztojevszkij riasztott vissza, de azért elolvastam őt is. Aztán jött Finnország nyelve, mely tele van költőiséggel, s melynek szintén gazdag az irodalma, és ez mély nyomot hagyott bennem. Most pedig a magyar nyelvet kezdtem meghódítani, és máris a hatása alá kerültem.

Mikor elvégeztem ezt az önvizsgálatot, lehetetlen volt nem éreznem, mennyi a közös vonás az én szellemi fejlődésem és a környezetemben élő értelmiség szellemi fejlődése között. Ők is, akárcsak én, minden irányba kitekintenek. Szokványos kifejezéssel élve; tekintetük a végtelenre nyílt. Hiába éltek a szárazföld kellős közepében, tengerektől és óceánoktól távol, mindig több levegőt, tágabb teret kellett keresniük.

Atavizmus volt ez vajon? Hajdan volt nomádok, nem bolyongtak-e valaha szabadon a sztyeppek végtelenjében? Egy biztos, egy helyben maradni nem tudtak. Akinek csak alkalma vagy módja nyílt rá, állandóan utazott, az egyik legkeményebb háborús megpróbáltatás az volt számukra, hogy a külföldi utak túlságosan drágák lettek az ő zsebüknek. Nemegyszer érezni lehetett, hogy egyik-másik férfiban vagy nőben forr a türelmetlenség arra a gondolatra, hogy itt kell vesztegelnie országa földjén. Szándékosan nem szülőföldet mondok, hiszen sokuknak a szülőföldje kívül esett a mostani határokon. Átéltem én is ezt az érzést 1911 és 1918 között, mikor nem volt alkalmam rá, hogy elutazzam Franciaországból. Megértettem hát nosztalgiájukat. Nem a szabadság szükséglete szülte-e bennük a vágyat, hogy elmenjenek, ha csak rövid időre is, hogy másutt legyenek, más égbolt alatt, más földön? És mikor ezt végiggondoltam, egyszerre tudtam, hogy ez a nép nem fogja a végtelenségig tűrni, hogy rab legyen és elnyomott. Menthetetlenül elérkezik majd az óra, mikor, nem bírván tovább, felkel sorsa ellen. De mikor és hogyan? Most még megbénították láncai.

Ezek a felismerések bátorítottak. Úgy éreztem, ha ennyi minden közös bennük és bennem, és próbálok azonosulni velük, végül én is úgy fogok majd érezni, mint ők, és valóban megértem őket. Biztosabb voltam benne, mint valaha, hogy igazán megérteni csak a hasonlóak tudják egymást. És attól a pillanattól fogva, hogy megértik egymást, nem tudnak már gyűlölködni, ahogy ezt Selma Lagerlöf mondta nekem egy alkalommal, mikor meghívott, hogy meglátogassam: „Den som förstår kan inte hata."[24] Mintha most kezdeném érteni ezt...

A francia követség

Mint már többször is utaltam rá, egyszerre azon vettem észre magamat, hogy akarva-akaratlan belekeveredtem a francia–magyar diplomáciai ügyekbe. Nem hivatalosan ugyan, de félhivatalosan. Eredetileg az lett volna a feladatom, hogy egyrészt franciára oktassam a diákokat az Eötvös Collegium nevű intézményben, melyet jogosan tartottak

[24] Aki megért, nem gyűlölhet (svédül).

a mi Ulm utcai École Normale Supérieure-ünk magyar megfelelőjének, másrészt hogy megtanuljak magyarul, és ezzel megszerezzem a szükséges képesítést ahhoz, hogy elfoglalhassam állásomat a finnugor tanszéken, amelyet az Élő Keleti Nyelvek Főiskolájának kötelékében kívántak felállítani. Sem egyikkel, sem másikkal nem járt együtt, hogy így vagy úgy belefolyjak mindabba, ami Franciaország magyarországi diplomáciai ügyeit érintette. Kezdetben nem is kellett semmit sem tennem. Békében hagytak a Collegiumban, és kapcsolatom a követséggel néhány protokolláris ügyre szorítkozott, alig egy-két alkalommal találkoztam de Robien úrral. Ott volt mellette Jean Mistler, mintegy védőfalat vonva köré, énrám nem volt szükség. Jobbat nem is kívánhattam volna.

Aztán, mint már említettem, amikor de Carbonnel úr megjött, a dolgok megváltoztak valamelyest. Hogy biztosítani tudja a titkos összeköttetést a Külügyminisztériummal, kezdett engem is bevonni az ügyekbe, és ezt Jean Mistler távozása bizonyos fokig meg is könnyítette. Egyébként meg is volt vele szemben az a tagadhatatlan előnyöm, hogy elég jól tudtam már magyarul. Aztán a katonai attasé is kezdte igénybe venni a szolgálataimat. Előfordult, hogy átadott egy-egy magyar nyelvű okiratot, hogy ismertessem a tartalmát, sőt néha arra is megkért, hogy szóról szóra fordítsam le. Nem utasíthattam vissza, mert az itt verbuvált beosztottjaitól kapott tájékoztatás nem volt mindig megbízható, és titoktartást igénylő ügyeket sem lehetett rájuk bízni. Ahogy utaltam is már rá, bármikor előfordulhatott, hogy kiszivárog valami, és más megoldás csakugyan nem volt, mint hogy az egyetlen magyarul tudó franciához forduljanak. És én már megálltam a helyemet a bankjegyhamisítási ügy alkalmával. Olyan kérés volt ez, melyet nem lehetett nem teljesíteni.

Időközben Clinchant helyére Louis-Edmond de Vienne került, aki rögtön megérkezése után arra kért, hogy legyek a félhivatalos tájékoztatója. Akárcsak barátja, Jean Delavaud, stockholmi francia követsége idején, ő is hamarosan arra kért, hogy fogalmazzam meg egyik-másik jelentését, mondván, hogy mint az École Normale Supérieure egykori növendéke, minden bizonnyal kifogástalanul írok franciául. Ő maga nagyon művelt ember volt. Nagyon érdekelte az irodalom, még regényeket

is írt, Edmond Le Ratz álnéven (a Le Ratz édesanyja leánykori neve volt). Ez volt az az időszak, mikor a Quai d'Orsay igyekezett minél jobban tiszteletben tartani a szabatos francia nyelvhasználatot. Hosszan vitatták, melyik szórend a helyesebb: *je vous prie de vouloir bien...* vagy *je vous prie de bien vouloir...* (kérem, szíveskedjék... vagy: kérem, legyen olyan szíves, és...). Nekem jobban tetszett a második megfogalmazás, és hosszan meg kellett magyaráznom, miért. Akkora gond volt a jó stílus, hogy de Vienne később még arra is megkért, nézzem át befejezett regényének a kéziratát, mielőtt nyomdába adná. Aztán arra is, hogy javítsam ki a kefelevonatot.

Azt is felfedezte, hogy tudok géppel írni. Több alkalommal is megkért, hogy én gépeljem le egyik-másik jelentését a követség írógépén, ahelyett hogy ezt tűzrőlpattant titkárnőjére bízta volna. És ebben nagyon is igaza volt. Természetesen ilyen esetekben engem is ugyanúgy kötelezett a titoktartás, mint minden más francia közhivatalnokot, akit beavattak az úgynevezett államtitkokba. Bár, az igazat megvallva, ezek a titkok gyakorta nyílt titkok voltak, olyanok, melyeket minden követségi irodában nagyon kedvelnek. Mindamellett a Külügyminisztérium és a követ levelezésébe való bepillantásnak az az előnye mégiscsak megvolt, hogy megtudtam, hogyan alakult ebben az időben a magyarországi politikánk.

Semmit sem változott. Az újonnan érkezett követ most is ugyanazokat az utasításokat kapta. Figyelni kellett minden „baljós jelet", ezek pedig, Párizsból nézve, a következők voltak: 1. egy esetleges Habsburg restauráció lehetősége, 2. a trianoni szerződésben engedélyezett katonai erők titkos felfegyverzése, 3. „ifjúsági szervezetnek vagy frontharcos baráti egyesületnek" álcázott párhuzamos hadsereg felállításának lehetősége, 4. a budapesti kormány többé-kevésbé titkos manőverei bizonyos nagyhatalmak, mindenekelőtt Nagy-Britannia és a fasiszta Olaszország jóindulatának elnyerésére.

Mellesleg, bizonyos határok között, a Quai d'Orsay illetékesei pártolták a kereskedelmi forgalom fenntartására vagy fejlesztésére irányuló törekvéseket, ha ezek megegyeztek a francia érdekekkel. Főleg azoknak a franciáknak az ügyét támogatták, akiknek magyar értékpapírjaik voltak, pontosabban olyan értékpapírok, melyek

Magyarországnak a háború előtt külföldön felvett kölcsöneiből álltak, és melyeket a gyászos emlékű orosz kölcsönökkel együtt többnyire Franciaországban jegyeztek. Pártolták továbbá, még szűkebb határok között, törekvéseinket a – mai szóval élve – kulturális csereegyezmények fenntartására és, ha lehet, fejlesztésére. Ez lényegében az irodalmi és művészeti tevékenységre szorítkozott. Roger Marx, aki a Külföldi Francia Kulturális Intézmények Hivatalának a kötelékében működött – ez volt Jean Carrère meg az én közvetlen felettes hatóságom –, végül is megszavazott nekünk egy szerény hitelt, hogy legjobb tanítványaink közül néhányat tanulmányi ösztöndíjban részesíthessünk, hiszen a magyar hatóságok még mindig nem küldtek ösztöndíjasokat egyetemeinkre és főiskoláinkra, és hogy a Collegium könyvtárát elláthassuk francia könyvekkel. Még arra is jutott pénzünk, hogy a könyvtár előfizethessen a legfontosabb francia folyóiratokra, melyek az olvasóteremben így mindenkinek a rendelkezésére állhattak. De ez volt minden. Marx változatlanul megtagadta, hogy Budapesten is létesítsenek olyan Francia Intézetet, amilyen Közép-Európában mindenütt volt Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Romániában és Bulgáriában is. Túl reakciósnak, franciaellenesnek, antiszemitának tartotta a magyar kormányt ahhoz, hogy ezt megérdemelje. Csak jóval később értette meg, hogy akaratlanul is sajnálatos hibát követett el. Hogy nekünk volt igazunk, mikor azt bizonygattuk, hogy egy Francia Intézet közvetett módon ugyan, de eredményesen terjesztette volna eszméinket, és elsősorban azokat, melyeket mi tartottunk fontosnak. Carrère valósággal könyörgött neki, s próbálta megértetni vele, hogy a Francia Köztársaság által alapított intézet otthona lehetne minden szabadságszerető szellemnek. Ennél jobb választ nem is adhattunk volna arra a propagandára, melyet a magyar hatóságok lassanként az egész Nyugat ellen kifejtettek. A magyar királyi kormány alapított is időközben Párizsban egy magyar oktatási központot, melynek vezetését, jó érzékkel, egy francia szakos egyetemi tanárra, Müller Lipótra bízták. Magas, szőke, jó megjelenésű fiatalember volt, külseje arra vallott, hogy Magyarországra települt svábok leszármazottja. Homlokán forradás volt, komoly sebesülés emléke a háborúból, melyet tartalékos tisztként szolgált végig. Meg kellett lékelni a koponyáját, de ez a műtét

szerencsére a magatartásán nem hagyott nyomot. Kinevezése egy kicsit meglepte a Collegiumot, melynek hajdan növendéke volt, mivelhogy eretnekség gyanújában állt. 1918–19-ben „meggondolatlanul" viselkedett, és az volt a híre, hogy „szocialista" elveket vall. Egyébként nagyon istenfélő volt, mint a svábok általában, és rebesgették, hogy kinevezését az akkoriban nagyon befolyásos katolikus egyház közbenjárásának köszönhette. A későbbiekben megbizonyosodhattam róla, hogy valóban harcos neokatolikus magatartás jellemzi az élet minden területén, és ezzel elnyerte néhány francia értelmiségi rokonszenvét, akikkel rögtön fel is vette a kapcsolatot. De szoros kapcsolatban állt a párizsi magyar katolikus misszióval is. Ennek székhelyét kezdetben egy Geoffroy St. Hilaire utcai új bérház egyik lakásában rendezték be, igen szerényen. Később áttették a Panthéon térre, majd a Pierre-Curie utca 18-ba, ahol nagyobb helyiség volt. Müller Lipóttal még párizsi útja előtt megismerkedtem. Eljött hozzám látogatóba. Ez tisztán udvariassági gesztus volt. Úgy érezte, semmiképpen sem alapíthatja meg úgy Párizsban azt a szervezetet, melyet irányítani fog, hogy erről a Budapesten tartózkodó francia kollégáit személyesen ne tájékoztatná. Ezzel szemben Párizsban, a Quai d'Orsay-n egyszerűen tudomást sem vettek róla. A Közoktatásügyi Minisztériummal semmiféle hivatalos kapcsolatba nem tudott lépni, ugyanígy a Sorbonne-nal és a többi egyetemi intézménnyel sem, ami ugyancsak kínos volt nekünk, három franciának, akiket Budapestre küldtek, méghozzá a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és az egyetem jóvoltából. Carrère meg én az Eötvös Collegiumban kaptunk szállást, azonkívül a bölcsészkar tantestületének is a tagjai voltunk. Sőt előadásainkért még tiszteletdíjat is kaptunk, úgy, mintha magyar állampolgárok lettünk volna. Engem Klebelsberg Kunó miniszter még a közoktatási tanácsba is meghívott. Volt valami dühítő ebben az ügyben, nem vált a francia hatóságok becsületére.

Ilyen körülmények között nem volt nagyon irigylésre méltó a Francia Köztársaság rendkívüli és teljhatalmú követének lenni a Magyar Királyságban. Alig iktattak be valakit ebbe a hivatalba, máris menekülni akart, amilyen gyorsan csak lehet. Diplomatáink majdhogynem kényszermunkának érezték ezt a feladatot. Így aztán de Carbonnel csak

rövid időt töltött itt, és gyorsan elment Clinchant is. Louis-Edmond de Vienne érkezése meglepetés volt. Számára ez igazi kegyvesztettséget jelentett. Ragyogó ember volt. Kis termetű, élénk mozgású; hosszúkás arcát mély ráncok barázdálták, de nem az öregség barázdái. Elegánsan öltözködött, szemüveget hordott, s a tekintete olykor nagyon keménnyé tudott válni. Mestere volt a szónak. Személyisége nagyon is kilátszott a hagyományos diplomatamaszk mögül. Tudott nagyon megnyerő lenni, de időnként érződött, hogy heves, sőt lázadó indulatok forronganak benne. Egyenes volt és szókimondó, emiatt sokszor keveredett bajba ezen a pályán, ahol a talpnyalás kötelező. Szeretett ugyan tetszeni, de nem mindenáron. Ideges alkat volt, egy percig sem tudott egy helyben maradni, és hosszú szipkájából egyik cigarettát a másik után szívta. Közvetlen munkatársai előtt olyan ocsmány kifejezéseket használt, melyek – amint elégedett arccal maga is elismerte – bátran felvehették a versenyt a legdurvább őrmester legdurvább kiszólásaival is. Ennyi trágárságot összehordani életemben nem hallottam még, de Vienne már-már túltett az oroszokon, magyarokon vagy törökökön is. Ifjonti éveim viktoriánus szellemű neveltetése, meg azok az esztendők, melyeket az északi országokban töltöttem, ahol egy ember mindörökre lejárathatta magát, ha egy szitok kicsúszott a száján, nemigen készítettek fel erre az „ízes" nyelvre, melyhez egyébként soha nem is tudtam hozzászokni. De Vienne volt olyan jóindulatú hozzám, hogy hamarosan megkímélt ezektől a „hatásos" fordulatoktól, melyekben látszólag olyan nagy kedvét lelte. Intelligens ember volt, reális gondolkozású, ami ugyancsak ritka erénye a mi diplomatáinknak és valószínűleg a világ minden diplomatájának.

Hamarosan beszámolt nekem a helyzetéről, és bizalmasan elmondta, hogy a Külügyminisztériumban ki nem állhatják. Lotaringiai családból származott, ősei gazdag polgárok voltak, akik a forradalom idején nemzeti javakra tettek szert, és ennek jóvoltából felvehették a megszerzett földbirtok nevét és a „de" nemesi partikulát. Jó ösztönnel mindjárt hozzá is fűzte, hogy semmi köze a híres Jean de Vienne admirálishoz, akinek nevét több hadihajónk is viselte. Ezt okosan tette, már csak azért is, mert én olvastam azt a részt Saint-Simon emlékirataiban, ahol kétségbeesik, mikor a tudomására jut

egy de Vienne-nek, az admirális egyik leszármazottjának a halála. Ez a de Vienne úgy halt meg, hogy nem maradt utána utód. A precíz memoáríró nagyon fájlalta e nagy és nemes család kihalását. Ő, a követ, a „vatikáni lovag" címet viselte, de megvallotta, hogy nem sokra becsüli ezt az operettkutyabőrt. Ellenben kétségbevonhatatlanul azok közé tartozott, akiket néhány esztendő múlva „a kétszáz család" néven emlegetnek majd. Wendel lányt vett feleségül, és így sógora volt Franz von Papennek, aki tudvalevőleg a második Reich utolsó alkancellárja volt. Szívből utálta a sógort, mert lotaringiai vére fenemód hazafivá tette, a hazafiság talán még a reakciós gondolkozásmódnál is erősebb volt benne. Furcsamód ki nem állhatta az Action Française-t, sem Maurras-t, sem Daudet-t, viszont meleg barátság fűzte de la Roque ezredeshez, és később csatlakozott a tűzkeresztpártiakhoz. Őszinteségére csak őszinteséggel felelhettem. Elmondtam, hogyan látom Franciaország politikáját. Nem volt titok előtte, hogy a SFIO tagja vagyok, alárendeltjei, akik tökéletesen ismerték Carrère nézeteit meg az enyéimet, rögtön felhívták erre a figyelmét. Mindamellett egy csöppet sem zavarta, hogy szocialistákkal van dolga, és főleg soha nem vette sértésnek, hogy a mi gondolkozásmódunk ellentétes az övével. Igaz ember volt, tehát toleráns. Az, hogy azonnal barátságába fogadta Carrère-t meg engem, a követségi tisztviselők körében csodálkozást, talán még megbotránkozást is keltett. Mi ketten idegen testnek számítottunk a szemükben, s megpróbáltak kivetni bennünket maguk közül. Ám de Vienne szemmel látható rokonszenvének megvolt az az örvendetes hatása, hogy az első tanácsos és az attasék is kezdtek bennünket társadalmilag elfogadható embereknek tartani. Az első tanácsos, Edmond de Beauverger gyakran meg is hívott asztalához, melynél felesége, egy nagyon elegáns és nagyon művelt, szép barna asszony vitte a szót, aki „a régi Franciaország" legjobb hagyományai szerint tudta a társalgást irányítani. 1941-ben, mikor Vichy jogbitorlói „felmentettek hivatalomból", de Beauverger báróban volt annyi bátorság – ami pedig ritkaság volt azokban az időkben – és annyi nagylelkűség, hogy levelet írjon nekem, melyben kifejezte őszinte felháborodását és az irántam való rokonszenvét, és hozzáfűzte, hogy ha módjában áll, igyekszik a segítségemre lenni.

Louis-Edmond de Vienne, – akinek, Léon Blum rosszalló megjegyzése ellenére, meghagyom nemesi partikuláját – tehát nagypolgár volt. Mint osztályából annyian, köztársaságpárti volt ő is, emlékezvén rá, hogy ha a forradalom nincs, valószínűleg egyszerű közrendűnek születik, kitéve mindazoknak a megaláztatásoknak, melyektől a „jó családból való" emberek senkit sem kíméltek, akinek nem volt nemesi címere. Talán még nekünk is megbocsátotta, hogy szocialisták vagyunk, hiszen ezt a forradalmat a mi elődeink csinálták.

Ebből a szempontból aztán közte és magyar vendéglátói között némi félreértés volt. Az urak a külügyből nem sokat tudtak a francia társadalom szerkezetéről, és azt hitték, de Vienne az ő emberük. Tévedtek, mert de Vienne-t nem tévesztette meg a viselkedésük annak látta őket, akik voltak, hihetetlenül maradi, feudális uraknak. De hogy lehet elhinni ilyesmit von Papen sógoráról? Magyar hivatalos körökben úgy gondolták, ez csak egy okkal több, hogy megbízzanak de Vienne-ben, akit többnyire közülük valónak véltek, és ezért, ha úgy adódott, gondolkozás nélkül megnyíltak előtte. Így, a magyarországi francia diplomácia történetében először, képviselőnk olyan értesülésekhez jutott, melyeket rajta kívül senki más nem kaphatott volna meg.

Ezek az értesülések a leggyakrabban csak megerősítették azokat az információkat, melyeket én gyűjtöttem össze. Ezekhez magyarázatot is fűztem, és a követ ezt szívesen vette. Akárcsak elődei és akárcsak én magam is, úgy jött ide, hogy alig tudott valamit Magyarországról. Mielőtt útnak indult volna, a minisztérium európai osztályán természetesen átlapozta a „Magyarország" dossziét, de ebben csak diplomáciai okiratok voltak, azaz olyanok, melyek a két állam hivatalos kapcsolataira vonatkoztak, meg néhány titkos jelentés, többé-kevésbé kétes forrásból. Az igazat megvallva, magáról az országról fogalma sem volt, a történelméről pedig végképp semmit nem tudott. Próbáltam beszélni neki arról, hogy én milyennek látom Magyarországot, és hogy mit sejtettem meg a magyarok jelleméből. Felidéztem a finnugor múltat, a hosszú vándorutat az Uráltól a Vereckei-hágóig, a Duna-medence meghódítását, a kalandozásokat Németországban, Franciaországban, egészen a Spanyolföldig, a háborúkat a németekkel, később a törökökkel, a hosszú sínylődést a török hódoltság alatt, a küzdelmet

a megújhodásért, a magyar kultúra fejlődését, s mindez egészen lázba hozta, minden alkalommal újabb és újabb kérdéseket tett fel, pontos adatokat akart. És én beszéltem neki a trianoni szerződés hatásairól, rámutattam a kiáltó igazságtalanságokra, és meggyőződésem, hogy sikerült megnyernem őt a magyar nép ügyének, szembehelyezve ezt a népet a korabeli vezetőivel. Ő pedig tanulmányozni kezdte a dolgokat, és közelebbről is szemügyre vette a helyzetet. Hamarosan azt vettem észre, hogy barátsággal fordul e nép felé, mely méltó a tiszteletre és megbecsülésre. Így történt aztán, hogy a szótáramhoz állami támogatás kérelmét indítványozta, és érdeklődni kezdett a magyar irodalom, művészet és tudomány olyan személyiségei iránt, akik franciabarátnak számítottak. S az elkövetkező események is azt bizonyították, hogy a háború óta először töltötte be olyan ember a budapesti francia követ tisztét, aki barátja volt Magyarországnak. Nem mindennapi dolog volt ez. Általában ritkán fordult elő, hogy francia diplomata ilyen nagy érdeklődést tanúsítson az ország iránt, ahová küldték, de azért voltak már ebben nagynevű elődök, és de Vienne nem volt méltatlan hozzájuk. Ennek a közös látásmódnak köszönhettem, hogy Louis-Edmond de Vienne meleg barátságával tüntetett ki, és ez a barátság egészen a megszállás alatt bekövetkezett tragikus haláláig megmaradt. Kegyelettel őrzöm emlékét.

Propaganda

Elült a frankhamisítási ügy vihara, és a magyar vezetők úgy gondolták, hogy talán mégsem nagyon okos dolog Franciaországgal csupán kellemetlen légkörű kapcsolatokat fenntartani, hogy erősebb kifejezést ne használjak. Mint említettem, az első lépések egyike az volt, hogy szerény keretek között ugyan, de létrehoztak Párizsban egy Magyar Intézet-félét. Bíztak benne, hogy gyökeret tud majd verni ebben a városban, mely, úgy látszik, megőrizte varázsát. Ezután elhatározták, hogy részt vesznek a Párizsi Vásáron, ahol a magyar pavilon majd bemutatja eladásra szánt termékeit. Egyidejűleg meghívták a franciákat is a Budapesti Nemzetközi Vásárra. Egyéb előkészületeket is tettek, hogy ismét megindulhassanak a szinte már nullpontra süllyedt

kereskedelmi kapcsolatok. Ez fontos volt, mert a gazdasági nehézségek csak súlyosbodtak. A gabonafélék kivitelét Nyugatra megnehezítették az Egyesült Államokból és Kanadából érkező hatalmas búzaszállítmányok. Mivel Magyarország változatlanul a mezőgazdaságából élt, megpróbáltak Franciaországban és más nyugati országokban piacot találni a mezőgazdasági termékeiknek. A tárgyalásokat francia részről a diplomáciai képviseletünkhöz nemrégiben kirendelt kereskedelmi tanácsos ellenőrizte, időnként versenyezve konzulátusunkkal, hiszen az efféle ügyek mind ez idáig erre a szervre tartoztak. Mindennek az lett az eredménye, hogy de Vrégille konzul az áthelyezését kérte, és hamarosan el is ment Montrealba. Hivatalát Nugues, a helyettese vette át, aki szeretetre méltó, jó fiú volt, de olyan hallgatag, hogy bizony gyakran visszakívántuk a nagyszájú franche-comtéit.

Bennünket közelebbről a kulturális kapcsolatok érdekeltek, melyek szintén megélénkültek. Ezeket a magyar hatóságok nagyon a szívükön viselték. Persze megvoltak ezeknek a kapcsolatoknak az árnyoldalai is. Az irodalom és a képzőművészetek francia képviselőit semmiképpen sem lehetett olyan látogatóknak tekinteni, akik már eleve meg vannak győződve róla, hogy azok az eredmények, melyekért elismerést várnak tőlük, csakugyan olyan jelentősek. Ki kellett választani a megfelelő embereket. A külügyminiszter Müller Lipótra bízta, hogy Párizsban ezt a szükséges válogatást elvégezze. Neki kellett kiválogatnia azokat az embereket, akiket különösebb kockázat nélkül meg lehetett hívni egy kis magyarországi körútra. El kell ismerni, hogy hagyományos magyar vendégszeretetben részesültek, s azzal a megelégedéssel térhettek vissza Franciaországba, hogy a barátság minden jelével elhalmozták őket. Magyarországon épp ennek a kedvességnek a hatására számítottak. „Tejben-vajban fürösztötték őket", ahogy ezt magyarul mondani szokás. Sorra végigvonult így Franciaország sok, többé-kevésbé neves személyisége. Az egyik Henry Bordeaux volt, az akadémikus, aki néhány hónappal azután, hogy visszatért Párizsba, megírta az *Au pays des deux Élisabeth* (A két Erzsébet országában) című művét. A könyv összeállítása az ittléte alatt kapott töméntelen mennyiségű dokumentum alapján egyébként jóval tovább tartott alig kéthetes magyarországi tartózkodásánál. Ez kifejezetten propagandamunka

volt, pontosan olyan, amilyet vendéglátói elvártak tőle. Volt eset, hogy elcsodálkoztunk a vendég érkezésén, mert egyszerűen nem értettük, mire jó ez a néhány napos tartózkodás egy olyan országban, melyről semmit sem tud, és amely tulajdonképpen csupán turisztikai látványosság neki. Így volt ez például az Éditions des Belles Lettres igazgatójával, akitől még azt sem lehetett várni, hogy bármit is megjelentessen Magyarországról. Még egy fordítást sem. Ugyanez volt a helyzet André Salmon íróval is, akit egy előadás megtartására kértek fel. Aztán Fortunat Strowski jött el, az École Normale Supérieure volt növendéke, akkor már a francia irodalom professzora a Sorbonne-on, akiről tudták, hogy elsősorban a színház érdekli. Rendszeresen írt színikritikákat a *Comoedia* című folyóiratba. Két előadást tartott, egyet a francia színházról és egyet Pascal időszerűségéről. Ezt az alkalmat használta fel Heltai Jenő, a magyar drámaíró, hogy meghívja egy előadásra a Vígszínházba, és megkért engem, hogy menjek velük és legyek a tolmácsuk, mert Heltai nem tudott elég jól franciául. Elsősorban azt akarta megmutatni, hogy Pesten is vannak kiváló művészek, jelen esetben Gál Franciska színművésznő. A darab egy amerikai színmű fordítása volt. Gál Franciska játéka, mint ahogy várható volt, vagy legalábbis ahogy én vártam, meglehetősen elütött a francia színésznők játékától. Ez újdonság volt Strowskinak, akit az előadás ugyancsak zavarba hozott. Nem nagyon tetszett neki a magyar színésznő játéka, és rám bízta, hogy válaszait némiképp megszépítve tolmácsoljam. Beszélgetni kezdtünk, s Heltai arra hívta fel a figyelmet, hogy a színésznő sokat tanult a filmből, és ezeket a tapasztalatokat használja fel színpadi játékában. Ez rosszul jött ki, mert Strowski, éppen ellenkezőleg, azon a véleményen volt, hogy a filmet és a színházat semmiképp sem szabad párhuzamba állítani, és hogy egy színházi színész vagy színésznő nem süllyedhet odáig, hogy a moziszínészeket majmolja, akik a némajátékról épp ekkoriban tértek át a hangosfilmre. Kezdett a szerepem nehézzé válni. Hogyan próbáljam kivédeni a két ellentétes felfogás összeütközését? Azon voltam, hogy kiszélesítsem a vitát, és a beszélgetést általánosságban a magyar színházra tereljem. Felvetettem, hogy minket, franciákat leginkább az lep meg, hogy a magyar irodalomnak olyan kevés drámaírója van. Ezzel újabb vitát

indítottam el, melybe Heltai jelen lévő barátai közül többen is beleszóltak, de franciául egyik sem tudott tisztességesen. Strowski arra mutatott rá, hogy a francia klasszicizmus fényét minden bizonnyal a nagy drámaírók adták: a két Corneille, Racine, Molière és társai, később Marivaux, Lesage, Diderot, Beaumarchais, és hányat lehetne még sorolni! Sőt a drámaírást tartották a legfontosabb irodalmi műfajnak. Megpróbálkozott vele minden író, vagy majdnem mindegyik, ha nem is mind sikerrel. Beszélgetőtársaink erre azt felelték, hogy a magyar irodalom története nyilvánvalóan másképp alakult, itt mindig is a költészet volt az uralkodó. A magyar irodalom nagyjai a költők voltak a múltban is, és azok most is: Balassi, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady, a kortársak közül pedig Babits, Kosztolányi, és vannak még szép számmal az egészen fiatalok között is. Hagyomány ez, mely megmaradt. Strowski megkérdezte, hogy miért van ez így, és ezzel zavarba hozta magyar barátainkat. A francia színház sikerének titka, magyarázta ekkor Strowski, a francia társadalom akkori szerkezetében keresendő. A francia színészeket Versailles-ba szerződtették, és itt olyan közönség előtt játszhattak, mely értékelni tudta őket. Még ha első szárnypróbálgatásaikat vidéken tették is, a legtehetségesebb művészek mindig eljutottak Párizsig, és innen már Versailles nem volt messze. Heltai erre azt mondta, hogy Magyarországon csakugyan egészen mások voltak a társadalmi körülmények, itt sokáig lehetetlen volt megalakítani egy állandó színtársulatot. Elsősorban azért nem, mert itt nem volt olyan közönség, mint amilyen Franciaországban tapsolt a színészeinek és támogatta őket. Az irodalom hosszú ideig fényűzés volt, mely csak a kiváltságos osztályokat érdekelte. Többnyire főnemesek és nemesek művelték, a közrendű írók a legtöbbször kivételes egyéniségek voltak, akik műveltségükkel és tudásukkal ellensúlyozták azt, amit a születés megtagadott tőlük. Ekkor megjegyeztem – és úgy vettem észre, hogy ez kényelmetlenül érintette beszélgetőtársainkat –, hogy a szépirodalom mindenképpen egy kisszámú elit kezében született meg és bontakozott ki, egy ugyancsak kisszámú, válogatott olvasóközönség gyönyörűségére. A csodálatos középkori irodalom tekintetében Franciaországban is ez volt a helyzet, csak éppen a francia értelmiség nagy része erről megfeledkezett.

És ha nem a nemesség művelte az irodalmat, akkor a papság, mely gyakran a feudális hatalmat is megosztotta a nemességgel. A színház a nép körében született meg, és hosszú időn át csak a tömegé volt, mely ott tolongott a templomtereken és a vásártereken. A szépirodalom és a tudományos irodalom viszont kastélyok és kolostorok terméke. Mindehhez hozzáfűztem még, hogy Finnországban is nagyon későn született meg a drámairodalom, és hogy a költészetnek itt talán még nagyobb a súlya, mint Magyarországon. Most magyar vendéglátóinkon volt a támadás sora: azt kérdezték, miért lett ennyire kegyvesztett a francia költészet a mi olvasóink körében. A francia napilapok soha nem közölnek verseket, és többnyire a folyóiratok sem. Strowski is, én is zavarba jöttünk. Nem tehettünk mást, el kellett ismernünk, hogy ez csakugyan így van. Kétségtelen, hogy nálunk a költészet az olvasóközönségnek már csak egy egészen kis hányadát érdekli. Hogy miért, azon soha nem gondolkoztunk. Sem Strowski, sem én. A magyar irodalmárokat viszont nyugtalanította ez a kérdés. Ők ugyanis azt a reményt táplálták, hogy költőik remekműveit megismertetik a franciákkal. És mivel ők maguk sok francia verset magyarra fordítottak, úgy gondolták, hogy ennek a fordítottja is lehetséges, sőt elengedhetetlenül szükséges is, hogy az irodalmi csere a két ország között egyensúlyba kerüljön. Mindent egybevetve, ez a csereforgalom, hogy kereskedelmi kifejezéssel éljek, a magyarok számára deficittel járt. Ők sokat importáltak, mi pedig keveset, vagy egyáltalán semmit. Mint már mondtam, amióta itt voltam, eleget hallottam Karinthy Frigyes és Kosztolányi Didier panaszait. Megdöbbentettek és felzaklattak, mert a szavak mögött olyan emberek megbántottságát éreztem, akiket megaláz, hogy nem becsülik őket érdemük szerint. Ezen az estén ugyanezt a szemrehányást hallottuk Heltaitól és barátaitól, és ez most is ugyanolyan megindító volt. És Heltai, kihasználva, hogy a beszélgetés erre a témára terelődött, ugyanazt a kérdést tette fel: hogy lehet az, hogy a franciák legjobbjai nem hajlandók tudomást venni arról, amit magyarul írtak? És főleg, hogy fordulhat elő olyan, hogy a Sorbonne egyik francia irodalomtörténész professzora, az École Normale Supérieure egykori növendéke, még csak lelkifurdalást sem érez, amiért nem tudja, kiről van szó, mikor Petőfi varázslatos nevét kiejtik előtte, mert hisz ez történt.

Nincs az a művelt magyar, aki ne tudná, hogy ki volt Victor Hugo vagy Baudelaire vagy bárki más. Műveiket a legkiválóbb magyar költők fordították, és ezek a fordítások olyan sikeresek, hogy művészi értékük gyakran felér az eredetiben olvasható remekmű értékével.

Én is tanúsíthatom, hogy ez így van, mondtam honfitársamnak. Semmi kétség, nagy íróink művei magyar átültetésben önmagukban is remekművek. Magyarul eleve „műfordítás"-ról beszélnek. Csakhogy, és ez sem kerülte el figyelmemet, ezek az irodalmilag olyan figyelemre méltó műfordítások bizony „nem adják vissza" az eredeti jelentést. Inkább variációk ezek francia témákra. Többnyire sötétebb, tragikusabb, szenvedélyesebb hangvétellel. Példaként Verlaine Őszi chansonját hoztam fel, *Français d'hier ou français de demain ?* (Tegnapi francia vagy holnapi francia?) című írásomban, s a verset Tóth Árpád átültetésével vetettem egybe, azzal a változattal, melynek költői értékeire méltán büszkék a magyar irodalomkritikusok, akiknek azonban abban nincs igazuk, hogy a fordítás híven tükrözi azt az érzést, amit Verlaine élt meg, és amit francia olvasói is éreznek. Tóth Árpád gyönyörű költeményében csupán az szólal meg, amit, Adyval szólván, egy bús magyar lélek érezhet, nem pedig az, amit a költő Verlaine érzett. Egyébként becses szöveg annak is, aki azt szeretné megragadni, hogy miben különbözik egymástól ez a két kultúra. Strowski, akinek, be kell vallanom, halvány fogalma sem volt róla, hogy milyen egy külföldi irodalom, akár a magyar, akár más, sehogy sem értette, miért akarnak vendéglátóink meggyőzni bennünket arról, hogy a magyar költészet remekeit minél hamarabb és „művészi színvonalon" le kell fordítani, és el kell ismertetni a francia olvasóközönséggel, ily módon érvényesítve a magyar irodalomnak azt a jogát, hogy ott lehessen Párizsban, mely ebben az időben a népek nagy találkozóhelye volt. Ők is akarták hallatni a hangjukat ezen a „nagy vásártéren", ahogy Romain Rolland nevezte, az a Romain Rolland, akinek lefordított műveit széltében-hosszában olvasták liberális értelmiségi körökben, habár nem mindig értették, hogy miről van szó bennük. Ahogy ez ilyenkor lenni szokott, beszélgetésünk mélyen belenyúlt az éjszakába. Mikor búcsúzásra került a sor, Heltai kedves közvetlenséggel azt mondta: „Szívesen találkoznék magával máskor is, látogasson meg, amikor csak kedve tartja,

örülni fogok magának." Szaván fogtam, s a későbbiekben többször is találkoztunk.

Rövid idő múltán újabb látogatás következett. A követség értesített, hogy jön Gillet tisztelendő atya, a dominikánusok rendfőnöke. Ez nagy esemény volt. Még beszédet is tartott a delegációs teremben a Parlamentben, ebben a szép épületben, mely ikerpárja a westminsteri parlamentnek. Annyi csak a különbség, hogy a széles Duna mellett ez kisebbnek hat, mint a Temze-parti épület.

Ismertem Gillet atyát, többször is találkoztam vele Párizsban, ahol gyakran eljött a „thalas" gyülekezetébe, vagyis az École Normale Supérieure növendékeinek katolikus körébe. Egyébként két tanulótársam is volt, aki belépett a prédikáló testvérek rendjébe: évfolyamtársam, Jean Festugière, és Charles Avril, az 1919-es rendhagyó évfolyamból. Gillet magas termetű, jó kedélyű, igen művelt és széles látókörű ember volt, nagyon támogatta az *Équipes Sociales*[25] mozgalmat, melynek lelke Robert Garric volt, szintén az École Normale Supérieure növendéke, tehát közülünk való. Egyszer alkalmam volt rá, hogy a jelenlétében ismertessem mindazt, amit Uppsalában a svéd lutheranizmusról és Nathan Söderblom hercegprímásnak a keresztény egyházak összevonását célzó törekvéseiről megtudtam. Láttam, hogy nagy érdeklődéssel hallgatja. De azért meglepődtem, mikor a követségről telefonáltak. Mi dolgom nekem ezzel a magas rangú egyházi személyiséggel, aki a magyar kormány meghívására érkezett? Én magam nem voltam valami meggyőződéses katolikus, és jelen esetben semmit sem képviseltem. Elmentem másnap reggel a követhez, bár nem tudtam, miről van szó. Megtudtam egykettőre. De Vienne dühöngött. Gillet atya nem a Külügyminisztériumon keresztül jelentette be magát. Emellett maga de Vienne nem volt vallásos. Megmutatta nekem a meghívót, melyet a parlament külügyi bizottságának elnöke küldött neki. Rajta volt a meghívott személyek névsora. Az én nevem is, méghozzá előkelő helyen. A követ a francia polgárságnak abba a rétegébe tartozott, mely nyíltan ateistának vallotta magát. Ezek az emberek

[25] Fiatal katolikus értelmiségiekből álló csoportosulások, melyek az első világháború után fel akarták venni a kapcsolatot a tömegekkel.

sokszor még a gyerekeiket sem kereszteltették meg, és az egyház áldása nélkül kötöttek házasságot. A hajdani „libertinusoknak" ezek a leszármazottai vagy követői ettől függetlenül ugyanolyan konzervatívak voltak, sokszor reakciósak is. Ugyanezt lehetett elmondani az Action Française kiváló tagjaira is. Azért térek ki ezekre a részletekre, mert Magyarországon elképzelhetetlen volt, hogy egy nagypolgár eltökélten antiklerikális lehessen. Ilyesmi legfeljebb a rangosabb zsidó értelmiség körében fordulhatott elő, másutt nemigen. Az ateizmus leginkább az úgynevezett baloldali értelmiség örökrésze volt. Ismertem közülük néhányat, egyiket-másikat egészen közelről. Vagyis de Vienne-nek semmi kedve nem volt elmenni és meghallgatni Gillet atya „prédikációját", ahogy ő nevezte. Mondtam neki, hogy én személyesen is ismerem a dominikánust, nyilván ez lehet az oka, hogy engem is meghívtak. Nem titkoltam, hogy tisztelem és nagyra becsülöm. Ám az én kedves követem sokkal reakciósabb volt annál, semhogy értékelni tudta volna bizonyos katolikusoknak azt a törekvését, hogy olyan társadalmi osztályokban is szervezkedjenek, melyeket ő alacsonyabb rendűnek tartott, és melyek alapjában véve csöppet sem érdekelték. Úgy döntött, hogy első tanácsosával képviselteti magát, és engem bízott meg, hogyha netalán beszélnék a prelátussal, mentsem ki előtte. Gillet kitüntetett azzal, hogy felismert, amikor beléptem a terembe, ahol elég sokan egybegyűltek már. Ez a terem csak meglehetősen korlátozott létszámú közönséget tudott befogadni. Ezúttal, mint egyébként szinte mindig, válogatott társaság volt. Még Serédi bíboros, Magyarország hercegprímása is méltóztatott idefáradni, segédpüspöke és személyi titkára kíséretében. Jelen voltak más egyházi személyek is és az uralkodó réteg „színe-java". A mi dominikánusunk meglepetést tartogatott számukra. Hosszasan ismertette a francia egyház feladatait és munkásságát. Leginkább azt hangsúlyozta, hogy ismét meg kell nyerni a nép bizalmát, és támogatni minden olyan politikát, mely a nép anyagi és erkölcsi körülményeinek javítását célozza. Kijelentette, hogy a konkordátum visszavonása a köztársasági kormány részéről csak felszabadította az egyházat, jobb szolgálatot nem is tehettek volna neki. Cavour híres mondását idézte: *Chiesa libera nello stato libero*. A francia egyház válsága nagyrészt annak tudható be, hogy kiegyezett a világi

hatalmakkal, és hogy a kiváltságosok kedvéért elhagyta az egyszerű embereket. De most már szabad, és teljes egészében apostoli hivatásának szentelheti magát.

Elszórakoztam vele, hogy időnként egy-egy pillantást vetettem a körülöttem ülőkre. Ahogy a prédikátor, jól ismert ékesszólásával, egyre jobban belemélyedt ebbe az erkölcsi prédikációba, melyre nem számítottak, a tekintetük egyre jobban elsötétült. Az udvarias tapsok meg a szokásos gratulációk után a szerzetes elbocsátotta a köréje nyomakodó tekintélyes személyiségeket, és magához intett. A hivatalos személyek arcáról elképedést olvashattam le. Legtöbbjük ismert, hisz ezer alkalom volt már rá, hogy találkozzam velük. Tisztában voltak nézeteimmel. Ezekről tájékoztatta őket a rendőrség. Szemmel láthatólag nem értették, mit jelent a dominikánus meglepő gesztusa. Ő pedig arra kért, látogassam meg a kolostorban, ahol megszállt. Szeretett volna megtudni egyet-mást a dolgok valódi állásáról. A fontos egyházi személyiségeket nem tudta félrevezetni ennek vagy annak a kormánynak a propagandája. Tudvalévő, hogy a Vatikán az a hely, ahol talán a legjobban tudják, mi történik a nagyvilágban. Másnap reggel elmentem a kolostorba, és Gillet atya töviről hegyire kikérdezett az ország állapotáról. Beszámoltam de Vienne-nek a történtekről. Figyelmesen végighallgatott, aztán, félig tréfásan, félig komolyan, csak annyit mondott: „Minden elismerésem, soha nem gondoltam volna, hogy ilyen kitűnő kapcsolatai vannak."

A magyar Külügyminisztérium, mint már említettem, erőit legszívesebben a jobboldalinak számító francia személyiségekre összpontosította. Átlátszó eljárás volt ez. A személyt, akire a választás esett, hivatalosan meghívták Magyarországra, megcsodáltatták vele a rendszer minden „eredményét", és egyúttal buzgón igyekeztek megértetni vele, hogy a dolgok nem is mennek annyira rosszul, hogy a zsidóknak nincs is olyan keserves sora, hogy a törvény csak a kommunistáknak számító terroristákat üldözi és bünteti meg stb. Ezután rátértek a trianoni szerződés igazságtalanságaira, de azt persze nem fűzték hozzá, hogy mihelyst az első kedvezőnek tartott alkalom kínálkozik, mindent hajlandók elkövetni, hogy a hibát helyrehozzák. Máskülönben csöndes az ország. Rend és tiszta erkölcs uralkodik benne. Ezek után

a vendégül látott úr (hölgyekkel nem találkoztam a meghívottak között) azon vette magát észre, hogy a könyvek, prospektusok és egyéb írások egész özönét ajánlják fel neki, azzal a kéréssel, hogy vigye őket magával, és tetszése szerint egészítse ki velük ismereteit. Ez néha sikerrel járt, mint például Henry Bordeaux esetében is. Ha más nem, egy újságcikk vagy folyóiratcikk azért született belőle.

Volt a vendégek között egy újságíró, akit Párizsban sokra tartottak. De Bonnefoy volt a neve, és ő írta az egyik nagy párizsi napilap, a *Journal* vezércikkeit. Középkorú férfi volt, jól megtermett, nehézkes és pocakos, nagyon magabiztos, nagyképű, és imádott szónokolni. Tartott egy előadást, melyben a francia politikai helyzettel foglalkozott. Az előadás elfogult volt, de nagyon tanulságos. Csak hát, sajnos, hallgatóságának nem volt füle a mi „malom alatti" politikánk finomságaihoz. Más világ volt ez, ilyet még elképzelni sem tudtak. Nagy meglepetésemre az előadó meghívott ebédelni a Hungária Hotelbe, ahol a szállása volt. Azt mondta, négyszemközt szeretne beszélgetni velem, hogy a helyére tegye magában mindazt, amit hallott. Ez a vén róka nem ugrott be vendéglátói apró ravaszkodásainak. Újabb bizonyíték ez a magyar vezetők angyali naivságára. Azt képzelték, hogy senki sem veszi észre, ha hamis képet próbálnak festeni az idegeneknek országuk helyzetéről. Vagyis nemcsak holdkórosok voltak, hanem együgyűek is.

Mivel fogalmuk sem volt róla, milyen benyomást tesznek a francia elmékre, egészen odáig merészkedtek, hogy francia politikusokat is meghívjanak. Két látogatás maradt emlékezetes. Az első egy francia képviselőkből álló delegáció látogatása volt, itt mindenesetre voltak olyan óvatosak, hogy a legmegbízhatóbb embereket válogatták ki. A delegáció vezetője a jobboldali radikális André Hesse volt, akiről nem lehetett feltételezni, hogy nyugtalanító beszédet tartson. A többiek, küldöttek és szenátorok, mindannyian még nála is konzervatívabbak voltak, és ezzel még csak nem is mondtam sokat. Egyikük Georges Pernot, a Pontarlier körzet képviselője volt. Ismertem, találkoztunk már nyilvános összejöveteleken Pontarlier-ben, sőt még Morteau-ban is. Én voltam az ellenfele, az SFIO képviseletében. Ezek az összecsapások mindkét fél részéről a leglovagiasabb formák között történtek, s utána mindig kezet szorítottunk, ahogy ez barátságos

sportmérkőzéseken illik. Sőt állíthatom, hogy kölcsönösen tiszteltük is egymást. Tudta, hogy Budapesten vagyok, és kért, hogy találkozzunk. Ez nem szerepelt ugyan a magyar minisztérium által szervezett programban, de csavarintott egy kicsit rajta, és egy délutánt szabaddá tett a számomra. Ő is csak azt szerette volna, hogy valami más információt is kapjon, ne csak a hivatalos propagandáét. Elmondtam, amit Magyarország valóságos állapotáról tudtam, és azt javasoltam, hogy látogassuk meg együtt Pest ipari peremvidékét. Taxiba ültünk, és körbejártuk ezeket a helyeket, ahová ritkán tévedt idegen. Sok mindent tisztábban látott, mire visszaértünk. A rendőrség, amelyet ez készületlenül ért, még csak nem is követtette a kocsinkat.

A Parlamentben, ugyancsak a delegációs teremben, André Hesse nagy hévvel előadta, hogyan működik a francia parlament, és hogy mi a hatásköre. Szónoklatát ezzel a szépen ívelő, ünnepélyes mondattal zárta: „Franciaországban a kormány javasol és a parlament dönt." Carrère meg én végigpásztáztuk tekintetünkkel a hallgatók arcát. Úgy tűnt, nem egykönnyen emésztették meg, amit az arcukba vágtak, és ami már-már úgy hatott, mint valami kihívás. Alábecsülték a francia nép képviselőit.

És ha már benne voltak, a magyar vezetők, akik továbbra is ugyanolyan tájékozatlanok voltak, meghívták a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal igazgatóját. Ez már kockázatos találkozás volt. Albert Thomas egyik vezető személyisége volt az SFIO-nak és a Második Internacionálénak is. A háború idején hadügyminiszter volt, és azzal tette magát híressé, hogy részt vett annak az intézménynek a megalapításában, amelynek most az igazgatója volt. Bankettet rendeztek a tiszteletére, és meghívták Carrère-t meg engem is, ami már igazán az előzékenység netovábbja volt, hiszen, mint már említettem, a magyar rendőrség figyelmét nem kerülték el sem nézeteink, sem magatartásunk, de még a legjelentéktelenebb tetteink sem. Elérkezvén a pohárköszöntő perce, a magyar felsőház elnöke megindult hangon dicsérő beszédet mondott, melyben kiemelte a szocialista Albert Thomas mérsékletességét és politikai bölcsességét. Thomas ugyanilyen udvarias fordulatokkal válaszolt, de beszédébe becsúsztatott egy megjegyzést: „Köszönöm, uram, a bókokat, melyekkel szocialista minőségemben

illetett, ám engedje meg, hogy hozzáfűzzem: a másik ország szocialistáit mindig jobban szeretjük." Láttam, amint a fejek sorra lekókadnak az asztal körül. Újabb baklövés, s méghozzá mekkora!

Természetesen a propagandát nemcsak Franciaországra akarták kiterjeszteni. Alaposan megdolgozták Nyugat-Európa többi országait is, különösképpen Olaszországot, mellyel sikerült egyezményt aláírniok, és Nagy-Britanniát, ahol érdekelt pártfogóra leltek Lord Rothermere sajtómágnás meglehetősen különös személyében, aki kezében tartotta Anglia legnépszerűbb újságjait, egyébként olyan olvasóközönséggel, mely tökéletesen közömbös volt minden olyan politikával szemben, melynek nem volt köze a brit királyi felség kormányához. Jól ismertem ezeket az újságokat, és újra csak megcsodáltam a magyar vezetők fellegekben járó gondolkozását. Ne tudták volna, hogy külpolitikával egyedül a Foreign Office foglalkozik, ezt pedig ugyancsak nehéz befolyásolni? Azt képzelték a boldogtalanok, hogy pártfogóra találhatnak az angol konzervatívok körében, sőt néhány ködevő még odáig is elment, hogy azt gondolta, sikerülhet a híres-neves Rothermere lordból vagy a fiából magyar királyt csinálni. Kész röhej. Percek kérdése, és egy angol király arra kényszerül, hogy lemondjon a trónjáról; ezek a derék emberek bebizonyították, hogy tényleg fogalmuk sincs semmiről, ami a La Manche túlsó partján történik. Mentségükre legyen mondva, a franciák sem láttak világosabban. Az az igazság, hogy Nagy-Britanniát nem érdekelte Közép-Európa. Tekintete most még inkább elmerült a messzeségben, és angol barátaim, valahányszor csak találkoztam velük, váltig ismételgették, hogy Franciaország nagy hibát követett el, mikor beleavatkozott a Passau és a Fekete-tenger között zajló eseményekbe. Megjósolták, hogy ebből csak kellemetlenségeink lehetnek. Nem is gondolták akkor, milyen igazuk van.

1929-től kezdve súlyosan nehezedett Magyarországra a gazdasági válság, és erről túlságosan is gyakran meggyőződhettem jómagam is. Napról napra romlottak szinte az egész lakosság életkörülményei. Mindenkit sújtott ez, egyre keményebben, és a legszegényebbek már egészen kétségbeejtő nyomorúsággal küszködtek. Némelyik faluban a parasztgyerekek egész télen nem tudtak iskolába menni, mert nem volt cipőjük. Mezítláb mégsem lehetett őket kizavarni a hóba.

Csaknem az egész lakosság rosszul táplált volt, még a középosztály is. Magam is tanúja voltam nem egy szomorú jelenetnek 1931-ben. Jól öltözött személyek, főleg nők, rosszul lettek a járműveken vagy az utcán. Ezek a legkegyetlenebb képek, melyeket magammal hoztam ennek az időszaknak a Magyarországáról. Hoyos Miksa gróf, akivel elég sűrűn találkoztam, elmondta nekem, miért romlott le ennyire a gazdasági helyzet. A legfontosabb kiviteli cikk, a búza ára lezuhant, és az állam arra kényszerült, hogy anyagilag támogassa a leginkább érintett termelőket az úgynevezett bolettás pótlékrendszerrel, az egész sajtó erről beszélt. Általában minden kiviteli cikk ára esett, és ez megfosztotta az országot a külföldi devizától. A pengő értéke csaknem harminc százalékkal romlott, ezt személy szerint én magam is megéreztem, mert a szótár szerkesztői tiszteletdíját pengőben állapították meg, és a pengő, szemben a korábbi 4,80-as értékkel, frankban most csak 3,60-at ért. Ugyanígy zuhant az iparcikkek ára is. Felütötte a fejét a munkanélküliség, és rövidesen aggasztó méreteket öltött. Nyilvánvaló lett, hogy az állam erőtartalékaiból most már nem futja, már csak azért sem, mert az ország anyagi eszközeihez képest túlméretezett adminisztrációs gépezet maga is súlyos terhet jelentett. És mint ilyenkor mindig, ez mindenfelé elégedetlenséget, sőt haragot váltott ki. Sztrájkok törtek ki itt is, ott is, és tüntetések voltak, ami nem fordult elő, mióta ez a kormány volt hatalmon. Támadták Bethlen grófot, még az Egységpárton belül is, melyet pedig ő alapított. A parasztok háborogtak, főleg a legszegényebbek, és ellenszegültek a kisgazdák is.

Hoyos Miksa nem látott kiutat a válságból. Az csak egyre nőtt, s a nemzetközi háttér nyugtalanító volt. Németországban napról napra nagyobb tért hódított a nemzetiszocializmus, és ott is munkanélküliség dühöngött. Ennek csak rossz vége lehetett. Hoyos Miksa nem hitt benne, hogy egy újabb háború megoldást hozhatna. Megmagyarázta nekem, hogy még ha egy háború jóvoltából, mely már csak világháború lehet, visszakapná is az ország elveszített területeit, a gazdasági válság csak súlyosbodna. Ez a teljes összeomláshoz vezetne, akkor pedig minden lehetséges, nevezetesen a forradalom is, mely a kommunista rendszer hatalomra jutásával végződne. Az érve az volt: egy tökéletesen

elpusztított országban csak egy kegyetlen diktatúra képes a rendnek legalább a látszatát fenntartani. Hoyos gróf a rend híve volt.

És e tragikus háttér előtt mind jobban és jobban sürgölődött-fontoskodott a propaganda, mintha mi sem történt volna. Így látogatott meg egy nap az ifjabb Dupuis, akit apja társul vett maga mellé a *Revue Hebdomadaire*-hez. Az apa hírneves jogtudós volt, és nagy tekintély a nemzetközi jog területén. Szót emelt azok mellett az erdélyiek mellett, akik megtartották a magyar állampolgárságukat, és akiknek a románok nem voltak hajlandók kártérítést adni, hiába kötötte ki ezt a trianoni szerződés, melyet egyébként szigorúan betartottak minden olyan esetben, mikor számukra előnyös volt. És így költözött a Collegium kivételes vendégeknek fenntartott lakosztályába egy elegáns, nagyon bőbeszédű fiatalember, aki mindjárt meg is látogatott bennünket, Carrère-t meg engem. Épp csak néhány szót váltottunk, és máris elfoglaltuk hadállásainkat. Ő bejelentette, hogy az Action Française tagja, és büszke rá, hogy a *camelot*-k közé tartozik, vagyis abba a rohamcsapatba, melyről mindenki tudja, hogy milyen mesteri módon bánik a vasalt bottal. Mi ezt azzal viszonoztuk, hogy bennünket meg a másik, a szemben álló táborban találhat meg. Nem ütődött meg ezen, sőt megnyugtatott, hogy honfitársainak tekint bennünket, és legfőbb vágya, hogy jó viszonyban lehessen velünk. Erre rá is kényszerült, hiszen sehogy sem ismerte volna ki magát ebben az országban, melyről semmit sem tudott, még a nyelvét sem beszélte, és pusztán csak a franciával nem jutott volna messzire. Annyi azonban biztos, hogy bármennyire hatott is rá a magyar hivatalos körök előzékenysége, eszébe sem volt cimborálni velük. Maurras feltétlen híve és eltökélt royalista lévén, neki a magyarok most is csak annak az ausztriai uralkodóháznak a szövetségesei és cinkosai voltak, amely ellen a francia királyok harcoltak. Csakhamar kiderült, hogy igazi bonviván, aki minden váratlanul kínálkozó alkalmat ki akar használni. Szívből mulatott mindazon, amivel a magyar propagandisták meg akarták etetni. Budapesti tartózkodását csupán nagyszerű alkalomnak tekintette, hogy jól kiszórakozza magát: azzal kezdte, hogy sorra járta a nyilvánosházakat, szép cigánylányok után, mert sok jót hallott a képességeikről és a szerelemben való jártasságukról. Erre később többször is visszatért,

meglehetősen csalódottan, a kifejezéseit azonban nem ismétlem meg. Én beértem annyival, hogy elkísérjem ezeknek a házaknak a kapujáig, és elmagyarázzam, hogyan jut vissza a Collegiumba. Carrère, aki egyszer-egyszer maga is ellátogatott a széplányokhoz, magára vállalta, hogy bemutatja nekik, de nem aratott különösebb sikert. A magyar életnek ez a megnyilvánulása határozottan nem volt a vendég kedvére való. És nem volt elragadtatva az elegáns éttermek konyhájától sem – kizárólag ilyenekbe járt. Ellenben kegyelmet talált nála a magyar bor, és elismerte, hogy egyik-másik fajta bízvást felveheti a versenyt a mieinkkel. Vajon a borok tették? Nagyon kedves lett hozzánk, s végül azzal búcsúzott, hogy ha visszatérünk Franciaországba, szeretne találkozni velünk, ami meg is történt. Tartozom vele, hogy elmondjam: 1941-ben, abban az időben, mikor a hatalmat bitorló Vichy-kormány elcsapott állásomból, ő azon kevesek egyike volt, akik felháborodtak ezen, és többször is hívott a feleségemmel együtt Maisons-Laffite-be, abba a kis kastélyfélébe, ahol a feleségével élt, időközben ugyanis megnősült. Azok közé tartozott, akik főkolomposukkal ellentétben nem éreztek „isteni meglepetést".

Ugyancsak e propagandatörekvések során történt az is, hogy a Collegium fogadta és vendégül látta Aldo Dami francia-svájci újságírót, aki szintén azzal kezdte, hogy felkeresett bennünket. Valamivel idősebb volt nálunk, és a korszak svájci sajtójában már némi hírnevet szerzett magának. Én egy kicsit görbe szemmel néztem rá. Egyszerű okból. Akkoriban rendszeresen a svájci határ mellett töltöttem a nyári szünidőt, a Gras-fennsík falucskájában, néhány kilométernyire La Brévine-től, melyet Gide olyan híressé tett, és sokat bosszankodtam a svájciak miatt, akik idejöttek szoknyakalandra, és sokszor igen faragatlanul viselkedtek. Felsőbbrendűségi érzésük szálka volt a szememben, mert hiába voltak gazdagok, és hiába kérkedtek azzal, hogy majorságaik takarosabbak, mint a francia hegylakóké, elég műveletlenek voltak, és a viselkedésük ellenszenvet keltett. Carrère viszont, akinek nem voltak ilyen tapasztalatai, közelebb került hozzá. Többször is szerveztek közös programot, én viszont csak két vagy három alkalommal beszélgettem a svájci újságíróval. Művelt ember volt, sokat utazott, a hivatalos magyar köröknek semmi esélyük nem volt rá, hogy

félrevezessék. Nyilván nem volt igazam, mikor távol tartottam magamat tőle. De ő ezt nem vette zokon, mert később – csak néhány éve – arra is gondja volt, hogy megküldje nekem írását, melyben a francia nyelv „válságáról" elmélkedett.

Mindez csak azt bizonyítja, hogy milyen nevetséges volt a Franciaországnak szánt propaganda. Sem a közvéleményre, sem a vezetőkre semmiféle hatással nem volt. És soha nem tudott fölébe kerekedni a kisantanthatalmak oly hatékony propagandájának. Így tapasztalta ezt minden magyar, aki ezekben az években Párizsban az események szemtanúja volt, többek közt Illyés Gyula is, aki szemmel láthatólag nagyon pontos emlékeket őrzött erről az időszakról.

Vonzások és választások

Bármilyen nyaktörő kaland volt is, mégis a szótárnak köszönhettem, hogy kénytelen voltam a nyelv titkainak legalább egy részébe behatolni. Móricz Zsigmond tanácsára mindig volt nálam egy kis jegyzetfüzet, ahová rögtön följegyeztem minden szót és kifejezést, mely megütötte a fülemet. Más választásom nem is volt, hisz akkoriban nem létezett még hordozható magnetofon. Semmi más nem avathatott volna be így a legkülönbözőbb élethelyzetek mindennapi beszédébe. Arra törekedtem, hogy lassacskán egy új gondolkozásmódot alakítsak ki, utánozva azokat az embereket, akiket hallgatózva figyeltem. Ezt próbáltam tenni Norvégiában és Svédországban is, és akkoriban úgy éreztem, ez sikerült is. És azt is éreztem, hogy egy kis szerencsével most is sikerülhet, még ha nehezebbnek látszott is. Hála istennek, ehhez az új gondolkodásmódhoz hamarosan úgy hozzászoktam, hogy nemegyszer azon kaptam magam: szinte már önkéntelenül is ugyanúgy reagálok a dolgokra, mint beszélgetőtársaim. Valamiféle mimikrihajlam működött bennem, és ennek köszönhettem, hogy egyszer, kimondhatatlan örömömre, egy bolti elárusítónő azt mondta nekem: „Maga úgy beszél, mint egy magyar!" Kiérdemeltem a magyar ember nevet. Mint annak idején az orosz nyelv esetében, itt is ez volt az igazi megmérettetés, melynek annyira szerettem volna megfelelni, mikor az oroszok között voltam. De nem sikerült kiprovokálnom a hízelgő felkiáltást:

„Maga úgy beszél, mint egy orosz ember!" *(kak russzkij cselovek).* Csak a *haraso* jelzővel ajándékoztak meg, ami bárkinek jár, aki hozzávetőleg ki tud mondani néhány nem túl bonyolult mondatot. Most megnyugodtam, és felbátorodtam a folytatásra.

Miután ennyit már elértem, nem maradt más hátra, mint hogy, amennyire csak lehet, összegyűjtsem magamban annak az életnek a képeit, mely ott zajlott körülöttem, és megtestesült azokban az emberekben, akiknek a köreibe bejuthattam. Ez nem volt könnyű feladat, még a feledhetetlen magyar vendégszeretet ellenére sem, mely már szinte az első pillanatban otthonos légkört tudott teremteni. De bármilyen barátságosak és kedvesek voltak is, nehezen nyíltak meg. Ezt tiltotta, de legalábbis megnehezítette a magyar szemérem. Hosszú ideje kellett ismerni egy barátot ahhoz, hogy az ember egy kicsit bővebbet vagy pontosabbat is megtudhasson arról, mit gondol és mit érez. Sőt ennél is többre volt szükség. Inkább csak a cselekedeteiket, álláspontjukat, viselkedésüket, reakcióikat lehetett megismerni, s ezek mind olyan megnyilvánulások, melyek a lelket nem meztelenítik le. Az írók többsége alig-alig érintett olyan dolgokat, melyek természetesek lettek volna egy francia író tollából (de nem egy angoléból, vagy akár egy északiéból). Ez nem is zavart volna, hisz bennem is megvolt ez a tartózkodás. A dolgot inkább az tette bonyolulttá, hogy mielőtt Magyarországra érkeztem volna, bizalmas barátaim mindig csak nők voltak, férfiak soha. Bizalmas barátnőt azonban ebben a társadalomban szinte lehetetlen volt találni. Általában megütköztek rajta, ha valaki feltárta a lelkét. Ez is egyik oka volt annak, hogy a nagyközönség soraiból sokan elmarasztalóan ítéltek meg egy olyan költőt, mint Ady Endre. Különösen szerelmes versei lepleztek le olyan dolgokat, melyekről mindenki tudta ugyan, hogy léteznek, de soha nem engedték volna meg maguknak, hogy célzást tegyenek rájuk, talán még azt se, hogy a lelkük mélyén gondolkozzanak róluk. Ha egy férjes asszonnyal való viszonyát túlságosan nem is vetették a szemére, legfeljebb csak az erénycsőszök, verseinek egy-egy képe, a gyönyörnek vagy a fájdalomnak egy-egy sikolya, egy-egy vallomása még olyanokat is sértett, akik pedig mégiscsak levetkőztek már bizonyos konvenciókat. Baudelaire-t csak azért fogadták el, mert francia, és mert egy szerelmi botrányairól híres nép fiától

ilyen dolgok nem érik készületlenül az embert. Még olyan írók lelkében is gyökeret vert ez az érzés, akikről pedig azt hitte volna az ember, hogy mentesek annak a társadalomnak az előítéleteitől, amely ellen fellázadtak. Így aztán Baudelaire híres verseskötetének, a *Les fleurs du mal*-nak a címét így fordították: *A romlás virágai,* holott ennek francia megfelelője *Les fleurs de la décomposition* vagy *Les fleurs de la pourriture* volna. A legtöbb fordítóban (volt azért néhány kivétel) fel sem merült, hogy a „mal" szót metafizikai vagy teológiai értelemben kellene felfogni, és így a magyarban a „gonosz" szó felelne meg neki. Itt ugyanabban az értelemben szerepel a „mal", mint a *Pater noster*-ben: „libera nos a malo", magyarul: „szabadíts meg a gonosztól". Meglepett egyébként, hogy akik eredetiben olvasták a verseket, úgy látszik, nem értették meg, hogy a költő a démonaival vívott harcáról beszél, akárcsak Verlaine a *Sagesse*-ben (Jóság). Baudelaire, azoknak a kiválasztottaknak a szemében, akik akár eredetiben, akár fordításban olvasták a verseit, a „dekadencia" megszemélyesítője volt, és ezen a dekadencián inkább az erkölcsök megromlását és nem a civilizáció hanyatlását értették. Mindenképpen tiltott olvasmány volt katolikus növendékeim számára, akiket az egyetem lelkésze arra kötelezett, hogy kérjenek tőle engedélyt minden olyan műre, amelyet el akarnak olvasni. Ám ez, amennyire én láttam, szinte senkit sem akadályozott meg benne, hogy rávesse magát az indexre tett műre. Sőt egyik-másik diákot és diáklányt mintha éppen ez a „dekadencia" vonzotta volna. Szinte már úgy tűnt, azért érdeklődnek annyira Baudelaire iránt, és azért csodálják annyira, mert valamiképpen hálásak neki, amiért magára vállalta, hogy meggyónja mindazokat a bűnöket, melyeket ők is szerettek volna elkövetni. Ugyanígy volt ez Ricarda Huch német költőnővel is, akinek szintén megvolt a maga olvasótábora, csupa női olvasó, meg a mi Anne de Noailles-unkkal, akinek a verseiben megtalálták a nemes kifejezését mindannak, amit ők maguk is szerettek volna megtenni vagy kimondani. Igaz ugyan, hogy e két költőnő mellett a hölgyek nagy része Paul Géraldy verseit suttogta magában...

A szűzi erény, a lovagias, mondhatnám, romantikus érzelmek tiszteletéhez hazaszeretet társult. Különösen az kapott meg, mikor láttam, hogy még Illyés Gyula is, aki pedig testestül-lelkestül belévetette

magát a szürrealizmusba, abban az egyben nagyon is különbözik azoktól a párizsi irodalmároktól, akikkel összejárt, hogy mindig és minden körülmények között hitet tett hazafiságáról. Ekkoriban éppen azokat a tanulmányait írta, melyek, két kötetben összegyűjtve, nem sokkal később meg is jelentek, a sokatmondó *Magyarok* címen. Ebben a költőben soha egy percre meg nem rendült magyarságának tudata, és érezhető volt, hogy erre büszke is. Sőt úgy érezte, nemzeti küldetése van. Mint annyi elődjét és sok kortársát, őt is hatalmába kerítette az az érzés, hogy felelősséggel tartozik népéért és anyanyelvéért. Én, a nyelvész, nem lehettem érzéketlen arra, hogy ő így fogta fel a költő vagy író szerepét, akármi legyen is az. Nem sovinizmus volt ez nála, hanem őszinte ragaszkodás ahhoz a közösséghez, mely szülte őt, és melynek egyszerűen magáért a létezésért volt hálás. Mint ahogy az édesanyjának hálás az ember, amiért a világra hozta. Fájdalomban, teszem hozzá, és még csak nem is kell a Szentírásra hivatkoznom. A magyar anyák ebben az időben kétszeresen is fájdalomban szülték gyermekeiket.

Ezt a hazaszeretetet vetették a magyarok szemére szomszédaik. Pedig hát nem volt-e létjogosultsága? A magyar író újra és újra azzal a szorongató kérdéssel került szembe: érdemes-e szívvel-lélekkel átadnia magát egy olyan nyelvnek, melyet örökösen fenyeget a megsemmisülés? És csak úgy áldozhatta neki egész lényét, ha hitte, hogy hazája a legszentebb neki ezen a világon. Bennem is megvolt ez a hit. Ebben az érzésben egy voltam magyar barátaimmal. Még egy testvéri kötelék, köztük és köztem. És még ha előfordult is, hogy bíráló, korholó, szemrehányó szavakat mondtak, ezeket soha nem a becsmérlés mondatta velük. Ady a legszilajabb átkokat mondta azokra a honfitársaira, akik nem voltak rá méltók, hogy magyarok legyenek. Kikiáltotta, amit „fajtája” vétkének tartott, hogy gyönge, hogy gyáva, hogy elpuhult, de azonosult képével, hazája sorsa az ő sorsa is volt:

Mert gyáva volt és szolga volt
S életét élni sohse merte,
A Sors, a sorsa,
Hajh, be megverte, be megverte.
.....

Rossz, drága fajta, ki felé
Kerekedtek mindig a latrok,
S a Sors, a sorsa,
Bűnben, vészben, és bennem harsog.

És jövőbe látóan ezt írta:

Most itt várhatja a Pokolt
Szórva, megtépetten, ritkulva
S a Sors, a sorsa,
A sorsa búsabb, mint a múltja.

És mégis, dacolt ezzel a rettegett és rettenetes sorssal. Bírált, vádolt, lázadásra hívott, de soha nem hallatta egyetlen szavát sem a megvetésnek. Az ember nem szégyelli a hazáját, még ha igazságtalanságoktól és nyomortól szenved is. A hazáját nem átkozza el az ember. És mindig kész rá, hogy megvívjon érte. Ez az érzés mindenkiben élt. Kiváltságosakban és a nép tömegeiben egyaránt. Az a szó, hogy magyar, semmit sem veszített varázserejéből. Új volt ez nekem, mindazok után, amiket Franciaországban nagyon is gyakran hallottam, különösen a széplelkektől, akik minden előítélettől és hagyománytól megszabadultnak mondták magukat. Túl sok olyan emberrel akadtam össze Párizsban is, másutt is, akik lépten-nyomon azt hangoztatták, hogy nem akarnak többé harcolni, bármiért vagy bármi ellen folyjon is a harc. S nem kell-e majd szomorúan hallanom, hogy a Francia Tanítók Nemzeti Szakszervezetének másodtitkára a szervezet 1938. évi kongresszusán így kiált fel: Inkább a szolgaság, mint a halál a becsület mezején! A Francia Köztársaság egyik tanítója, százhetvenkilenc esztendővel a nagy francia forradalom kitörése után! Megtagadja a szabadság hőseit! Tartozom vele, hogy hozzáfűzzem: később elismerte, hogy hibázott, és bátran halt meg az ellenállás alatt. Magyar barátaim, akik nem vettek részt az 1789. évi versailles-i rendi országgyűlésen megindult mozgalomban, sosem tétováztak, ha a haza sorsáról volt szó. Ebben közel éreztem hozzájuk magamat. Az én őseim is habozás nélkül mentek harcba, 93-ban és 48-ban, sőt 1871-ben is.

Szóval, egytestvérnek éreztem magamat ezekkel a férfiakkal és nőkkel, akiknek társaságában olyan gyakran megfordultam. Magam választotta szellemi kötelék volt ez, és észrevettem, hogy valami vigaszfélét adott. Pedig nem volt mindig olyan örömteli. Nem maradhattam érzéketlen, még kevésbé közömbös a sok gond és baj láttán, melyekkel küszködtek, méghozzá annyi méltósággal, hogy az tiszteletet váltott ki belőlem. De ezzel nem álltam-e egyúttal melléjük ellenségeikkel szemben, külső és belső ellenséget egyaránt beleértve? Más szóval, nem vesztettem-e el a pártatlanságomat? Nem tettem-e le túl nagy részt az életemből ennek a nagy folyónak a partjára, melyen szinte mindennap átkeltem, tekintetemet a Várhegyre emelve, amely körül annyi csata dúlt már? Itt ütközött meg egymással Róma és Ázsia. Eltűnődtem rajta, hogy magam is olyan partokon, olyan országban születtem, mely, egy más ég alatt, szembeszállott ugyanezzel az Ázsiával. Igazuk lett volna francia mestereimnek, mikor megváltoztatták az utamat, hogy visszatérjek a nyugati civilizáció keleti határmezsgyéjére? És gondoltam a burgundokra is, akiket Attila legyőzött, és akik az én távoli őseim voltak. És Attila székvárosa nem itt volt-e, Magyarország szívében, egészen közel ahhoz a helyhez, ahol már évek óta éltem? Róma, Bizánc meg a Kelet minduntalan ezen a vidéken találkozott össze. Hogy megvívjanak, hogy kölcsönösen elpusztítsák egymást, de azért is, hogy keveredjenek egymással. És a kultúra, melyet meg akartam ismerni és körül akartam határolni, ezekből az eseményekből született meg. A népnek, melyben megtestesült, sikerült összevegyítenie magában ezt a sokféle elemet, és egységbe foglalnia őket. És miközben megpróbáltam beilleszkedni ennek a népnek az életébe, én is része lettem e nagy műnek. Ez egyben válasz is volt egy kihívásra. Az emberek úgy gondolták, és ezt sokszor éreztették is velem, hogy a magyarok iránt senki nem érdeklődik, senki nem örül nekik, senki el nem ismeri őket. És szenvedtek ettől a közönytől. Nemcsak Karinthy vagy Kosztolányi mondta ezt, hanem mindenki, akivel csak találkoztam. Adyval panaszolhatta volna mindenki, még az is, aki sohasem olvasta: „...nekünk senki nem örül." Erre cáfoltam rá én. Én értékelni tudtam mindazt, amit olyan jó szívvel, annyira minden érdek nélkül felkínáltak nekem, és hálás voltam érte. Befogadtak, mintha valóban

a családhoz, a nemzethez tartoznék. Elég volt úgy beszélnem, mint ők, úgy élnem, ahogy ők, azt találnom jónak, amit ők jónak találnak, és őrizkednem tőle, hogy azt tegyem, amit ők nem akarnak tenni. Vagyis ugyanabban lelni kedvem, amiben ők, és tisztelnem mindazt, ami értékes bennük. És mélyen magamba vésni azokat a képeket, amiket mindenfelé láttam. Úgy éreztem, ha köztük vagyok, megértem őket, és szinte önkéntelenül ráállok hullámhosszukra. Olyan rokonság volt ez, melyet én szereztem magamnak, munkával és akarattal.

Vajon változott-e a személyiségem? Erősödött vagy gyengült-e? Mindenesetre tapasztalatban gazdagabb lett, és összetettebb is. A színész, aki egy szerepet el akar játszani, büntetlenül nem öltheti magára annak a ruháját, akit megszemélyesít. Ha levetette is a jelmezt, valamit megőriz belőle, még ha csak a taglejtéseiben és önkéntelen mozdulataiban is, de legalábbis az emlékezetében. Elég volt egy kicsit leszállnom önmagamba, és máris megtaláltam azt, aki például életem északi korszakában voltam. Nem lehet ez másképp ezzel a magyar időszakkal sem – gondoltam –, mely lassan végéhez közeledett. De vajon csakugyan befejeződik-e? A Párizsban megalapított tanszék pályám hátralévő idejére Magyarországhoz köt majd, és ugyanúgy Finnországhoz is. Az lesz a feladatom, hogy megismertessem ezeknek az országoknak a nyelvét és azt is, aminek minden nyelv a hordozója, vagyis azt a kultúrát, melynek ez a nyelv a leghitelesebb kifejezője. Nem szakadok el többé ezektől a kultúráktól, hacsak még egyszer újra pályát és küldetést nem változtatok.

Ilyen gondolataim voltak nem sokkal azelőtt, hogy visszatértem volna Franciaországba. De addig is ki kellett használnom minden napot, mely még megadatott nekem magyar földön.

Villanások az ég alján

Magyarországi küldetésem a vége felé közeledett tehát, ha életem magyar szakasza nem is. Mikor 1930 őszén megjöttem a szünidőről – az utolsó tanévkezdésem volt ez itt –, komor hangulat fogadott. Alig szálltam le a vonatról, a két növendék, aki, mint rendesen, most is elém jött, máris elmesélte, hogy társaik közül többeket, köztük

olyanokat is, akik az én tanítványaim, letartóztattak és börtönbe vetettek, azzal az ürüggyel, hogy „kommunista" tevékenységet folytattak. Súlyos büntetés várt rájuk, és pályájuknak mindenképpen befellegzett. Másnap felkerestem Louis-Edmond de Vienne-t, aki komoly arccal fogadott. Tudott már a letartóztatásokról, és rögtön azt mondta nekem: „Sauvageot, ezt nem szabad ennyiben hagyni. Azonnal közbe kell lépni. Tényleg kommunista agitátorok a tanítványai?" Nemmel feleltem. Lehet, hogy nem voltak elég óvatosak, és olyasmit mondtak, ami rosszindulatú értelmezésekre adott lehetőséget, bár ezt sem hittem, mert elővigyázatosnak ismertem őket. Valószínűbbnek tartottam, hogy valami besúgónak eshettek áldozatul. De Vienne azon nyomban eldöntötte, hogy amilyen gyorsan csak lehet, kieszközöl nekem egy kihallgatást a külügyminiszternél. Mivel olyan diplomata járt közben, aki a bizalmukat élvezte, a külügyi urak már harmadnap fogadtak. Előadtam kérelmemet: tanítványaimat hamis vádak alapján tartóztatták le, helyezzék őket szabadlábra. Különféle kérdésekre kellett válaszolnom, volt köztük néhány meglehetősen képtelen is. Végül aztán kijelentettem, hogy ha mindez a Francia Köztársaság kormányának a tudomására jut, az rögtön cselekedni fog. Megemlítettem a francia képviselők látogatását, és felhívtam rá a figyelmet, hogy egyiküket, Georges Pernot-t, a képviselőház alelnökét jól ismerem. De ismerek másokat is, fűztem hozzá, nevezetesen Marius Moutaet urat, az SFIO lyoni képviselőjét, aki egyben elnökhelyettese a képviselőház külügyi bizottságának is, és még néhány embert. Szóval, mi sem könnyebb, mint hogy megkérjem Jean Piot-t, az *Œuvre* főszerkesztőjét, adjon le egy megtorló cikket, amiből aztán nagy botrány lesz. Végül megjegyeztem, hogy küldetésem maholnap úgyis lejár, és fütyülök rá, ha visszarendelnek.

Úgy mentem el a minisztériumból, hogy az égvilágon semmi biztosítékom nem volt rá, hatott-e a zsarolásom, és ekkor jutott eszembe, hogy talán jó volna, ha értesíteném a dologról Hoyos Miksa grófot. Elébe tártam a helyzetet. Megígérte, hogy személyesen fog a kormányzónál közbenjárni. Megkérdezte, hogy a tengernagy előtt is hajlandó lennék-e megvédeni tanítványaimat, ha annak netán eszébe jutna, hogy hívasson és tőlem kérjen felvilágosítást. Úgy érezte, az ügy nagyon

súlyos. Tény, hogy megsokasodtak az elégedetlenség, sőt a lázadás aggasztó jelei az országban, melyet a gazdasági válság napról napra egyre súlyosabb megpróbáltatásoknak tett ki. Azt mondtam, hogy elmegyek én akár az ördöghöz is, ha ezzel segíthetek valamit. Másnap délután hat órára beidéztek a palotába. Egy parancsőrtiszt jött értem a Collegiumba, ami a portán óriási feltűnést keltett. Megjelentem tehát a kormányzó előtt, aki franciául beszélt velem, és tréfálkozva azt mondta, hogy nem tud elég jól magyarul ahhoz, hogy meg merje kockáztatni a magyar beszédet egy olyan francia előtt, aki tökéletesen megtanulta ezt a nyelvet. Feltett néhány kérdést a francia flottával kapcsolatban, és érdeklődött néhány magas rangú tiszt után, akik őt nagyra becsülték. Befejezésül megnyugtatott „kedves tanítványaim" sorsa felől és elbocsátott. Visszavittek a Collegiumba. Egy óra sem telt bele, és telefonhoz hívtak. Schöpflin Aladár, a neves magyar irodalomkritikus és irodalomtörténész adta hírül, hogy visszakapta a fiát, és hogy szeretné nekem ezért háláját kifejezni. Az ügy rendben volt. Másokat is kiengedtek.

A döntés tehát már az én kihallgatásom előtt megszületett. Hoyos Miksa nem sokkal később elmesélte nekem, hogy a Bethlen-kormány, mely amúgy is sok belpolitikai gonddal küszködött, úgy érezte, nem engedheti meg azt a fényűzést magának, hogy összetűzzön Franciaországgal. Néhány esztendővel később, mint már említettem, a kormányzó kitüntetett a Magyar Érdemrenddel, és egyúttal elküldte nekem az arcképét is, dedikálva, ahogy illik. Ezt az arcképet aztán 1941-ben, mikor a vichyi kormány rendőrsége a Sicherheitspolizei embereinek kíséretében házkutatást tartott nálam, elkobozták tőlem. Kell-e mondanom, hogy ezek a kegyek semmit sem változtattak a véleményemen erről a rendszerről, melyben életemnek több mint nyolc esztendejét kellett leélnem? A diplomácia kötelez.

Újra megkezdtem előadásaimat, de éreztem, hogy tanítványaim gondterheltek. Görcsös figyelem lépett az addigi pezsgő elevenség helyére. Volt valami a levegőben, ami megfoghatatlan szorongást ébresztett. Éreztem, hogy történt valami, de nem tudtam, micsoda. Lassacskán ez is kiderült. Először is azt vettem észre, hogy mindenkit megrázott, ami szeptember elsején, három héttel az érkezésem előtt történt.

Először fordult elő, hogy felvonult a munkanélküliek és a legkülönfélébb szakmákat képviselő bérmunkások hatalmas tömege, tiltakozni a kormány belpolitikája ellen. A lovas rendőrség azt az utasítást kapta, hogy oszlassa szét a tömeget, de egyszerűen elsodorták: ekkor tüzet nyitott a tüntetőkre, aminek rengeteg áldozata lett. Kemény figyelmeztetés volt ez a Bethlen-kormánynak. Mindebből csak egy gyönge visszhang jutott el Franciaországig. Az emberek akkor jöttek vissza szabadságról, és a sajtó csupán néhány sürgönymásolatot tett közzé, feltehetően ezeket is cenzúrázva. Mint mondtam, sem az *Havas*, sem a *Temps* ügynökség állandó sajtótudósítója soha nem vetemedett volna soha arra, hogy más információt küldjön Párizsba, mint amit a Magyar Távirati Iroda megadott, melynek egyébként szintén megvolt Párizsban a maga tudósítója, bizonyos Ajtai, aki, ahogy akkoriban mondták, a *kurzus,* vagyis a kormány embere volt. Végszükségben az *Havas* meg a *Temps* még közölhette volna azokat a híreket, melyek a német nyelvű *Pester Lloyd*-ban jelentek meg, amelyről mindenki tudta, hogy a kormány félhivatalos lapja. Nem tudtam tehát felmérni az események horderejét. Át kellett értékelnem a hivatalos „igazságot". Minden diktatúrának ez a módszere, az ilyent hívják manapság félretájékoztatásnak. És ahogy múltak a napok, láttam, hogy a történtek szinte már a szorongásig fokozódó nyugtalanságot keltenek. Volt, aki csak magában háborgott, volt, aki barátainak sírta el bánatát, és voltak, akik erélyes rendszabályokat követeltek, melyek azonnal elfojtják ezt a méreteivel és féktelenségével olyan megdöbbentő lázadást. Több ismerősöm is megvallotta nekem, hogy rettegnek a kommunizmus hírhedt kísértetétől és mindattól, ami vele jár. Egy-egy ilyen beszélgetés után arra gondoltam, hogy ez a rendbontástól és a forradalomtól való félelem talán némi haladékot ad a kormánynak, de az vajon tud-e élni vele? Nem tartottam valószínűnek, hiszen ezek az emberek, a híres mondással élve, sem tanulni, sem felejteni nem tudtak. Megállapítottam a diagnózist: Magyarország katasztrófába rohan. Csak a mikort és a hogyant nem tudtam megjósolni.

És egy másik vészjel. Belépek a Centrál kávéházba, ahol több egyetemi tanár is együtt van, főleg történészek, és egyikük, gúnyos és megvető éllel, odaveti: „Íme, a mi demokratánk!" És még hozzáfűzte,

metsző hangon: „Nem gondolja, hogy ennek a maga demokráciájának a napja már leáldozott? A jövő a fasizmusé. Elég, ha csak Olaszországot nézi, de rövidesen nézheti már Németországot is." Végül ellátott egy jó tanáccsal: „Nem veszi észre, milyen elmaradottak, és hogy itt az ideje, hogy haladjanak a korral?" Válaszom kurta volt: „Majd meglátjuk." Épp ekkor utaztam végig Németországon, Kehltől Passauig, és mást sem láttam, csak horogkeresztet és horogkeresztet, a falakon, sőt még a háztetőkön is, a vasútvonal mentén végestelen-végig. És a szünidőben Haut-Doubs-ban meglátogatott egy hajdani tanulótársam az École Normale Supérieure-ről, René Montigny, egy elzászi fiú, aki a német hadseregben szolgálta végig a háborút, és a La Flèche-i katonaiskolában volt némettanár. Most tért vissza Németországból, és rémülettel töltötte el, amit ott látott és hallott. Mindenféle revansista népség került nyeregbe, és szédületes iramban terjeszkedett a nemzetiszocializmus. „Előbb-utóbb kitör a háború" – vonta le a következtetést. Kínos helyzetben voltam hát, hiába is szerettem volna, nem vághattam vissza diadalmasan. Bizonyos, hogy sokan számítottak a fasizmus győzelmére, és az események olyan fordulatát remélték tőle, mely ezúttal kedvez a magyar irredentizmusnak. Azt várták, hogy majd Rómából és Berlinből eljön az üdvösség. Hogy mikor és hogyan, azon, úgy látszik, nem tűnődtek el. Legalábbis énelőttem nem beszéltek róla. Nem is egyszer éreztem úgy egy-egy beszélgetés során, hogy nem bíznak bennem. Másoknak is gyanús lettem, nemcsak a rendszer rendőrségének? Pedig ez utóbbi mintha megnyugodott volna a személyemet illetően. Legalábbis ezt a benyomást keltette bennem egy apró esemény, mikor a nyári szabadságra mentem. A reggel hét órakor induló vonattal utaztam, mert Párizsba menet szerettem volna útba ejteni Bécset is. Clauzel báró, aki apám barátja volt, meghívott ugyanis a bécsi francia követségre. Elhelyeztem poggyászomat a fülkében, ahová a jegyem szólt, és elindultam az étkezőkocsiba. Alighogy leültem az egyik sarokasztalhoz, megállt előttem egy egyenruhás rendőrtiszt. Megkérdezte, nem zavar-e, ha az asztalomhoz ül. Rendkívül udvariasan bemutatkozott, a címemen szólított, és azt mondta, nagyon örülne, ha hallhatna valamit tőlem a magyar irodalomról. Nagyon érdekelte, hogy mi a véleményem róla. Kértem, hogy foglaljon helyet, és igyekeztem

kívánságának eleget tenni. Elmondtam neki, hogy ezt vagy azt az írót jobban szeretem, mint a másikat. Egyik-másik név, melyet megemlítettem, szemmel láthatólag meglepte. Kertelés nélkül megmondtam neki, hogy Herczeg Ferencet nem tartom valami sokra, viszont nagy tisztelője vagyok Babitsnak, Kosztolányinak, Móricznak és még többeknek. Megkérdezte, hogy miért, én pedig egy kis irodalomtörténeti előadást rögtönöztem neki. Eltöprengett és végül némi megindultsággal azt mondta, hogy hálás nekem, amiért így érdeklődöm az anyanyelve és hazájának legnagyobb írói iránt.

Néhány perccel azelőtt, hogy a vonat befutott volna a hegyeshalmi határállomásra, felállt, begombolta köpenyét, föltette csákóját, és szertartásos katonai tisztelgés után, szíves elnézésemet kérve felszólított, hogy mutassam meg útlevelemet, melyet azután elvett és rögtön visszsza is adott, anélkül, hogy megnézte volna. Újabb köszönetmondások között elbúcsúzott, és még egyszer megismételte, mennyire örül, hogy találkozhatott velem. Én is felkeltem, hogy visszamenjek a fülkémbe. Arra gondoltam, hogy ez tipikusan magyar színjáték volt. Egyetlen más országot sem ismertem, ahol ilyesmi előfordulhatott volna, sem Nagy-Britanniában, sem Németországban, sem az északi országokban, Svájcban végképp nem, a francia határnál semmi esetre sem. Azoknak a paradoxonoknak az egyike volt ez is, melyeknek ugyancsak hosszú a listája. Újra csak azt kellett megállapítanom, hogy a magyarok viselkedése más. Ezt bizony tudomásul kellett venni.

Két esztendővel később, 1932 októberében, mikor néhány hétre ismét Budapestre mentem, újabb meglepetés ért. Ugyancsak a hegyeshalmi állomáson, a rendőrségi és vámvizsgálat alkalmával, a szolgálatos tiszt, ezúttal egy másik, belepillantott az útlevelembe, és megkérdezte tőlem, hogy nem annak a szótárnak a szerkesztője vagyok-e, melynek első kötete néhány hónapja jelent meg. Igennel válaszoltam, és hallottam, amint azt mondja a kíséretében levő két vámosnak, hogy ne nyissák ki a bőröndömet, csak tegyék rá az átvizsgálást igazoló krétajelet. Újabb példa, mely éppoly jellegzetes. Ettől függetlenül egyébként minden lépésemet figyelték. Ilyen ellent-mondásos dolgok nem történhettek volna meg Franciaországban és sok más országban sem. A magyarok reakciója megint csak eltért a megszokottól. Nem a hatalomé, az egyéneké.

Mindebből csak az derült ki, hogy a dolgok és az emberek sokkalta bonyolultabbak, mint gondoltam.

Volt ezen mit töprengeni. Ha a dolgok tragikus fordulatot vesznek, kiszámíthatatlan lesz a magyarok egyéni magatartása. A legrosszabb és a legnagyszerűbb egyaránt megtörténhet. Csak egy biztos: az egyéni bátorság nem fog hiányozni.

Ez hamarosan be is igazolódott. Sorra megkerestem jó barátaimat és ismerőseimet, és elmentem Babitshoz is. Halogattam ezt a látogatást, mert hallottam, hogy beteg, de a felesége, Török Sophie, felhívott telefonon, és azt mondta, Babits nagyon szeretné, ha elmennék hozzá. Ágyban találtam. Mindenképpen beszélni akart velem. Nagyon sápadt volt, az arca nyúzott. Megviselte az influenza, mondta Török Sophie. Nem tudhattam, hogy ez már annak a betegségnek az előjele volt, mely 1941-ben elvitte. Várakozásommal ellentétben nem az irodalom volt az, amiről, levegő után kapkodva, beszélni kezdett. Azt kérdezte tőlem, hogyan látják Párizsban az európai helyzetet, és elmondta, mennyire aggasztja, ami Magyarországon történik. Láttam, hogy őt is mélységesen megrázták a szeptemberi események, melyek az 1905-ös szentpétervári vörös vasárnapot juttatták az eszébe. Ő is érezte a háború szelét, és ez a sejtelem kétségbeesést váltott ki belőle. Annyira sóvárogta, annyira akarta már a békét az első világháború idején! Eszembe jutott, amit nem sokkal 1916 húsvétja előtt, az egyik legszebb versében írt, mely ezekkel a sorokkal zárul:

Ó, béke! béke!
legyen béke már!
Legyen vége már!
Aki halott, megbocsát,
ragyog az ég sátra.
Testvérek, ha túl leszünk,
sohse nézünk hátra!
Ki a bűnös, ne kérdjük,
ültessünk virágot,
szeressük és megértsük
az egész világot:

egyik rész a munkára,
másik temetésre: adjon Isten bort, búzát,
bort a feledésre!

Persze nem ő volt az egyetlen magyar író, aki szót emelt a háború ellen, melyben „drága magyar vér" folyt, de bátran emelte fel a hangját, azzal kezdve, hogy „ha kiszakad ajkam, akkor is...". Ady is minden maradék erejével kikiáltotta kétségbeesését és félelmét, látván, hogy „Sohse volt még kisebb az ember". És talán egy sem volt a magyar írók között, aki megénekelte és dicsőítette volna a háborút és annak fegyvertényeit. Ez meglepett, hiszen a magyar honvéd harci erénye már-már legendás volt. Az örökség kötelez, és volt kitől örökölnie, hisz azzal büszkélkedett, hogy őse a legyőzhetetlen Attila volt, akit megállítani egyedül csak Aetius tudott, ám leverni ő sem, hiába segítette Merowech is és Theodorik.

Igen, Babitsot a legsötétebb előérzetek gyötörték, de alkata nem adott rá módot, hogy más lehessen, mint szemlélő. Voltak viszont, akik cselekedtek. Egyre többet találkoztam Illyés Gyulával és Déry Tiborral. Mindketten növekvő nyugtalansággal figyelték az „ébredő magyarok" ébredését, és azt, hogy újra színre lépett az a személyiség, aki a fajvédő nacionalizmus megtestesítője volt: Gömbös Gyula. Más berkekben, többnyire „tolerált" szociáldemokratának álcázva, újraszerveződött a földalatti kommunista mozgalom, és megkezdte leleményes propagandatevékenységét a munkások között; a paraszti származású írók és értelmiségiek pedig a gazdasági válság súlyosbodása miatt végleg elkeseredett kisgazdákból álló népes párton belül a földhöz való visszatérést hirdették. Ezek közé tartozott Illyés is. Az ő szemében a szántóvető, a földmíves testesítette meg a magyarságot, őbelé helyezte minden reményét. Verseiben felfedte a parasztság minden nyomorát, hangja sok olvasót mélyen megrendített. Igaz, hogy ez a sokat szenvedő és sokszor nagyon sanyarú sorsra kárhoztatott parasztság mégiscsak a nép többségét jelentette, és minden ismerősömnek az volt a véleménye, hogy a parasztság munkája nélkül semmire sem juthatnak. A fiatal értelmiség tagjai közül sokan elmentek vidékre, hogy tanulmányozzák a helyzetet. Versengve közöltek tanulmányokat

erről vagy arról a faluról. Tanítványom, Jankovich Ferenc, maga is paraszti ivadék, sok különféle adatot hozott nekem szülőföldjéről, különösen a szülőfalujából. Képet kaptam róla, micsoda nyomorúságban élnek családok százezrei. Franciaországba visszatérve fel is használtam mindezt, az SFIO-ban és másutt tartott előadásaimban. Ezek az állapotok kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy felszítsák a haragot a falvak népében, és hogy e mozgalom jóvoltából megalakulhasson egy erőteljes parasztpárt. Tanítványaim sokat emlegettek nekem egy bizonyos Nagyatádi Szabót, aki rögtön Horthy és híveinek hatalomra jutása után alakított egy agrárpártot, mely egyébként ekkorra már lepaktált az új hatalommal. Nemigen értettem, miért hivatkoznak erre a kísérletre, mely végül semmi jót nem hozott, és régen letűnt vezetője olyan nézeteket vallott, melyeket ifjú barátaim már nem fogadnak el. Mert ezúttal arról volt szó, hogy egyesüljenek, és – mai szóval – „szabadelvűvé" tegyék a kormányt, mellyel ma már csaknem mindenki elégedetlen volt. Beleértve Eckhardt Sándort is, akit mindeddig a rendszer hűséges hívének tekintettem, és aki, meg kell vallani, a rendszer kegyeltjei közé tartozott. Katolikus volt és integrista, nem úgy, mint Gyergyai Albert, aki sokkal vallásosabb volt ugyan, de a tolerancia és a liberalizmus példaképének számított.

Azok, akik „destruktív" elemnek számítottak, mint Benedek Marcell és Balassa József, nem is annyira egy új világháború kirobbanásától féltek, sokkal inkább attól, amit ők a meglévő rendszer fasizálódásának neveztek. Mindaz, ami körülöttük történt, a „kommün" bukását követő évekre emlékeztette őket. Még nem fehérterror, de már nem érzi magát biztonságban az ember. Furcsa ellentmondás: több neves száműzött hazatért és újra elfoglalta helyét a magyar társadalomban. Emellett egyre erősödött az antiszemitizmus, mégpedig az egyetemen. Egy szerda délután, mikor felmentem a bölcsészkar lépcsőin, hogy megtartsam előadásomat, egy csoport diákot láttam a bejárat előtt ácsorogni. Egyik leányhallgatóm, aki észrevett, szemmel láthatólag felzaklatva odajött hozzám, és megkérdezte, megengedném-e neki, hogy velem együtt jöjjön be a terembe. Mihelyst a küszöböt átléptük, láttam, hogy a Turul Szövetség egyensapkáját viselő fiatalemberek fésülik át a bejáratokat. Ketten tévedésből odajöttek hozzám is, hogy elkérjék

a személyazonossági papírjaimat. Ezt kategorikusan megtagadtam, mondván, hogy én vagyok a franciatanár, és hogy jobban teszik, ha tüstént eltakarodnak. Választ sem várva, karon fogtam a diáklányt, és beléptem vele a tanterembe. Zsidó lány volt. Senki sem mert utánam jönni. Az előadás végén megkértem hallgatóimat, hogy újabb incidensek elkerülése végett velem együtt jöjjenek ki. Ezúttal egyik uszító sem vette magának a bátorságot, hogy zaklatni merészeljen. Mikor kiértem az utcára, hirtelen meggondoltam magam, visszamentem az egyetemre, egyenest a rektorhoz. Azonnal fogadott, és én elmondtam neki, mi történt az előbb. Szavaim zavarba hozták. Igazat adott nekem, hogy ez valóban kínos eset, de hozzátette, hogy sajnos semmit sem tehet ellene. Kíméletlenül vágtam vissza, hogy neki kötelessége betartani a rendet, és hogy hatalmában áll kihívni a rendőrséget. Bevallotta, hogy ezt nem teheti meg, nem nehéz kitalálni, hogy miért. Otthagytam és azonnal a követségre siettem, nem volt messze. Elmeséltem de Viennenek, mi történt. Azt tanácsolta, értesítsem magát a rendőrfőkapitányt. Ilyesmit semmi áron sem szabad eltűrni. Ismertem Ferenczit, ő volt ekkoriban a főkapitány, vagyis Budapest rendőrfőnöke. A követségről hívtam fel, a követ jelenlétében. Megnyugtatott. A következő szerdán, mondta, az utolsó sorban lesz majd néhány új hallgatóm, vagyis civil ruhás rendőrök. Ez ugyan sérti az egyetem autonómiáját, de annyi baj legyen. Kornis rektor aggályaival nem törődik, tőle úgysincs mit várni. És valóban, a rákövetkező szerdán az utolsó padban hat „diák" ült, akiknek a külseje némiképp elütött a többiekétől, és akiket háromnegyed órán át sújtottam az ófrancia nyelv szintaxisáról szóló elméletemmel. A többi padsor viszont elég néptelen volt. Az antiszemita szűrővizsgálat megtette a magáét. Engem is nyomon követett egy rendőr, de tekintettel a körülményekre, ez most inkább megnyugtató volt, mint bosszantó. Ekkor fedeztem fel, hogy egy francia republikánussal is megeshet, hogy nem sétálhat büntetlenül egy forrongó városban.

Mindenütt forrt hát a nyugtalanság. A jobboldali bajkeverők azt hitték, elérkezett az ő órájuk, és a baloldali elégedetlenkedők is kiléptek – sokszor bizony meggondolatlanul – látszólagos belenyugvásukból. A leghatározottabbak – sőt olykor már vakmerők – a kommunisták

voltak, akik a kockázattal nem törődve, megkettőzték tevékenységüket. A kormány ugyanis, érezvén, hogy szorítása gyöngül, napról napra nyugtalanabb lett, s ezáltal minden hidegvérét elvesztette. A legkisebb ürügy is elég volt rá, hogy kegyetlen intézkedéseket hozzanak. Egy újságírót több hónapi börtönre ítéltek, mert tiszteletlen megjegyzést merészelt tenni a Boldogságos Szűz Máriára. Scitovszky belügyminiszter, szigorú protestáns, jegyzőkönyvet vétetett fel azokról a kocsisokról, akik ocsmány szitkokkal illették lovaikat, ha azok nem akartak engedelmeskedni. A Ferenc József hídon, melyen Pestre menet át kellett kelnem, reggel olykor teljesen elzárták az utat a lovas szekerek, melyeknek kocsisait felírták a rend és béke őrei. Az államrendhez hozzátartozott az erkölcsi rend is.

Az volt a szomorú, hogy ez a sok forrongás, a felszínen vagy a földalatti mozgalom mélyén (az érdekeltek „illegalitás”-nak nevezték), a lakosságot nem tudta kimozdítani passzivitásából. Újból csak azt állapítottam meg, hogy a középosztály, mely soha nem játszott politikai szerepet, láthatóan közönyös maradt. Az igaz, hogy egyre több gondot okozott nekik a mindennapi megélhetés. Egyik hónapról a másikra mindenkinek elfogyott a pénze. Boszorkányos ügyesség kellett hozzá, hogy boldoguljon az ember. Egyik kollégám, egy rokonáról beszélve, aki nemrégiben kapott állást kétszázötven pengő fizetéssel, azt mondta, hogy így majd lehetősége lesz rá, hogy ennek a kétszeresét költse. Mindenki úszott az adósságban, fent is, lent is, az egész társadalmi létrán. A nagybirtokokat jelzáloggal terhelték meg, és ha a bank megtagadta a további kölcsönök folyósítását, vagy követelték a kamatok megfizetését, tulajdonosaik a lehető legnagyobb teherrel eladták őket. Ezeket a földeket gazdag spekulánsok vásárolták föl, vagy sokszor egész egyszerűen egy-egy bank. Ebben az utóbbi esetben a mezőgazdasági munkások életkörülményei még nyomorúságosabbak lettek, mert a bankok igazgatói csak a jövedelmet ismerték, meg az úgynevezett „rentabilitást”. Ennek pedig a mezőgazdasági munkások itták meg a levét. A falvakban ez óriási elégedetlenséget idézett elő, ám a gazdasági válság kellős közepén mindenkit visszatartott, valósággal megbénított a félelem a munkanélküliségtől. Itt-ott azért voltak lázongások, de ezeket a csendőrség könyörtelenül elfojtotta. Ezeknek

a tényeknek a láttán a hatalom kezdett meginogni. A rendszer támogatói különféle félmegoldásokhoz folyamodtak, több-kevesebb sikerrel. Egyes nagybirtokokon például a mezőgazdasági gépeket szépen beállították a kocsiszínbe, és ismét csak a napszámosok kétkezi munkáját vették igénybe. A munkanélküliségtől ugyan megmentették őket, de gürcölniük kellett látástól vakulásig, a végkimerülésig, és krajcáros bérük igazán nem vidíthatta fel őket, hisz éppen csak annyit kerestek, hogy éhen ne haljanak.

Bárhová nézett is az ember, mindenütt csak nyomor és nyomor, kétségbeesés és létbizonytalanság. A válság már azokat a társadalmi osztályokat is elérte, melyeknek mindeddig még sikerült, úgy-ahogy, „rangjukhoz méltóan" élni. Így állt ez a dzsentrikkel is. Valahányszor csak találkoztam A. Sándorral Zsónál, újabb és újabb sirámokat hallottam, a magatartása azonban elég meglepő volt. Semmiben sem adta alább. Változatlanul büszke volt rá, hogy ahhoz a kiváltságos osztályhoz tartozik, melynek fennmaradását – ezt szentül hitte – feltétlenül megkívánja az állam és a nemzet üdve. Érződött, hogy el van szánva: kitart a végsőkig. Megpróbáltam kereszttűz alá venni, hogy kihozzam a sodrából, de szilárd ellenállásba ütköztem; éreztem, nem fogja elárulni, pontosabban nekem nem fogja elárulni végső, legtitkosabb gondolatát. Csak annyit engedett sejteni, hogy rendíthetetlenül hiszi: ha majd elérkezik a nagy leszámolás és a nagy beteljesedés órája, az ő osztálya képes lesz rá, hogy megmentse az országot. Egyik-másik talányos mondata azt sugalmazta, hogy valami nagy, apokaliptikus kifejletre vár, mely egy csapásra megsemmisíti Magyarország minden ellenségét. Ha majd a fasiszták győzedelmeskedtek. A haza üdve nem is képzelhető el másképp, csak úgy, ha körülötte minden népet porba sújt egy világrengető földindulás. De vajon gondolatban tovább is elment-e?

Ilyen beszélgetések után zúgó fejjel tértem vissza a Collegiumba, és ha útközben felnéztem a budai dombon álló királyi palotára, melyet az emberek Várnak neveznek, szinte már azt vártam, hogy mögüle valami óriási tűzvész lángjai csapjanak a felhők felé. Ilyenkor eszembe jutottak az óizlandi *Edda* egyik énekének sorai, melyekben a *völva,* ez az északi Szibilla megjósolta az istenek alkonyát, a *ragnarök*-öt:

Feketül a nap fénye,
a föld tengerbe tűnik,
fogynak az égről
az égő csillagok,
tombolnak párák
tüzek poklaként,
forróság fojtja
fönn a magasságot.[26]

Így hát az osztályérdek még attól sem riadna vissza, hogy Európa egy részének a romba dőlésével számoljon, abban a reményben, hogy mindebből Magyarország majd győztesen kerül ki? Azt képzelik, hogy az ország jelenlegi urai sértetlenek maradhatnak? Hogy egyedüli túlélőkként továbbra is élvezhetik majd kiváltságaikat? Hát megbolondultak ezek? A fasizmusban, a nácizmusban bíznak. Hát olyan holdkórosak volnának, hogy fel sem tételezik, hogy ezért a lépésért mindenképpen meg kellene fizetni, mert sem a Reich, sem Mussolini nem kínálná fel ingyen a rendszernek az elszakított területeket és Nagy-Magyarország visszaállítását? Hozzászoktam már, hogy a körülöttem élő emberekből, vezetőikkel az élen, alapvetően hiányzik minden valóságérzék. De hogy ennyire vakok legyenek, azt mégsem hittem volna.

És a szélsőbal emberei, mindenekelőtt a kommunisták, ugyan miben reménykednek? Egy népi felkelésben? Ebben az irányban ugyanúgy el van zárva minden út. Hát egy csöppnyi józan eszük sincs, hogy felmérjék: egy proletárforradalmat azonnal vérbe fojtanának? Ha másképp nem menne, idegen segítséget hívnának, északról vagy délről. Pontosan úgy, mint 1849-ben. Hisz a helyzet nyilvánvaló volt. Harcot kirobbantani egyedül a kommunista rohamcsapatok képesek. A „kommün”-nek nevezett példa ezt jól megmutatta. Fellépésük a fasiszták azonnali ellentámadását vonná maga után. És akkor vajon a Szovjetunió közbelépne-e? Én ebben kételkedtem. Akárhogy csűrtem-csavartam, nem sikerült olyan feltételezésre jutnom, mely megfelelőnek tűnt volna. A villanások az ég alján egyelőre semmiféle világosságot nem hoztak.

[26] Tandori Dezső fordítása.

Viták egy magyar tanszék körül

Említettem már, hogy a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak már korábban szándékában állt egy magyar nyelvi és irodalmi tanszék létesítése a Sorbonne-on, és ekkor magyar részről engem kértek meg, hogy Párizsban hivatalról hivatalra „kalauzoljam" küldöttjüket, egy Magyary Zoltán nevű magas rangú (miniszteri tanácsos) tisztviselőt, aki a külföldi, akkor még nem „kulturálisnak" nevezett kapcsolatok intézésével volt megbízva. Elmeséltem már, ami akkor történt, és hogy milyen kínos helyzetbe hozott ez a kalandos vállalkozás. Roger Marx a szememre hányta, hogy nem kellett volna „kísérgetnem" ezt a magyar funkcionáriust, aki a modorával ellenszenvet váltott ki. Sem a Quai d'Orsay, sem a Sorbonne nem tudta méltányolni ezt a lépést, már csak azért sem, mert Magyary elég rosszul beszélt franciául, és nem is értették pontosan, miről van szó. Klebelsberg Kunó gróf egyébként éppen ezért kért meg engem, hogy kísérjem el Magyaryt. Különben sem volt egészen világos ez a küldetés, melyet olyan emberre bíztak, akiről nyilvánvaló volt, hogy nem tudja teljesíteni. A magyar miniszter azt szerette volna, hogy közös költségen létesítsenek tanszéket. Azt javasolta, hogy az anyagi terhek egyik felét majd ő biztosítja, a költségek másik felét pedig a francia kormány fizesse. Így a budapesti kormánynak is meglett volna a beleszólási joga az új létesítmény ügyeibe, és ez lehetővé tette volna, hogy az állást betöltő személy kiválasztásakor ő is elmondhassa javaslatát. Hivatkoztak arra, amit már én is említettem, hogy már a háború előtt is létezett itt magyar tanszék, és ennek költségeit Magyarország csak egyharmad részben viselte. Ez volt az a tanszék, melyet kezdetben Kont Ignác, később Louis Eisenmann vezetett. Elmondtam már, hogy Eisenmann és a háború utáni új magyar hatóságok jogvitájának végül is én ittam meg a levét. Klebelsberg nem titkolta előttem, hogy örülne, ha engem jelölnének az általa javasolt tanszék vezetésére. Kitérő választ adtam, mert nem tudtam elképzelni, hogy egy olyan tanszéket vezessek, mely nagyon is különbözne attól, amit a „főnökeim" terveztek. És semmi kedvem nem volt függeni, még ha csak részben is, a magyar kormánytól. Szabad akartam lenni, és teljes egészében a finnugor nyelvészetnek akartam

szentelni magamat. Tudtam, hogy a Sorbonne-on meg kellene felelnem az összehasonlító irodalomtörténet szakosok követelményeinek, és mindenféle kínos vizsgáztatói munkában is részt kellene vennem.

Én tehát semmiféle lelkesedést nem éreztem, hogy eleget tegyek a magyar miniszter nyilvánvalóan hízelgő kívánságának, mások viszont annál jobban fondorkodtak, hogy megszerezzék ezt az állást. Magyary úgy gondolta, hogy magyar egyetemi tanár barátainak kedvezhet vele. Mivel többen is pályáztak erre a mindenki által irigyelt posztra, még arra is gondolt, hogy egymás után több jelöltet is kineveztethet, vagyis váltanák egymást az emberek, és így mindenkinek vagy majdnem mindenkinek a kedvére tehetne. Miután a küldetése zátonyra futott, a párizsi magyar követség próbálta folytatni, amit ő megkezdett. Ugyancsak eredménytelenül.

Közben, 1929-ben, a költségvetés megtárgyalása alkalmával Bracke-Desrousseaux szocialista képviselő, Paul Boyer-nak, az Élő Keleti Nyelvek Főiskolája igazgatójának kérésére, módosítást javasolt a nemzeti oktatás költségvetésének 29. pontjához, melyben kérte, hogy irányozzák elő a szükséges hitelt egy finnugor tanszék létesítéséhez az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján. Az akkori pénzügyminiszter, Chéron, Calvados képviselője, ellene volt ennek a módosításnak, arra hivatkozva, hogy a gazdasági nehézségekkel küszködő állam nem tud újabb státusokat létrehozni.

A képviselőházban történtek nem kerülték el Az Est párizsi tudósítójának figyelmét, és rögtön továbbította is a híreket Budapestre. Néhány héttel később magához hívatott Louis-Edmond de Vienne, és egy iratot mutatott, melyet épp akkor juttattak el hozzá a külügyből. A magyar királyi kormány tudatta vele, hogy visszavonja korábbi javaslatát egy magyar tanszék létesítésére a Sorbonne-on, mivel úgy tűnik, hogy a francia hatóságok a legcsekélyebb érdeklődést sem mutatják az ügy iránt. Továbbá, hogy a magyar kormányt semmiféle olyan magyar oktatási intézmény nem érdekli, mely nem a Sorbonne keretében létesül.

Megkönnyebbültem. Végre annak rendje-módja szerint ejtették ezt az ügyet. Néhány nappal később egy fogadáson találkoztam Magyary Zoltánnal. Odajött hozzám, és ő is megerősítette, amit már tudtam;

nyilvánvalóan fel sem merült benne, hogy a követem esetleg engem már minderről tájékoztatott. Nagyon meglepődött, mikor megmondtam, hogy de Vienne elolvastatta velem a neki küldött feljegyzést. A derék magyar királyi miniszteri tanácsos szemmel láthatólag elképzelni sem tudta, hogy egy teljhatalommal felruházott követ ilyen bizalmas dolgokról beszélhessen egy kis egyetemi tanárocskával. Szó, ami szó, az ördög se ismeri ki magát ezeken a franciákon.

Sem Paul Boyer, akit Antoine Meillet is támogatott, sem Joseph Vendryes nem tulajdonított túl nagy jelentőséget Chéron vétójának. Az elutasított módosítási kérelmet törvényjavaslat formájában újra benyújtották, és ezúttal már nemcsak Bracke-Desrousseaux írta alá, hanem Hippolyte Ducos, a radikálisok között köztiszteletben álló tarbes-i radikálszocialista képviselő is, sőt a jobboldalibb nézeteket valló Landry is, Korzika képviselője. Az ügy az illetékes bizottság elé került, és végül is 1931. február 17-én megszavazta a képviselőház, majd március 17-én a szenátus is. Erről azonnal értesített Paul Boyer is, és Antoine Meillet is, anyám pedig megküldte nekem a *Journal Officiel*-nek azt a számát, mely a képviselőházi szavazás előtti vitáról számolt be. Elégtétellel állapíthattam meg, hogy Bracke-Desrousseaux habozás nélkül engem jelölt meg a megalapítandó tanszék vezetői állásának méltó pályázójaként, és hogy a törvényjavaslatot aztán egyhangúlag meg is szavazták. A szenátus pontosan egy hónappal később ugyanígy tett.

Véget ért hát az átmeneti állapot. Magyarországi tartózkodásom hosszabbra nyúlt a tervezettnél. Innentől kezdve egészében a magyar, a finn, az észt és a többi rokon nyelv tanulmányozásának szentelhetem magamat. Éppen ideje volt már. Csak a miniszteri intézkedést kellett megvárnom, hogy megkezdhessem az oktatást az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján, melynek hajdan, orosz és török szakon, én is a növendéke voltam.

Egy kicsit előreugorva az időben, rögtön hozzá kell fűznöm, hogy a tanszék létesítésére megszavazott hitelkeret nem foglalta magában a nélkülözhetetlen „lektorok", vagyis a nyelv gyakorlati oktatásával megbízott külföldi tanársegédek tiszteletdíját. A főiskola (melyet most Keleti Nyelvek és Kultúrák Nemzeti Intézetének hívnak) a rendtartásban

kétféle oktatást ír elő; az elméleti vagy tanárképzést és egy gyakorlati képzést, mely egy olyan személyre van bízva, akinek ez az anyanyelve. Volt tanszékem, de nem voltak munkatársaim. Paul Boyer, aki állandó összeköttetésben volt Finnországgal, elérte, hogy E. Neuvonen személyében kinevezzenek mellém egy finn anyanyelvű tanárt, aki „lektori" minőségben a segítségemre lehetett. Magyar részről a párizsi Magyar Intézet igazgatója, Müller Lipót ajánlotta fel önként, hogy szívességből elvállalja ezt a feladatot. Pedig nem is létezett semmiféle kulturális egyezmény Magyarország és Franciaország között, de az egyéni kezdeményezés és a jó szándék többet ért minden írott szövegnél. Ezt a hallgatólagos megegyezést Finnország is, Magyarország is betartotta egészen 1956-ig, ettől fogva pedig már megkaphattam a szükséges hitelt a finnugor tanszék tanársegédeinek tiszteletdíjára. Az adott szó a világot felforgató katasztrófa ellenére is kötelezte mindkét felet. Szeretném kifejezni mélységes hálámat Finnországnak is, Magyarországnak is, amiért oly sok viszontagság közt annyi éven át a segítségemre voltak. Azt hiszem, hogy minden diák, aki e hosszú esztendők alatt a lektorok önzetlen, odaadó munkáját élvezhette, ugyanúgy érez, mint én.

Meditáció

Azon a napon, amikor „odúmba" mentem, hogy magamhoz vegyem utolsó okmányaimat is, és búcsút mondtam az École Normale Supérieure-nek, a folyosón összefutottam Jean Prévost-val, aki szintén távozóban volt. Hívott, hogy még egyszer, utoljára menjünk fel a tetőre, és vessünk egy pillantást Párizsra. Július utolsó napjaiban jártunk, 1923-ban. Tiszta volt az ég, a láthatárt csak könnyű pára fátyolozta. Igazi île-de-france-i mennybolt tárult elénk. Tekintetünk hosszasan végigpásztázott az elénk táruló tájon, az Eiffel-toronytól Ménilmontantig. Aztán lejöttünk, hallgatagon, elgondolkozva. Egy korszak lezárult az életünkből, nekem is, neki is. Szorongás fogott el. Valószínűleg így volt ezzel Jean Prévost is, de ő gyorsan összeszedte magát, nekem viszont nehéz volt magamhoz térnem. Ő rögtön újra magabiztos lett. Tudta, hová megy. Én viszont nem tudtam. Magyarország ismeretlen

volt számomra. Vajon mi vár rám? Életemben először nyugtalanított egy utazás. Nem ismertem magamra: máskor mindig felvillanyozva indultam útnak, csupa lendület voltam, csupa remény. Most pedig isten tudja, micsoda szorongó aggodalom kerített a hatalmába.

Azóta eltelt több mint hét esztendő. És most egyszerre elfogott a vágy, hogy felmenjek a Halászbástyára, a Várhegyre, és mielőtt elutazom, még egy utolsó pillantást vessek Budapestre. Afféle búcsú volt ez. Csöndben kapaszkodtam fölfelé. Forrón tűzött a június eleji nap, az ég lángolt, nem tündökölt. Hömpölygött sziklás partjai között a Duna. A túlsó parton a folyó menti épületek sora. Baloldalt a Parlament, mely mindig Londont juttatta az eszembe. Pompázatos és nevetséges ikerpárja a parlamenti demokrácia legrégibb emlékművének. S egyben tanúja a magyarok álmának. Ennek az álomnak sok ember szívében most hagymázos rémálmok léptek a helyére. Tekintetem lassan vándorolt tovább: az Akadémia, ahol oly sokszor megfordultam. A luxusszállók s a Duna-korzó, melyen oly sokszor végigmentem. Mögötte a koronázó templom, még távolabb a Bazilika, a Múzeum, az Opera, a Nemzeti Színház, az Egyetem, a Kálvin téri templom tetői, csupa olyan hely, ahol sokat jártam. És a folyón a hidak, majdnem pontosan alattam az Erzsébet híd.

Ha az ember felnézett, a messziségben valami ürességet lehetett látni. A tekintet beleveszett a síkságba, melyet a Kárpátok határolnak, és „Verecke híres útja", melyen Árpád lovasai 896-ban átkeltek. És melyen, sajnos, átkelt annyi országdúló ellenség is, például a mongolok. Beözönlöttek, akár a tengerár, eljöttek egészen annak a hegynek a lábáig, melyen én álltam most. De felhágtak mások is ezen a meredek hegyoldalon, és a helyet, ahol álltam, annyi sereg ostromolta a századok folyamán, hogy szinte már azt kérdezhetné az ember, miért nem piroslik itt minden a kiontott vértől. Igaz, a követ, melyre rákönyököltem, már nem szennyezte be vérfürdő. Újjáépítettek itt azóta mindent. Vajon ez a kő tiszta marad-e, nem ömlik-e majd erre is vér, tiszták vagy tisztátalanok vére?

Éreztem, hogy fent állok most is a Történelem egyik magaslatán, egy olyan történelmén, melyről oly sokáig semmit sem tudtam. Egy kultúrát kutattam, amelyben benne akartam élni, és ez a kutatás

most véget ért. És még most is azon tűnődtem, kik is hát ezek a magyarok, akikhez hasonlítani próbáltam, hogy végre megértsem őket, és most, mielőtt elváltam volna tőlük, még most sem voltam biztos benne, hogy igazán megértettem őket. Tudtam, hogy nem egészen olyanok, mint más népek, legalábbis nem olyanok, mint azok a népek, melyeket már ismerni véltem. Az utolsó pillanatig újabb és újabb meglepetéseket tartogattak. Vendégszeretőnek, megértőnek mutatkoztak. És láttam, hogy büszkék, szemérmesek, és tudják magukról, hogy mások, mint a körülöttük élő népek, akik gyűlölik őket. És mégis, soha nem hallottam tőlük a gyűlölség, az átok vagy akár a gúny szavait. Büszkék voltak, és nem voltak hajlandóak a pénz hatalmasságait isteníteni, s ha úgy érezték, megbántották őket, könnyen megsértődtek, sőt támadóvá váltak. De azért magukba tudtak szállni, és belátták tévedéseiket. Nem írta-e meg Rákóczi Ferenc nagyságos fejedelem a vallomásait, melyben lelkiismeret-furdalásról beszél, amiért rossz úton vezette híveit, és a vesztüket okozta? És Teleki László gróf, politikai ellenfeleinek csapdájába esvén, 1861-ben nem lett-e inkább öngyilkos, mintsem hogy hitszegőnek tartsák? Inkább a halált választották, mint a becstelenséget. Több más ragyogó példa is bizonyítja, hogy a becsületet mindennél többre tartották. És lovagiasak is voltak. A realizmus egyiknek sem volt éppen erős oldala azok közül, akiknek a közelébe kerültem. És nemigen értettek a fondorkodáshoz sem: ellenségeskedéseik, összeesküvéseik hamar átcsaptak nyílt erőszakba. És hát tele voltak becsvággyal, leírhatatlan becsvággyal. Ez sokszor meglepő gyermetegséggel társult. Mindenben elsők akartak lenni. Különösen, ha arról volt szó, hogy a külfölddel kell összemérni magukat. És végül – és ez indított meg engem a legjobban – tudtak hálásak lenni. Ritkán fordult elő, hogy a jószolgálat hálátlanra talált volna. Akárcsak ők, én is gyűlöltem a hálátlanságot, ahogy gyűlöltem a megalázkodást is. Soha nem találkoztam sem egyikkel, sem másikkal ebben a városban, mely ott lélegzett most a szemem előtt, akár egy hatalmas, élettől duzzadó test. Tudtam, hogy a magyarok büszkék fővárosukra. Most búcsúztam tőle, és gondolatban megköszöntem neki mindazt a jót, amit nyújtott nekem.

Készülőben voltam haza, az én Párizsomba. Korábban azt hittem, ez kimondhatatlan boldogság lesz. Eszembe jutott, hogy milyen ujjongással szálltam fel annak idején az Ionie tengerjáróra, amikor eljöttem Konstantinápolyból, a szülővárosomból. De itt, a Halászbástyán, nem tört fel bennem ez az annyira várt boldogság. Örültem, de semmi több. Mi történt velem? Nehezemre esnék elszakadni ettől a földtől, melyen állok? Mintha örömömet valami csöndes bánat fátyolozta volna el. Azért-e, mert életem ismét új fordulat előtt állt? De hát ezúttal nem szerencsés fordulatról volt-e szó? Nem azt értem-e el végre, amire annyira vágytam? Akkor pedig miért ez a különös érzés, mely mármár szomorúságra emlékeztet? Talán mert egyedül ebben a városban nem éreztem sem szorongást, sem szenvedést, Párizs utcái pedig oly sokszor voltak tanúi a nyugtalanságomnak, a keserűségemnek, a kiábrándulásomnak. Sok gyötrelmes és kétségbeesett órát éltem meg ott. Igen, Budapest jobb volt hozzám. Nemcsak örömteli napokat éltem itt, de ami fájt, az ugyanúgy fájt minden férfinak és nőnek, akiket boldogtalanoknak láttam. Nem a saját balsorsuk miatt bánkódtak, hanem hazájuk súlyos helyzetén. Nemes fájdalom volt ez, mely meggyőzött igazukról. Most, a búcsú pillanatában, talán az kavart fel, hogy éreztem: semmit sem tudtam tenni értük. Ők, nagylelkűen, odaadtak nekem mindent, és én ugyan mit tudtam adni cserébe? Az előadásaimat? Hiszen én Franciaországnak dolgoztam. Talán az előkészületben lévő szótárt? De hiszen ki sem jött még a nyomdából. Néhány cikk, néhány beszámoló, fordítások. Nagyon is kevés, ha összehasonlítom azzal, amit én kaptam tőlük, anélkül hogy kértem volna.

A hazatérő poggyásza

Már csak a csomagolás volt hátra. Búcsút vettem már a kollégáimtól, barátaimtól és főként a tanítványaimtól. Illően, érzelmesség nélkül. Tartózkodóan és szemérmesen. Magyar módra. Ők csak akkor engedték szabadjára az érzelmeiket, ha egyedül voltak. Ha nem volt tanú. Ahogy a Szentírás mondja: *in abscondito.*[27]

[27] Rejtve (latinul).

Csaknem nyolc évet éltem ezekben a szobákban, és most, hogy a holmimat belerakosgattam azokba a táskákba, melyek annyit utaztak velem Párizs és Budapest között, számvetést csináltam. Ennyi volna csak a poggyász, melyet magammal viszek? Sok minden történt, és itt volt az alkalom, hogy mindent mérlegre tegyek.

Először is, tanultam magyarul. Nem mertem így mondani: megtanultam, mert egészen soha nem lehet az ura az ember egy nyelvnek, még az anyanyelvének sem, és én eleget inaskodtam már ahhoz különféle idegen nyelvekben, hogy tudjam: ezzel a szóval óvatosan kell bánni. Kóstolgattam a magyar irodalmat, de illúzióim itt sem voltak: korántsem olvastam el minden mesterművet. Erre egy egész életet kellett volna szánni, és ezt nem tehettem meg. Nyelvész voltam, és nem összehasonlító irodalomtörténész, ezt keményen a szememre is vetették. A képzőművészet terén sem voltam nagyon tájékozott, ezt valamelyest szégyelltem is, hiszen, családi hagyományaim folytán, ennek jobban kellett volna érdekelnie. Hallgattam sok magyar zenét, és eljutottam odáig, hogy kedvteléssel vagy megrendülten hallgattam, mikor a cigányok elhúzták nosztalgikus dallamaikat, vagy mikor a többi muzsikus magyar népzenét játszott, az igazit, az eredetit, melynek hangzatai és férfias üteme elárulják, hogy a sztyeppék hajdani lovasai hozták magukkal. Felfedeztem Bartókot, megízleltem Kodályt és másokat is. A *Rákóczi-induló* úgy csengett a fülemben, mint egy hősi kihívás. Kölcsey magyar *Himnusz*-a ugyanolyan mélyen megrendített, mint Runeberg finn éneke. Borzongás járt át, valahányszor csak hallottam őket.

Ez volna minden? Nem, sokat tanultam még magyar mestereimtől, kollégáimtól, növendékeimtől és mindazoktól, akikkel találkoztam. Kaptam kemény leckét, és kaptam lelkesítőt. Előtte, miután Törökországból eljöttem, csak demokratikus országokban éltem: Angliában, Skandináviában, Finnországban, a weimari Németországban. Magyarországon egyszerre újra a távoli múltban találtam magam, az 1789 előtti korban, és ez a visszahajózás az időben javamra vált. Szenvedtem tőle, de megerősített meggyőződéseimben. Végtelen hálával gondoltam vissza dédapámra, aki fél lábát elvesztette, amikor 1793-ban az egy és oszthatatlan köztársaságért harcolt, és nagyapámra és nagy-nagybátyámra, akik ott álltak a barikádokon

1848-ban, és részt vettek a kommünben 1871-ben. Ők tettek engem szabad ország szabad polgárává. Most már tudtam, mit jelent ez.

Magammal vittem az emlékét mindazoknak, akikkel összetalálkoztam, és mindannak, amire megtanítottak. Ahány ember, annyi elgondolkoztató sors. Belepillanthattam egy olyan ország történelmébe, melyről semmit sem tudtam eddig. És megtanultam belőle, hogy semmilyen nagyság nem épülhet fel, ha nem ömlik ki érte sok vér, tengernyi könny és veríték. Napról napra szemmel követhettem a férfiak és nők sokszor néma küzdelmét, akik azért harcoltak, hogy hazájuknak legalább egy darabját megtarthassák, egy darabka ősi földet, és főképp és mindenekelőtt, a magyarságukat. Éreztem, hogy összetartanak a megpróbáltatásban, és ha meggondoljuk, ők jelentették a többségét ennek a nemzetnek, melyet elnyomott egy zsarnoki kormány, egy olyan kormány, melyet nem ez a nemzet választott, és melyet egyre tűrhetetlenebbnek érzett. Voltak, akik között már-már otthon éreztem magam, és olyanok is, bár kevesebben, akik között olyan hontalan voltam, mint sehol 1911 óta, amikor búcsút vettem a Török Birodalomtól.

Tagadhatatlan, hogy nagy felfedezést tettem, és arra gondoltam, hogy most én is olyan helyzetben vagyok, mint sok kutató, aki annyi adatot gyűjtött össze, hogy csaknem egész hátralévő életét ezeknek a feldolgozásával és értelmezésével töltheti. A szótár, esztendők szakadatlan erőfeszítésének gyümölcse, már megvolt, de ez csak kicsiny része az egésznek. A poggyászokon kívül, melyekben szerény holmimat elhelyeztem, lelkem és emlékezetem egy másik poggyászt is cipelt, és ez másként volt súlyos. És tudtam, hogy bizony hosszú időbe telik majd, míg kicsomagolom és elrendezem.

A Keleti pályaudvaron

Magyarország felfedezése című könyvemben elmeséltem elutazásom körülményeit. De azt nem mondtam el, hogy milyen gondolatok szegődtek hozzám, mikor a vonat, mely elragadott innen, elhagyta a Dunát, és útját nyugatnak vette.

A Keleti pályaudvarról indultam el, és ez a név Ady Endre *À Gare de l'Est-en* című versét juttatta az eszembe. Akkor írta ezt a verset,

mikor először ült fel a vonatra, mely hazavitte Budapestre. Leírta, mennyire fáj elszakadnia „a szép ámulások szent városá”-tól, Párizstól, mely elkápráztatta, és a szorongást, mely arra a gondolatra fogta el, hogy ismét egy olyan hazában találja majd magát, melyet ezentúl még sötétebbnek, még elmaradottabbnak fog érezni, mint valaha, és amelyet így nevezett: a naptalan Kelet.

Én most az ellenkező irányban tettem meg ezt az utat. Az egyik Keleti pályaudvartól a másikig. Szerencsésebb voltam, mint a költő, nem a sötétség felé mentem, hanem oda tértem vissza, ahol megint szabadon kimondhattam minden gondolatomat, és szabadon járhattam-kelhettem anélkül, hogy a rendőrség nyomon követett volna, s ahol felvehettem újra a harcot olyan eszmékért, melyek drágák voltak nekem.

Nem szerettem ezt a verset, és ezzel gyakran el is szomorítottam azokat a magyar barátaimat, akik Ady egyik legszebb versének tartották. Valami túlzó és kétes színpadiasság áradt belőle. De a vasúti fülke magányában – nem volt egyetlen útitársam sem – nem hagyott nyugodni a gondolat, hogy Ady utoljára 1911-ben – éppen húsz éve – volt Párizsban, és a nagy lelkesedés, melyet 1905-ben érzett, ekkorra a kiábrándultságnak adta át a helyét. Mindent egybevetve, énbennem éppen a fordítottja történt. Budapest csöppet sem bűvölt el, mikor 1923-ban leszálltam az Orient expresszről. És nem búcsúztam tőle sem kiábrándultan, sem csalódottan. Mint már írtam, lelkem mélyén úgy éreztem, mintha a hazámat hagynám el, melyet szeretek, és melyről tudom, hogy veszély fenyegeti. Szomorú voltam, gondterhelt. Mi lesz ezzel az országgal, ezzel a néppel? Értékei, melyeket rám bízott, hogy elismertessem őket honfitársaimmal, vajon meddig maradnak még meg? Utolsó átutazásaim a Reichon nem hagytak bennem semmi kétséget. Az emberek itt háborúra fegyverkeztek. Vajon hol robban majd ki az új viszály, mely ezúttal az egész világot lángba fogja borítani? Hogyan fognak viselkedni a feudális hatalmasságok, akik Magyarország urai? Bármelyikükkel beszéltem is, soha még a legkisebb célzást sem sikerült kicsikarnom belőlük. És hogyan reagálnak majd a liberális szellemek, a munkások, a parasztság? Hiábavaló volt minden tapogatózásom. Mindenki úgy érezte, hogy az országban tűrhetetlenné váltak

az állapotok. Mindenkit riadókészültségben tartott az eljövendő borzalmak előérzete. De mit tesznek majd, ha elszabadul a pokol? Igen, ha Ady, húsz esztendővel azelőtt, kiábrándultan tért haza Párizsból és Franciaországból, amiért az nem szánta el magát egy újabb forradalomra, nem is sejtve, hogy ezúttal valami mással kell szembenézni, én, a francia, éreztem, hogy ismét fenyeget Németország, mely 1911-ben, Agadir esztendejében hazám ellen tört, épp akkor, amikor eljöttem Keletről, ahol már érezni lehetett, hogy remeg a föld a lábunk alatt.

Ezek a gondolatok csak még jobban elszomorítottak. Kit féltsek a legrosszabbtól? Franciaországot vagy Magyarországot? A válasz: mind a kettőt.

De történjék bármi, fel kell venni a harcot. Nem tudtam még, hogyan, de az nem lehet, hogy az ember megadja magát a sorsának, még a balsorsának sem. Ha eddig kételkedtem volna, magyarországi életem tapasztalatai most megerősítettek benne, hogy az utolsó leheletig küzdeni kell. Aki másként dönt, az nem méltó a szabad polgár névre.

Látogatóban

Kétszer mentem még Magyarországra, mindkét alkalommal ott töltöttem néhány hetet. Hála a collegiumi vezetőség kedvességének, mindkét alkalommal régi, meghitt lakosztályom várt rám, és újra viszontláthattam azt a környezetet, ahol annyi éven át éltem. És felvehettem a kapcsolatot azokkal a növendékeimmel, akik még nem fejezték be tanulmányaikat. Késő éjszakába nyúló estéket töltöttem Gombocz Zoltánnal tágas irodájában, ahol a levegő már nem kéklett a cigarettafüsttől, mert Gomboczot egy szívinfarktus miatt eltiltották a dohányzástól; kemény megpróbáltatás volt ez neki, alig tudta elviselni. Könnyedebb légkörben és mindenesetre könnyebben belélegezhető levegőben újra felvettük azoknak a végeérhetetlen beszélgetéseknek a fonalát, melyeknek annyit köszönhettem. Másokkal is beszéltem, a kiadómmal és munkatársaimmal, mert a szótár megjelenését siettetni kellett. Mindannyian éreztük, hogy óráink meg vannak számlálva.

Első alkalommal, 1932-ben, feleségem is elkísért, így ő is megismerkedhetett azzal a kis világgal, melyben éltem, és ez feledhetetlen élmény

maradt számára, úgy elhalmozták kedvességgel mindenütt, ahol csak megfordult. Bár enélkül is rokonszenvet érzett minden iránt, ami magyar. Annak idején, mikor a szünidőre hazamentem Franciaországba, barátaim valósággal elhalmoztak a neki küldött ajándékokkal. És sokan meg is látogattak az Haut-Doubs hegyei között megbúvó kis faluban, a svájci határ mellett. Eljött Zsó, barátnőjével és tanítványával, Rózsával, a jövendő Hoyos grófnéval. Ők két évvel később újra meglátogattak, és hamarosan eljött Gyergyai Albert is, akit átkísértünk a határon a svájci La Brévine faluba, ahol André Gide élt egy időben, és ahol Pásztorének című műve játszódik. Irodalmi zarándokút volt ez. Még a levelezőlapot is aláírtuk, melyet Gyergyai küldött az írónak, akinek több művét is lefordította. 1930-ban Balassa József töltött néhány napot nálunk, és rögtön fel is használta az alkalmat, hogy kapcsolatba lépjen a pontarlier-i Nagyoriens szabadkőműves-páhollyal, ahol ünnepélyes fogadtatásban részesítették.

1931 nyarán, éppen, mikor hivatalomat készültem elfoglalni Párizsban, magyar barátaim megkértek, hogy képviseljem őket a Nyelvészek Nemzetközi Kongresszusán, melynek én voltam a magyar küldöttje. Ezt megtiszteltetésnek éreztem.

1933-ban újra Budapestre mentem, ezúttal egyedül. Megfeszített munka hetei vártak rám. Az idő egyre jobban sürgetett.

Újra csak végiglátogattam barátaimat és ismerőseimet. A szótár első kötete épp akkor jelent meg. Ez nagy esemény volt. A lapokban több cikk is megjelent, jó néhány közülük ismert ember tollából. Egykori kollégáim, élükön Eckhardttal, gratuláltak. És, ahogy már meséltem, a vámtiszt a hegyeshalmi határállomáson, mikor az útlevelemet megnézte, azt kérdezte, nem én vagyok-e a szótár szerkesztője, és amikor igennel válaszoltam, gratulált és utasította két beosztottját, hogy ne nyissák ki a bőröndjeimet.

Épp csak hogy berendezkedtem régi Collegiumi szobámban, mikor Török Sophie megkért, hogy menjek el megint Babits betegágyához. A költő látni akart. Most már kapkodva szedte a levegőt, s az arca beesett volt. Nagybetegnek látszott. Alig hallható hangon kérdéseket tett fel nekem. Újra csak azt szerette volna tudni, hogyan gondolkoznak és mit beszélnek Párizsban. Nagyon feldúltnak láttam.

Kiderült, hogy az utolsó hetek eseményei zaklatták fel. Hitler a Reich kancellárja lett. Franciaország mit fog tenni? – kérdezte. Tisztelem az igazságot, így kénytelen voltam azt felelni: semmit. Bevallottam, hogy hazámnak úgyszólván nincs is kormánya. Egymást váltogatják a kormányok, még arra sincs idejük, hogy belefogjanak valamibe, ha egyáltalán van hozzá kedvük. A kapcsolatok Magyarországgal javultak valamelyest. Megszavaztunk egy hitelt a Károlyi-kormánynak, melyet aztán a Gömbös Gyula kormánya váltott föl, de Magyarország válaszul moratóriumot jelentett be. Mikor Babits megkérdezte: félnek-e a franciák a háborútól, azt feleltem: „Nem, egyszerűen nem gondolnak rá." Pedig a belpolitikai helyzet és a társadalmi körülmények egyre rosszabbodtak. Újra felütötte fejét a munkanélküliség. Kiéleződtek a társadalmi harcok. És ami még ennél is rosszabb, a jobboldali értelmiség egy része, a németországi eseményektől vérszemet kapva, hevesen támadta a köztársaságot. Példáját több sajtóorgánum is követte. Ligák alakultak, és mások is akcióba léptek. Az emberek kitódultak az utcára. Magam is jelen voltam, mikor a „király rikkancsai"[28] betörtek a Sorbonne udvarára, és vasalt botjaikkal rátámadtak a baloldali diákokra. Magyarországon még sokkal rosszabb a helyzet, mondta erre Babits, itt a közvélemény egy része már nyíltan fasiszta beállítottságú. Gömbös szövetséget kötött Mussolinival, és nyilván közeledni fog Hitlerhez is, abban a reményben, hogy így elérheti majd, hogy a trianoni szerződést így vagy úgy revízió alá vegyék. Török Sophie közben intett nekem, és gyorsan elbúcsúztam, nehogy túlságosan kifárasszam a beteget. Babits hosszan szorongatta a kezemet, és elfúló hangon azt mondta: „Ezúttal istenhozzádot mondok önnek, és nem azt, hogy a viszontlátásra." Az volt a benyomásom, hogy reménytelen az állapota. A felesége is ezt erősítette meg, amikor kikísért. Vigasztalni próbáltam, nem sok reménnyel. Azt mondtam, bíznunk kell az erejében, és közben arra gondoltam, hogy egyik legnagyobb, legtisztább lelkű költőjét veszíti el benne Európa. Babits nagy nehezen mégis lábra állt, ha a régi erejét nem is nyerte vissza többé, és még nyolc esztendeig élt. Később sokszor láttam magam előtt a képet, amint ott feküdt kicsi ágyában,

[28] Royalista utcai hírlapárusok, a francia fasizmus előfutárai.

mely keskeny volt és kemény, mint a magyar ágyak általában. Megint csak Ady jutott eszembe, aki úgy szerette a puha francia ágyakat. Az ember, ha magyar, nem puha párnák közt hal meg.

Magyary Zoltán miniszteri tanácsos magához kéretett, és én elmentem hozzá. Átadtam az altisztnek az új névkártyámat. Mikor beléptem, Magyary a kezében tartotta. Rögtön megjegyezte, hogy ezen egyetlen szóval sincs megemlítve, hogy magyart tanítok. Azt feleltem, hogy semmi rosszindulatot nem kell ebben látni. Ennek a tanszéknek a létesítését, melyen már két esztendeje dolgoztam, nagyon régen, még a háború előtt tervbe vették. Eredetileg az elhunyt Robert Gauthiotnak szánták, és párizsi mestereim a germán tanulmányokról azért irányítottak át a finnugor nyelvekhez, melyek nemcsak a magyar nyelvet foglalják magukban, mert Gauthiot 1917-ben meghalt. Egyébként is, először finnt és lappot tanultam. Vagyis annak az oktatásnak, mellyel megbíztak engem, és a tanszéknek, melyet ő szeretett volna létrehozni a Sorbonne-on, semmi köze egymáshoz. Hozzáfűztem, hogy magyar szemszögből nincs is mit sajnálnia. A tanszék a Sorbonne-on foglalkozott volna összehasonlító irodalomtörténettel vagy bármivel, ami tetszik, csak éppen a magyar nyelv oktatásával nem. Elég meggyőző, ami az orosszal történt. A Sorbonne nincs is berendezkedve arra, hogy igazából oktatni tudjon egy olyan nyelvet, mint a magyar. Az a nagy iskola viszont, melyhez most már én is tartozom, elég sok bizonyságát adta már eredményességének. Végül azt mondtam még, hogy valóságos katasztrófa lett volna, ha a tanszéket, melyet ő szeretett volna létrehozni, az a debreceni professzor kapja meg, akinek a nevét többször is megemlítették. Minden fenntartás és harag nélkül megígérte, hogy kiküld mellém egy magyar lektort, teljes munkaidőre. Úgy gondolta, hogy Müller Lipót (akinek ekkor még nem kellett a nevét Molnosra magyarosítania) nem tudna elég időt szentelni nekem, mert a párizsi Magyar Intézetnek, melynek az igazgatója volt, egyre több feladatot kellett ellátnia. Így arra kért, mondjam meg én, hogy kit szeretnék magam mellé tanársegédnek. Egykori növendékemet, Gáldi Lászlót javasoltam, és ezt el is fogadta.

Akárcsak az előző évben, megérkezésem után most is rögtön tisztelgő látogatásra mentem a követünkhöz. De Vienne-t valóságos

dührohamban találtam. Először annak a kölcsönnek az ügyéről számolt be, melyről előre látta, hogy soha nem lesz visszafizetve. Ő idejében figyelmeztette a Külügyminisztériumot, de Pierre Flandin miniszter ügyet sem vetett rá. De Vienne ezt valami suba alatti sötét ügylettel magyarázta. Azonkívül, és ezt is nagyon visszatetszőnek találta, valami kétes személy azt ajánlotta azoknak az erdélyieknek, akik megtartották magyar állampolgárságukat, hogy megveszi tőlük azokat a hitelleveleket, melyeknek beváltását a román kormány makacsul megtagadta. Bizonyos földesurakról volt szó, arisztokratákról vagy főnemesekről, akiknek birtokait elkobozták, mivel a trianoni szerződés után a magyar állampolgárságot választották. A javaslat nem nyerte el az érdekeltek bizalmát. Arra kérték a magyar kormányt, tartson vizsgálatot. A dolgot csak komplikálta, hogy a szóban forgó gyanús személy Jean Chiappe rendőrfőkapitány meleg hangú ajánlólevelével jelentkezett a budapesti rendőrfőkapitánynál. Hozzá kell tennem, hogy Chiappe, még abban az időben, mikor én Budapesten dolgoztam, egyszer ellátogatott Magyarországra. Ferenczi főkapitány vendége volt. Vele jött a felesége, egy termetes asszonyság is, akiben sem báj, sem elegancia nem volt, meg egy temperamentumos nő, aki énekesnőnek mondta magát, és büszkén viselte a kissé hivalkodó Gloria Victrix művésznevet. De Vienne-t felbőszítette ennek a hármasnak a bevonulása, mivel Chiappe még csak azt a fáradságot sem vette magának, hogy a Külügyminisztérium közvetítésével jelentse be magát. Én egyszerűen undorítónak találtam Chiappe fennhéjázását és pökhendi modorát. De azt mondtam magamnak, hogy talán csak elfogultságom az oka. Chiappe-nak reakciós híre volt, és a párizsi sztrájkok alkalmával nagyon brutálisan viselkedett. Rendőrsége kegyetlenkedéseiről volt híres. Mondani sem kell, hogy a baloldaliak nem kedvelték. De volt de Vienne-nek más oka is a rosszkedvre. Nyugdíjba küldték, anélkül hogy nagykövetnek léptették volna elő. És végül nyugtalanították a közép-európai események is. A Magyarországgal való enyhülési politikája kérdésessé vált. Azt minden ellenérzés nélkül vette tudomásul, hogy sógorát, von Papent, félreállították a Reich kancelláriájából, az utódja azonban még kevésbé tetszett neki. Ez, mint tudjuk, Adolf Hitler volt.

Bevallotta azt is, hogy mióta nem vagyok mellette és nem tájékoztatom, nem érzi olyan biztosnak magát. Nem bízott a magyar vagy félmagyar munkatársakban, akiket igénybe kellett vennie. Az egyiket nem érdekelte a politika, a másik összeszűrte a levet a rendszerrel, mely, főleg mióta Gömbös került hatalomra, egyre ellenszenvesebb lett de Vienne-nek. És közben érezni lehetett, hogy forr a harag a parasztokban, a munkásokban, a liberális értelmiségben, de a kormány embereinek semmi nem volt drága azért, hogy a hatalmukat fenntarthassák. Könyörtelenül megtorolták a lázadás legkisebb szikráját vagy a legkisebb engedetlenséget is. Már Károlyi Gyula miniszterelnöksége idején is minden teketória nélkül felakasztottak két földalatti kommunistát. De Vienne nagyon reakciós volt ugyan, de annyira azért mégsem, hogy az ilyen eljárást megengedhetőnek tartsa. Véleményvétségért azért mégsem járhat halálbüntetés. A rendőrség szünet nélkül szimatolt mindenütt, és a kezére jártak mindenféle besúgók is. Emiatt gyanakvással és nyugtalansággal volt teli a levegő, s ez már-már elviselhetetlenné vált. Mindez az akkori kormány – a követ Horthy-rendszernek nevezte, ellenségei pedig, mint már említettem, kurzusnak – hatalomra jutását követő fehérterror idejére emlékeztetett. Csak éppen most másféle körülmények játszottak össze. A fasizmus szilárdan megvetette a lábát Itáliában, Németországban pedig már a nácizmus kerekedett felül. Időközben Romániában is valami fasizmusféle ütötte fel a fejét, itt a Vasgárda dühöngött, de nem volt különb a Jugoszláviában uralkodó diktatúra sem. Már csak Csehszlovákiát és Ausztriát kerülte el a fertőzés, de ha Prágában rend honolt is, annál nagyobb volt a feszültség Bécsben, ahol a szociáldemokrácia alig tudta megvédeni állásait. És mindent megrendített a gazdasági és pénzügyi válság. Ez volt hát az a kép, melyet de Vienne felvázolt nekem. És amit én tapasztaltam, csak megerősítette mindezt.

Egy este, Benedekéknél, meglepetésemre a magyar szociáldemokrata párt három fontos tagjával találkoztam. Az egyik Peyer Károly volt, és a párt vezérének számított. A másik kettő: egy nő, akiről sokat hallottam már, Kéthly Anna, és egy nagyon előkelő megjelenésű férfi, akinek a nevét nem jegyeztem meg. Tájékoztatni akartak az események alakulásáról, és meg akartak kérni, hogy értesítsem francia elvtársaikat,

hogy azok mindenáron eszközöljék ki, hogy a Második Internacionálé tegyen javaslatot a versailles-i és trianoni szerződések felülvizsgálatára. Ezt látták az egyetlen módnak arra, hogy szembeszállhassanak a fasizmussal, főként Németországban. Megígértem, hogy megteszem, amit kérnek, és megkértem őket, hogy az ügy megkönnyítése érdekében adjanak egy írásbeli nyilatkozatot is. Ezt átadhatom majd az SFIO szajnai pártszervezetének, sőt a doubs-inak is, melynek néhány esztendeje minden nyáron dolgoztam. Azonkívül megígértem, hogy megkérem majd barátomat és munkatársamat, Maximeé Beaufort-t is, hogy tegyen lépéseket a yonne-i pártszervezetnél, melynek tagja volt, és ahol sokat adtak a szavára.

Az idő gyorsan múlott, nagyon is gyorsan. Vissza kellett térnem Párizsba tanévkezdésig, mely november második hétfőjére volt kitűzve. Az elutazásom előtti napon Gombocz Zoltán meghívott ebédre a Gellértbe. Említettem már, hogy néhány hónappal korábban szívinfarktuson esett át, és az orvos eltiltotta a dohányzástól, bár nem esküdnék meg rá, hogy ezt be is tartotta. Hosszasan elbeszélgettünk, és mint már említettem, azt mondta nekem: „Számítunk önre. Legyen a mi előretolt őrszemünk odaát!" Azt feleltem: „Bízhat bennem, bár tartok tőle, hogy elveszett őrszem leszek."

Másnap este vonatra ültem. Az éj gyorsan leszállt, a város kigyújtotta minden fényét. A *Magyarország felfedezése*-ben leírtam már, milyen érzés fogott el ebben a pillanatban. Most csak elismételni tudom, amit akkor írtam. Az 1937-ben megjelent mondatokat 1934-ben vetettem papírra. Nem azt tükrözik tehát, amit utólag, a távolodó évekkel, érezhettem. Íme:

„Ami a magyar életet leginkább jellemzi, az az, hogy elsősorban a lélek uralja, annyira, hogy az álom fölébe kerekedik a valóságnak. Nem hiszem, hogy valaha is lett volna nemzet, mely ilyen szűkös anyagi viszonyok közt ilyen fényűző civilizációt tartott volna fönn. Ezért ragyog Budapest ma is minden fényével, elkápráztatva az utast, aki, odaérkezésekor, csak ámulni tud.

Ám az az utas, aki úgy szakad el tőle, hogy itt hagyja sorsának egy darabját, nem nézheti úgy a város távolodó fényeit, hogy a szíve össze ne szoruljon. És hogy óhatatlanul föl ne tegye magának

a kérdést: vajon meddig ragyognak még ezek a fények Közép-Európa nyugtalan egén?

Mert ha ez a ragyogás valaha is kihunyna, a fényes katlan alatt újra megnyíló sötétség olyan áthatolhatatlan volna, akár egy fekete lyuk, egy mély örvény, melynek sötétje az egész európai kultúrát elhomályosítaná."

Nem tudom, milyen előérzet íratta ezeket a sorokat velem. Magyarországot és a magyar fővárost csak 1964-ben láttam viszont. 1934-ben a Lydia Stahl-féle kémügyben mint szakértő-tolmácsnak kérték a közreműködésemet. 1935-ben, amikor az eredetileg Nagyszombatban alapított és később Pestre áthelyezett egyetem fennállásának háromszázadik évfordulóját ünnepelték, engem nem hívtak meg, holott ebből az alkalomból több francia egyetemi tanárt is vendégül akartak látni, többek között a nagy russzista nyelvészt, Paul Boyer-t, aki akkor az Élő Keleti Nyelvek Főiskolájának igazgatója volt, a párizsi bölcsészkar dékánját meg másokat is. A meghívást csaknem mindannyian visszautasították, annyira felháborította őket, hogy így viselkedtek velem. Ők sem akartak megjelenni ott, ahol én nem lehettem jelen. Márpedig én nem kívánatos elemnek számítottam. Egyébként a budapesti egyetem rektora buzgólkodott lázasan ebben az ügyben. Nem sokkal ezután azonban bocsánatkérő levelet kaptam a párizsi magyar követtől. De ez már nem változtatott azon, hogy a kapcsolat megszakadt. A magyar nemzethez való viszonyulásomat azonban nem zavarta meg ez az incidens. 1937 szeptemberében megjelent a szótár második kötete. Épp ideje volt. Máris elveszett őrszem lettem.

A nehéz időkben viszont segítettek rajtam. A magyar nép nem feledkezett meg rólam. És az első segítségadók között, a finn követ mellett ott volt Holma professzor is, aztán a vichyi új magyar követ, Bessenyei gróf, annak a magyar nyelvújítónak a leszármazottja, akire oly sokat gondoltam azután, hogy a magyar testőrök bécsi palotájában laktam, talán még ugyanabban a szobában is, melyben egykor ő lakott, de mindenképpen ugyanaz alatt a tető alatt...

A magyarok megvédelmeznének, ha életemet veszély fenyegetné. Nemcsak ők, hisz mellettem állnának finn barátaim is, de a magyarok

tennék a legtöbbet értem. Összefognának és megmentenének. S anyám, aki soha nem tudta elfelejteni budapesti átutazását, az Úr 1900-adik esztendejében, mindebben a gondviselés kezét látná, és egész lelkéből imádkozna Magyarországért. És lesz, aki úgy gondolja, hogy a sors, a sorsom sajátosan hozzákötött engem a magyar sorshoz, a gyönyörű, a nagy, a tragikus magyar sorshoz.

Zárszó

Nehéz, halálos is sokszor, magyarnak lenni, de megéri.

(Csurka István, *Élet és Irodalom,* 1984. II. 24.)

Aurélien Sauvageot köszöntése (1964. április 20.)

Tisztelt Professzor Úr!

Szeretettel köszöntöm az Eötvös Kollégium tagsága nevében. Mi mindannyian, akik a mai Eötvös-kollégisták vagyunk, jóleső érzéssel üdvözöljük mindig körünkben a régieket, elődeinket, tanárainkat.

Jóleső érzés látnunk és tapasztalnunk, hogy akik itt tanítottak, tanultak, mennyire keresik az alkalmat, hogy ellátogassanak ide azért, hogy felidézzék a múltat, és hogy lássák, milyen is és hogyan dolgozik az új nemzedék.

Professzor úr is minden bizonnyal nagyon várta, hogy ismét viszontláthassa a Kollégiumot, ahol hét évig tanított. Bizonyára nagy élmény találkoznia a volt tanítványokkal, és a tanítványok eredményein lemérnie az itt töltött hét év munkájának az eredményét.

Ismételten hangsúlyozom: mindannyiunknak nagy örömére szolgál, hogy Professzor úr ellátogatott hozzánk a Kollégiumba. És úgy érzem, nincs is szükség kalauzolásra, nem szükséges mindent külön-külön bemutatnunk Professzor úrnak. Kérjük, érezze éppoly otthonosan magát most is a Kollégiumban, mint 35 évvel ezelőtt. Remélem, tudjuk éreztetni Professzor úr iránti őszinte tiszteletünket és nagyrabecsülésünket. És azt hiszem, mindannyiunk nevében mondhatom, hogy számunkra ez a találkozás emlékezetes marad. Hiszen mi is elmondhatjuk mától fogva: újra itt volt, itthon járt minálunk Sauvageot tanár úr!

Kiss Jenő
III. éves bölcsészhallgató

(Az Eötvös Kollégium nagytársalgójában elhangzott üdvözlő szavak.)

Aurélien Sauvageot az Eötvös Collegiumban (1964. április 20.)
Sauvageot jobbján a felesége és Szabics Imre, tőle balra Bárczi Géza és Ligeti Lajos professzorok láthatók. Mögötte Nyírő Lajos irodalomtörténész, illetve Sinkovits István történészprofesszor, a Bölcsészkar akkori dékánja ül. Háttérben az Eötvös-kollégisták

Utóhang

Az Eötvös Collegium kezdeményezése, Aurélien Sauvageot *Magyarországi életutam* című könyvének újrakiadására mindenekelőtt arról a megható tiszteletről tanúskodik, amellyel a magyarok a francia nyelvésznek adóznak. Míg ebben az országban számos művészt és értelmiségit vonz, és komolyan érdekel a francia kultúra, ugyanők eközben azt tapasztalhatják, hogy a franciák viszonyulását Magyarországhoz gyakran a tudatlanság, a közöny, de akár még egyfajta gyanakvás is jellemzi. Ha őszinték akarunk lenni, el kell ismernünk, hogy benyomásaik néhány történelmi időszaktól (1848, 1956) eltekintve nem teljesen alaptalanok. Van azonban néhány kivételes személyiség is, mindenekelőtt Aurélien Sauvageot.

Valóban, Sauvageot nem csupán kiváló nyelvész és a finnugor nyelvcsalád szakértője volt, azt is tudta, hogyan térképezheti fel a magyar nyelv alapos ismerete révén ennek a Franciaországban oly kevéssé ismert országnak az irodalmát, kultúráját, történelmét, sőt társadalmi viszonyait. Nemcsak pontos megfigyelő volt, hanem ahhoz is értett, hogyan találja meg az arany középutat a megfigyelés tárgya, a „magyar világ" iránt érzett együttérzése, sőt lelkesedése és a részrehajlást nem tűrő kritikai távolságtartás között. A *Magyarországi életutam* című műve a francia olvasónak még ma is kitűnő bevezető Magyarország megismeréséhez.

A Budapesti Francia Intézet örömmel társult tehát az Eötvös Collegium azon indítványához, hogy újra megjelenjen ez a könyv, annál is inkább, mert a Corvina gondozásában, 1988-ban napvilágot látott első kiadás példányai mára már elérhetetlenek. Jelen kiadásnak köszönhetően ismét előtérbe kerülnek azok a szálak is, amelyek az Eötvös Collegiumot és a párizsi École Normale Supérieure-t összekötik, hiszen Sauvageot éppen e két intézmény cserekapcsolata révén jött először Magyarországra. Horváth László igazgató úr és munkatársai személyes elkötelezettségének köszönhetően a Collegium és az École Normale Supérieure közötti együttműködés az utóbbi években új lendületet kapott – amelyhez a Francia Intézet örömmel adta a támogatását.

Végezetül köszönetet mondok mindazoknak, akik tevékenyen részt vettek abban, hogy ez a könyv újra megjelenhessen: elsősorban Horváth Lászlónak, de Vargyas Brigittának, Egedi-Kovács Emesének, Arnaud Prêtre-nek és Jean-Robert Armogathe-nak is. Hála nekik, a francia–magyar kapcsolatok történetének egy alapvető jelentőségű műve válik ismét elérhetővé a magyar és a francia olvasók számára egyaránt.

François Laquièze
a Francia Nagykövetség együttműködési
és kulturális tanácsosa,
a Budapesti Francia Intézet igazgatója

♦♦♦

Díszdoktori címének ünnepélyes átvételére éppen fél évszázada látogatott vissza az ELTE-re és az Eötvös József Collegiumba Aurélien Sauvageot, a magyar kultúra „előretolt őrszeme", miként őt a búcsúzáskor, 1931-ben Gombocz Zoltán nevezte. Sauvageot egész életében hű maradt a küldetéshez, amelyet a kedvezőtlen diplomáciai helyzet ellenére már a húszas évek második felében Budapesten megkezdett. Ő volt az, aki rendületlenül szorgalmazta, hogy a francia–magyar kapcsolatok erősítésére kulturális képviseletet kell létrehozni a magyar fővárosban, így teremtette meg gondolatban elsőként a Budapesti Francia Intézetet. Sauvageot ritka és éppen ezért számunkra oly kedves példaként, idegen létére egyre elmélyültebben igyekezett megérteni, mi is a hamisítatlanul eredeti magyar kultúra. A jogos szemrehányásokat túlszárnyaló őszinte lelkesedése és elismerése ma is megdobogtatja szívünket emlékiratai olvasása közben.

A Collegium, miként azt a kötetben közzétett 1964. évi köszöntő és fénykép is bizonyítja, soha nem feledkezett meg nagyrabecsült tagjáról. A finnugor nyelvészt, az egykori Ady-kutatót övező tisztelet 2011-ben, Sauvageot halálának évfordulóján abban is megmutatkozott, hogy a Collegium tudományos ülésszakot rendezett, és bronz emléktáblát avatott. A Francia Köztársaság nagykövete, René Roudaut és a Francia

Intézet igazgatója, François Laquièze nemcsak az ünnepségen voltak jelen, hanem a *Notre Sentinelle Avancée* (Eötvös Collegium, 2012) című kötetünkbe is írtak.

Sauvageot magyarországi emlékiratainak francia és magyar nyelvű mostani közös kiadása (EC–IF) több szempontból is szimbólum. Egyszerre jelképezi a Collegium tagságának töretlen francia elkötelezettségét (tucatnyi hallgató és kolléga dolgozott a mű tudományos előkészítésén), a Collegium mindig megújulni képes oktatói-kutatói tevékenységét (a kiadást támogató ún. szemantikus környezetet informatikus kollégáink fejlesztették), az École Normale Supérieure irántunk tanúsított megkülönböztetett figyelmét (Armogathe atya előszava) és különösképp azt a szellemi közösséget és tartalmas együttműködést, amely a francia kultúra hivatalos budapesti letéteményese, a Francia Intézet és az ELTE Eötvös József Collegium között fennáll.

Hirdesse e kiadvány honfitársaink előtt a jövőben is, hogy volt és van olyan francia és magyar, aki nyitott szívvel, a kölcsönös megbecsülés és tisztelet hangján fordul a másik felé, és az ilyen emberek – nem utolsósorban „Sóvágó" miatt – egyre többen vannak.

Horváth László
igazgató
ELTE Eötvös József Collegium